

ISSN 2791-3686

МАСЪАЛАҶОИ ЗАБОНШИНОСИ
(Маҷаллаи илмӣ)

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
(Научный журнал)

PROBLEMS OF LINGUISTIC
(Scientific journal)

№3-4 (5-6) 2023

Душанбе

*Муассис: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни,
кафедраи назария ва амалияи забонишunosӣ*

Сармуҳаррир:

Сулаймонов И.О. – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, сардори раёсати таълими Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муовини сармуҳаррир:

Мирбобоев А. – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забонишunosии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Котиби масъул:

Валиев Ҷ.А. – ассистенти кафедраи назария ва амалияи забонишunosии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Баротзода Ф.К., доктори илмҳои филологӣ, дотсент; **Гадоев Н.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Гаффоров А. О.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктори илмҳои филологӣ, дотсент; **Қосимов О. А.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Мирганова Н. Р.**, номзади илмҳои филологӣ, дотсент; **Муҳаммадҷонзода О. О.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Нозимов А. А.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Раҳматуллозода С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Сайфуллоев Х. Ғ.**, доктори илмҳои педагогика, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктори илмҳои педагогика, профессор; **Султон Х. Б.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Ҳоҷазод С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Ҷаматов С. С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор.

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 августи соли 2022
таҳти шумораи 260/МҶ-97 сабти ном гардидааст.**

*Учредитель: Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни,
кафедра теории и практики языкознания*

Главный редактор:

Сулаймонов И.О. – кандидат филологических наук, доцент, начальник учебного управления Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Заместитель главного редактора:

Мирбобоев А. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Ответственный секретарь:

Валиев Дж.А. – ассистент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Баротзода Ф. К., доктор филологических наук, доцент; **Гадоев Н.**, доктор филологических наук, профессор; **Гаффоров А. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктор филологических наук, доцент; **Косимов О. А.**, доктор филологических наук, профессор; **Мирганова Н. Р.**, кандидат филологических наук, доцент; **Мухаммаджонзода О. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Нозимов А.А.**, доктор филологических наук, профессор; **Рахматуллозода С.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Сайфуллоев Х.Г.**, доктор педагогических наук, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктор педагогических наук, профессор; **Султон Х. Б.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Хочазод С.**, доктор филологических наук, профессор; **Джаматов С. С.**, доктор филологических наук, профессор;

**Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
29 августа 2022 года, регистрационный № 260/МЧ-97**

*Founder: Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.
Department of Theory and Practice of Linguistics*

Chief of editor:

Sulaymonov I.O. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Deputy of editor-in-chief:

Mirboboev A. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Executive secretary:

Valiev J.A. – *Associate Professor Department of Theory and Practice of
Linguistics Tajik State Pedagogical University named after S. Aini*

THE EDITORIAL BOARD:

Barotzoda F. K., *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Gadoev N.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor; Gafforov A. O., *Doctor of Philological Sciences,*
Professor; Karimov Sh. B., *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Qosimov O.*
H., *Doctor of Philology Sciences, Professor; Merganova N. R.*, *Candidate of Philological*
Sciences, Associate Professor; Muhammadjonzoda O. O., *Doctor of Philology Sciences,*
Professor; Nozimov A. A., *Doctor of Philology Sciences, Professor; Rahmatullozoda S. R.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of ASRT; Sayfulloev
Kh.G., *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor; Sayfulloeva Z.Kh.*, *Doctor of Pedagogical*
Sciences, Professor; Sulton H. B., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding*
Member of ASRT; Khojazod S., *Doctor of Philological Sciences, Professor; Jamatov S.S.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

**The journal is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan
on August 29, 2022, registration number 260/MЧ-97**

Мундариҷа /// Содержание
Content

Масъалаҳои умумӣ // Общие вопросы // General issues

1. *Раҳмонов Бахтиёр Нурмахмадович*
Забони давлатӣ ва макоми он дар ҷомеа..... 7
2. *Валиев Ҷамшед Абдурасулович*
Забони тоҷикӣ ва нақши он дар ташаккули забонҳои адабии мардумони қитъаи Осиё..... 11

Баррасӣ ва муҳоҷисот // Исследование и обсуждение // Review and discussion

3. *Гадоев Нурхон*
Таҳлили лингвистии топонимияи водии Тағнов..... 18
4. *Сулаймонов Искандар Одинаевич*
Хусусиятҳои луғавию грамматикӣ антонимҳои сифат дар «Маснавии маънавӣ» 25
5. *Хидиров Раджаб Гулматович*
Ўзбек тилида айирим ҳикматли сӯз ва фраземаларнинг лексик-семантик хусусиятлари 38
6. *Бобомуродова Маҳбуба Умриевна*
Архаизмҳо дар лексикаи марбути ороиши занон 42
7. *Раҳмонов Бахтиёр Нурмахмадович*
Глагол и его развитие (на примере «Истории Бухары»)..... 46
8. *Холназаров Рухулло Муҳаммадович*
Калимаҳои омонимӣ дар лаҳҷа (дар асоси маводи «Фарҳанги ғуишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»)..... 52
9. *Юсупов Шохин Раҳимбердиевич*
Калимасозӣ бо ҷузъи «дил» дар «Маснавии маънавӣ»..... 58
10. *Юсупова Сурайё Абдумачидовна*
Қолибҳои детерминативии истилоҳоти соҳаи наботот (дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ) 62
11. *Ҷӯраев Хайём Акрамович*
Вижагиҳои корбасти истилоҳоти иқтибосии адабиётшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 65
12. *Иброимова Гуландом Наимовна*
Мавқеи ибораҳои исмии изофӣ дар «Чор дарвеш»..... 70
13. *Сатторов Нуралӣ Саидалиевич*
Калимасозии исмҳои мураккаби тобӣ ва хусусиятҳои морфологӣ онҳо дар «Ёддоштҳо»..... 75
14. *Умедҷони Лоқшио*
Хусусиятҳои вижаи диалектизмҳои ғайрипредметӣ дар осори Сорбон 83
15. *Валиев Ҷамшед Абдурасулович*
Сермаһной ва нақши он дар шаклигири забони романи «Гардиши девбод»-и Абдулхамид Самад..... 89
16. *Турсунова Мунаввара Аъзамовна*
Ҷойномҳои арабии воҳаи Сурхон 94
17. *Имамбердиева Саломат Менгликуловна*
Антропонимҳои ифодагари номи пайвандони Садриддин Айнӣ дар «Ёддоштҳо»..... 97

Масъалаҳои забоншиносӣ

18. *Толибов Аҳлиддин*
Хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва калимасозии исмҳои макон дар ашъори
Имлоӣ Бухорӣ 102
19. *Назирова Маҳмадраҳим Миралиевич*
Луғот ва истилоҳоти динӣ дар ашъори Абдураҳмони Мушфиқӣ (дар заминаи
«Мунтахабот»)..... 112

Тақриз ва китобиёт //Отзывы и библиография // Review and bibliography

20. *Олимҷонов Мӯсо*
Мурур ба саҳми дотсент Саидмурод Ҳочиев дар омӯзиши забони «Тухафи
аҳли Бухоро»..... 120

Масъалаҳои умумӣ // Общие вопросы // General issues

ТДУ: 809. 155. 0 + 323

**ЗАБОНИ
ДАВЛАТӢ ВА
МАҚОМИ ОН
ДАР ҶОМЕА***Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович,
номзади илми филология, дотсенти кафедраи
назария ва амалияи забониносии ДДОТ ба номи
С. Айни. Телефон: +992 938701720; zobit@list.ru***ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЯЗЫК И ЕГО
СТАТУС В
ОБЩЕСТВЕ***Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, кандидат
филологических, наук, доцент кафедры теории
и практики языкознания ТГПУ имени С. Айни.
Телефон: +992 938701720 zobit@list.ru***STATE
LANGUAGE
AND ITS
STATUS IN
SOCIETY***Rahmonov Bakhtiyar Nurmahmadovich,
candidate of philology, docent of the Department
of theory and Practice of Linguistics of Tajik State
Pedagogical University by named after S. Aini.
Phone: +992 938701720, zobit@list.ru***Аннотатсия**

Забони давлатӣ - забоне, ки ба таври қонунӣ дар кишвар ё минтақае аз кишвар, ки аз тавоноии вазъи қонунҳои хосси он минтақа бархурдор аст, интихоб шудааст. Забони давлатӣ маъмулан бар пояи забони ғолиби ҳамон кишвар, ки барои аксари мардум фаҳмоӣ, интихоб мегардад.

Мафҳуми «забони давлатӣ» ва «забони расмӣ»-ро ҳанӯз солҳои шастуми асри ХХ қоршиносони ЮНЕСКО тавзеҳ дода буданд. Мутобиқи он забони давлатӣ забонест, ки вазифаҳои ҳамошию ҳамгироиро дар ҳудуди давлатӣ мушаххас дар самту соҳаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ иҷро карда, ҳамчун рамзи давлати муайян эътироф карда мешавад. Забони расмӣ бошад, забони идории давлат, қонунгузорӣ ва муҳокимаҳои додгоҳӣ эътироф карда мешавад.

Забони давлатӣ бештар бо забони расмӣ ҳаммаъно мебошад, ва метавонад баробари забони расмӣ амал кунад. Забони давлатӣ - забонест, ки бо он қорғузори давлат иҷро мегардад ва ҳамаи санадҳо бояд бо ин забон навишта ё тарҷума шаванд. Масалан, дар Тоҷикистон забони давлатӣ забони тоҷикӣ мебошад.

Калидвожаҳо: забони давлатӣ, забони расмӣ, қонун, давлат, ЮНЕСКО, сиёсат, иҷтимоӣ, фарҳанг, рамз, забони тоҷикӣ.

Аннотация

Государственный язык - язык, избранный на законных основаниях в стране или регионе страны, который пользуется силой государственного законодательства, характерного для этого региона. Государственный язык обычно выбирается на основе языка населения страны, которую понимают и употребляют большинство людей.

Понятия «государственный язык» и «официальный язык» разъяснялись еще специалистами ЮНЕСКО в шестидесятых годах XX века. Согласно ему, государственный язык – это язык, выполняющий задачи конвергенции и интеграции в рамках конкретной государственной территории в политической, социальной и культурной сферах и признаваемый символом определенного государства. Официальным языком является язык государственного управления, законодательства и судопроизводства.

Государственный язык в основном является синонимом официального языка и может выступать в качестве официального языка. Государственным языком является

язык, на котором осуществляются государственные дела, и все документы должны быть написаны или переведены на этот язык. Например, в Таджикистане государственным языком является таджикский.

Ключевые слова: *государственный язык, официальный язык, право, государство, ЮНЕСКО, политика, общество, культура, символ, таджикский язык.*

Annotation

State language - a language legally chosen in a country or region of a country, which enjoys the power of state legislation specific to this region. The national language is usually chosen based on the winning country's language that most people understand.

The concepts of «state language» and «official language» were explained by UNESCO specialists in the sixties of the twentieth century. According to him, the state language is a language that performs the tasks of convergence and integration within a specific state territory in the political, social and cultural spheres and is recognized as a symbol of a certain state. The official language is the language of public administration, legislation and legal proceedings.

The state language is basically synonymous with the official language and can act as an official language. The official language is the language in which public affairs are carried out, and all documents must be written or translated into this language. For example, in Tajikistan the state language is Tajik.

Keywords: *state language, official language, law, state, UNESCO, politics, society, culture, symbol, Tajik language.*

Забони давлатӣ - забоне, ки ба таври қонунӣ дар кишвар ё минтақае аз кишвар, ки аз тавоноии вазъи қонунҳои хосси он минтақа бархурдор аст, интиҳоб шудааст. Забони давлатӣ маъмулан бар пояи забони ғолиби ҳамон кишвар, ки барои аксари мардум фаҳмоӣ, интиҳоб мегардад.

Мафҳуми «забони давлатӣ» ва «забони расмӣ»-ро ҳанӯз солҳои шастуми асри ХХ қоршиносони ЮНЕСКО тавзеҳ дода буданд. Мутобиқи он забони давлатӣ забонест, ки вазифаҳои ҳамошино ҳамоширо дар ҳудуди давлатӣ мушаххас дар самту соҳаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ иҷро карда, ҳамчун рамзи давлати муайян эътироф карда мешавад. Забони расмӣ бошад, забони идории давлат, қонунгузорӣ ва муҳокимаҳои додгоҳӣ эътироф карда мешавад.

Забони давлатӣ бештар бо забони расмӣ ҳаммаъно мебошад, ва метавонад баробари забони расмӣ амал кунад. Забони давлатӣ - забонест, ки бо он коргузориҳои давлат иҷро мегардад ва ҳамаи санадҳо бояд бо ин забон навишта ё тарҷума шаванд. Масалан, дар Тоҷикистон забони давлатӣ забони тоҷикӣ мебошад.

Масалан, дар моддаи чоруми Қонуни ИҷШС «Дар бораи забони халқҳои ИҷШС» аз 24-уми апрели соли 1990 гуфта шудааст, ки «бо назардошти шароити таърихӣ ба вучудномада ва бо мақсади таъмини вазифаҳои умумииттифоқӣ забони русӣ дар марзи ИҷШС забони расмӣ ИҷШС доништа мешавад ва ҳамчун воситаи муоширати байни миллатҳо истифода бурда мешавад». Забони расмӣ забонест, ки баробари забони давлатӣ дар марзи давлат татбиқ шуда метавонад. Масалан, мувофиқи моддаи ҳафтуми Конститутсияи Қазоқистон соли 1995 забони давлатӣ дар ҷумҳурӣ забони қазоқӣ мебошад. Дар ташкилотҳои давлатӣ ва мақомоти худидораи маҳаллӣ баробари забони қазоқӣ расман забони русӣ низ истифода бурда мешавад.

Ҳамчунин, баъзе аз созмонҳои ба хотири сомондиҳии иртиботот ва ҷаласот дар қорҳои худ забони расмӣ коргузорӣ қабул мекунанд, масалан барои намуна дар Созмони Милали Муттаҳид шаш забон англисӣ, фаронсавӣ, испониёӣ, русӣ, хитой, арабӣ ба унвони забони расмӣ пазируфта шудаанд. Давлатҳои назари Канада, Ҳиндустон, Покистон, Сингапур... дорои чанд забони давлатӣ ё худ расмӣ-коргузорӣ ҳастанд.

Баъзе давлатҳо бар пояи манофеъи иҷтимоӣ, амниятӣ, иқтисодӣ ва ғ. якчанд забонро ба унвони забони расмӣ пазируфтаанд. Бештарин теъдоди забони расмӣ тасвибшуда дар Боливия воқеъ дар Амрикои Ҷанубӣ мебошад, ки 37 забонро (испанӣ, кечувӣ, аймарӣ...) забони расмӣ мешиносад.

Дар олам 178 давлат ба таври қонуӣ як забони расмӣ доранд. Вале 101 давлат дар коргузорӣ зиёда аз як забонро эътироф мекунад. Баъзе аз давлатҳо аз забони расмӣ барои ҳимоят аз қавмҳо ва гурӯҳҳои бумӣ истифода мебаранд ва ба онҳо имкони дастрасӣ ба давлат бо забони бумиро медиҳанд.

Забони англисӣ паҳншударин забон аст, ки тавассути 51 кишвар ба расмият шинохта шудааст. Забонҳои арабӣ (забони расмӣ дар 26 давлат), испонӣ (забони расмӣ дар 21 давлат), фаронсавӣ (забони расмӣ дар 29 давлат аз қабилҳои кишварҳои назари Фаронса, Канада, Швейсария, Белгия Люксембург ва бисёре аз давлатҳои франкофония дар Африко) низ ба таври густурда паҳн шудаанд ва ба расмият шинохта шудаанд. Филиппин ва бахшҳои аз Африко бо як анъанаи аҷиб зиндагӣ мекунад, агарчи забони расмӣ давлатдорашон англисӣ ё фаронсавӣ аст, аммо ин забонҳо забонҳои роҷтарин дар мамлакат нестанд. Аз назари қонуӣ, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мувофиқи қонуни фидеролӣ ягон забони расмӣ вучуд надорад, вале дар беш аз 27 иёлат барои додгоҳҳо ва идораҳои расмӣ забони англисӣ лозим мебошад. Ҷамҷунин, дар Австралия бо вучуди ин ки забони расмӣ надорад, бахши умдае аз афроди ҷомеа аз забони англисии австралияӣ истифода мекунад ва ба унвони забони Австралия дар назар мегиранд. Австралия давлате аст, ки бо фарогирии 140 забони мухталиф кишри васеъе аз фарҳангҳо ва забонҳоро ироа медиҳад. Дар Ҳиндустон дар сатҳи вилоят ба 23 забони сокинони бумӣ мақоми расмӣ дода шудааст. Дар Ҷумҳурии Африкои Ҷанубӣ, ки аз қавму миллатҳои гуногун таркиб ёфтааст, дар баробари забони англисӣ ба 11 забони милли-маҳаллӣ низ мақоми расмӣ додаанд.

Интиҳоби забони расмӣ давлатӣ ва ё надоштани забони расмӣ давлатӣ ва ё дар ҷӣ шакл будани он дар коргузори давлатӣ ё эътирофи якчанд забони расмӣ коргузорӣ, ки ҳама ҳадамоти давлатӣ бо он дастрас бошанд, ҳамеша мавриди баҳсу баррасии олимони улуми ҷамъиятӣ, баҳусус, сиёсатмадорон қарор дорад. Интиҳоби забони расмӣ дар пеш бурдани тиҷорат ҳатмӣ нест, аммо ин ҳолат дар баъзе соҳаҳои дигар рад қарда шудааст. Масъалаи забони расмӣ давлатӣ барои эътирофи гурӯҳҳои мухталифи этникӣ ё бартарии кишвар дар муаррифии худ ба бегонагон зарур доништа шудааст.

Ҷамҷун намуна номгӯи давлатҳоеро, ки се ва ё бештар аз он забонҳоро ба расмият шинохтаанд, меоварем.

Номи давлат	Миқдори забони расмӣ
Боливия	37 (испанӣ, кечувӣ, аймарӣ...)
Тайван	18 (хитой, тайванӣ, хаккӣ...)
Зимбабве	16 (англисӣ, ҷувой, чибарвӣ, калангай, хуисонӣ, намбӣ, надоу, надибилӣ, шангонӣ, шуноӣ, сигнӣ, сутуй, тонгӣ, тасвоноӣ, вандой, хусойӣ)
Африкои Ҷанубӣ	11 (англисӣ, зулуй, хусойӣ, африкансӣ, сутуи шимолӣ, тасвоноӣ, сутуй, шангонӣ, сувозӣ, вандой, андаблаи ҷанубӣ, арабӣ)
Норвегия	11 (норвегии букамал, норвегии ҷадид, сомӣ...)
Суис (Швейсария)	4 (олмонӣ, фаронсавӣ, итолиёӣ, румонӣ)
Сингопур	4 (англисӣ, малайӣ, хитой, тамилӣ)
Белгия (Белжик)	3 (голандӣ, фаронсавӣ, олмонӣ)
Босния ва Ҳерсоговин	3 (боснӣ, сербӣ, хорватӣ)
Бурундӣ	3 (бурундӣ, фаронсавӣ, англисӣ)
Иттиҳоди Қамар	3 (арабӣ, савоҳилӣ, фаронсавӣ)

Масъалаҳои забоншиносӣ

Эквадор	3 (испони, кечуай, шуарӣ)
Гвинеяи Экваторӣ	3 (испони, фаронсавӣ, португалӣ)
Фичӣ	3 (фичӣ, англисӣ, ҳиндии фичӣ)
Луксембург	3 (олмонӣ, фаронсавӣ, луксембургӣ)
Зеландияи нав	3 (англисӣ, моурӣ, сигнӣ)
Папуа Гвинеяи нав	3 (англисӣ, хирӣ-муту, ток-писин)
Руанда	3 (руандаӣ, англисӣ, фаронсавӣ, савоҳилӣ)
Сейшел	3 (англисӣ, фаронсавӣ, сейшелӣ)
Ванауту	3 (бисломӣ, англисӣ, фаронсавӣ)

Дар теъдод аз давлатҳои мисли Бритониёи Кабир, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Ҷопон, Аргентина, Австралия забони расмӣ дар қонуни асосии давлат таъйид нагардидааст. Аммо амалан як забон нақши забони расмии давлатиро ифода мекунад, ки аз он ба забони расмии дефакто (ғайрирасмӣ) ном мебаранд.

Адабиёт:

1. Гурезов Ҷ. Забони арабӣ. – Душанбе: Илм, 2010. – 431 с.
2. Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 720 с.
3. Зоҳидов А. Муқаддимаи забоншиносӣ. – Хучанд, 2013. – 2012 с.
4. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ / Зери таҳрири Маҳмудов М. А. — Душанбе: ЭР-граф, 2009. – 164 с.
5. Хусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1983. – 255 с.
6. Ҷаматов С. Фарҳанги забоншиносӣ. – Душанбе, 2011. – 247 с.
7. Bowman, Kirk; Arocena, Felipe (2014). *Lessons from Latin America: Innovations in Politics, Culture, and Development*. Toronto, New York, Plymouth: University of Toronto Press. p. 79. ISBN 978-1-4426-0551-0.
8. Chisita, Colleen Takalinghamo; Rusero, Alexander R.; Shoko, Munyaradzi (2016). «Leveraging Memory Institutions to Preserve Indigenous Knowledge in the Knowledge Age: Case of Zimbabwe». In Callison, Camille; Roy, Loriene; LeCheminant, Gretchen Alice (eds.). *Indigenous Notions of Ownership and Libraries, Archives and Museums*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co KG. p. 273. ISBN 978-3-11-039586-0.
9. Costa, Peter I. De (2016). *The Power of Identity and Ideology in Language Learning: Designer Immigrants Learning English in Singapore*. Cham, Switzerland: Springer. p. 55. ISBN 978-3-319-30211-9.
10. Macmillan, Palgrave (2017). *The Statesman's Yearbook 2017: The Politics, Cultures and Economies of the World*. London: Springer. p. 352. ISBN 978-1-349-68398-7.
11. Leung, Janny H. C. (2019). *Shallow Equality and Symbolic Jurisprudence in Multilingual Legal Orders*. Oxford Studies in Language and Law. Oxford and New York: Oxford University Press. p. 59. ISBN 978-0-19-021034-2.

ТДУ: 809. 155. 0 809. 4 / 9

**ЗАБОНИ ТОЧИКӢ
ВА НАҚШИ ОН ДАР
ТАШАККУЛИ ЗАБОНҲОИ
АДАБИИ МАРДУМОНИ
ҚИТЪАИ ОСИЁ**

**ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК
И ЕГО РОЛЬ В
ФОРМИРОВАНИИ
ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКОВ
НАРОДОВ АЗИАТСКОГО
КОНТИНЕНТА**

**TAJIKI LANGUAGE AND ITS
ROLE IN THE FORMATION OF
THE LITERARY LANGUAGES
OF THE PEOPLE OF THE ASIA
CONTINENT**

Валиев Чамшед Абдурасулович,
омӯзгори кафедраи назария ва амлияи
забониносии Донишгоҳи давлатии омӯзгори
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон:
+992 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mail.ru

Валиев Джамшед Абдурасулович,
преподаватель кафедры теории и практики
языкознания Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айни. Телефон: +992 907048591. E-
mail: valiev_jamshed@mail.ru

Valiev Jamshed Abdurasulovich,
teacher in the Department of Tajik Philology of the
Tajik State University named after Sadridin Any.
Phone number: +992 907048591. E-mail:
valiev_jamshed@mail.ru

Аннотатсия

Барои истиклолияти комил забони миллӣ бояд, сараввал ба сифати забони муоширати байни тамоми миллатҳои сокинони ҷумҳурӣ ва тоҷикони минтақаи Осие хизмат намуда, аз ҷорҷӯбаи танги маҳалливу миллии хеш берун ояд ва дар тамоми соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, илмӣ, иқтисодӣ, фарҳангии ҷомеаи Тоҷикистон ва берун аз он тасаллут пайдо кунад.

Забони тоҷикии мо тавону зарфияти онро дорад, ки рисолати хешро дар заминаи тақозо ва талаботи даврони шадидаи ҷаҳонишавӣ чун пайвасти зери таваҷҷуҳи ҳосаи Сарвари маърифатдӯсту илму адабпарвари миллати мо қарор дорад, тафаккури миллиро ба миён оварда, ба таври аҳсан анҷом диҳад.

Калидвожаҳо: забон, забони тоҷикӣ, ташаккули забони адабӣ, қитъаи Осие, забониносии, Эрони Шарқӣ, замон, макон, тоҷик, Форс, Хуросон, Мовароуннахр, забони форсӣ, суғдиён, хоразмиҳо, бохтариён, сақоҳо, масагетҳо, портиҳо.

Аннотация

Для полной независимости национальный язык должен, прежде всего, служить языком общения между всеми народностями республики и таджиками Азиатского региона, выходить за его узкие местные и национальные рамки, использоваться во всех сферах социальной, научной, экономической и культурной жизни таджикского общества и за его пределами.

Наш таджикский язык обладает силой и способностью выполнять свою миссию в контексте требований и требований напряженной эпохи глобализации, поскольку он постоянно находится под особым вниманием Главы нашего народа, любителя знаний, науки и литературы, выявляет национальное мышление и хорошо его реализует.

Ключевые слова: язык, таджикский язык, формирование литературного языка, Азиатский континент, лингвистика, Восточный Иран, время, место, таджики, Персия, Хорасан, Моваруннахр, персидский язык, согдийцы, хорезмцы, бахтары, сакийцы, массагеты, портийцы.

Annotation

For complete independence, the national language should, first of all, serve as a language of communication between all nationalities of the republic and Tajiks of the Asian region, get out of its narrow local and national framework, and be used in all spheres of social, scientific, economic, and cultural life of the Tajik society and beyond. gain strength.

Our Tajik language has the power and ability to carry out its mission in the context of the demands and requirements of the intense era of globalization, as it is constantly under the special attention of the head of our nation, who is a lover of knowledge, science and literature, and brings out national thinking and fulfills it in a good way.

Keywords: *language, Tajik language, formation of literary language, Asian continent, linguistics, Eastern Iran, time, place, Tajik, Persia, Khorasan, Movarunnahr, Persian language, Sogdians, Khorezms, Bakhtarians, Sakos, Massagets, Portians.*

«Забони мо имкониятҳои фаровоне дорад, ки мафҳуми маъниҳо ва истилоҳоти нави илму фанро дар ҳар асру замон ҳазм карда, бо рангу бӯи тоҷикона таҷассум намояд».

Эмомалӣ Раҳмон

Солҳои охир таърихи ташаккули халқи тоҷик ва макону пайдоиши забони тоҷикӣ аз масъалаҳои асосии илми забоншиносӣ, адабиётшиносӣ ва таърихшиносӣ қарор гирифтааст. Атрофи масъалаи мазкур чи дар шарқшиносии Ғарб ва чи Шарқ баҳсу талашҳои ҷудогона илмӣ ба миён омадаанд, андешаҳои Акбар Турсунов роҷеъ ба забони тоҷикӣ ва мавқеи мардуми эронинасл (ориёӣ) шоистаи дастгирист. Акбар Турсунов дар «Сарсухан»-и китоби Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ «Таърихи Табарӣ» мардуми эронинаслро аз қадимтарин мардумони бумии Осиёи Миёна шуморида, сабаби аз водию шаҳрҳо рӯ ба кӯҳистон, кӯҳдоманҳо овардани сақоҳо, масагетҳо, хоразмиҳо, портҳо, парканагиҳо, мидиёнихоро ба ҳодисаҳои объективии таърихи халқҳои, ки дар баробари эронӣни шарқӣ дар Осиёи Миёна сукунат доштанд, вобаста донистааст. «Таърихи халқҳои эронинасл (ё ориёӣ) хеле пурпечутоб буда ва ҳар яке ба сари худ тасаввур карда, ҳарчанд ки онҳо ҳамеша дар як масоҳати бузург паҳлу ба паҳлуи якдигар зиста, аз чараёни таъсири мутақобил берун набудаанд. Хоразмиёно гирием. Дар арзи ҳазорсолаи V ба беҳу буми ин қавми эронӣ се маротиба табар зада шуд. Зарбаи аввалро истилогарони араб заданд» [14, с.10]. Абурайҳони Берунӣ, ки дар «Осор-ул-боқия ани-л курун-л ҳолия»-и худ овардааст, ки ба фармони яке аз сипаҳсолори яғмоғари араб Қутайба ибни Муслим зӯбдаи аҳли илму фарҳанги хоразмӣ несту нобуд карда шуданд. Арабҳо на фақат шаҳру деҳоти Хоразмро таллаву тороч карданд, маъбадҳоиро ба харобазор табдил доданд, балки маҷусиён ва дабиронашонро куштанд ва ҳар китобу дастхатеро, ки диданд, оташ заданд. Дар интиҳои ин амри ваҳшиёна мардуми Хоразм аз хату савод ва умуман осори фарҳангӣ маҳрум монда, он чизеро ки доништану нигоҳ доштан лозим буд, фақат дар ёду хотирашон хифз карда тавонистанд [1, с.48-63].

Зарбаи дуюмро Чингиз ва вориси ӯ Темур Курагон заданд. Темур ба сари хоразмиҳо шаш маротиба лашкар кашид, бори охир бо фармони ӯ пойтахти Хоразм шаҳри Урганҷ тамоман вайрон карда шуд. Мардумонашро ба Самарқанд кӯчонида, шаҳро шудгор карда, ҷав кориданд.

Ниҳоят, зарбаи сеюм баъд аз «инқилоб»-и Бухоро насиби хоразмиён шуд, ки онҳо дар натиҷа дар баҳри аҳолии туркзабон ғарқ шуда, истиқлолияти сиёсӣ ва фарҳанги волеяшонро, ки қарнҳо хифз карда омада буданд, ба тамом аз даст доданд [14]. Вале ин маъноӣ онро надорад, ки хоразмиҳо то имрӯз суннатҳои бостонии ақвоми эрониро пос намедошта бошанд, ҳоло ҳам пос медоранд ва эҳтиром мекунанд.

Аз миёни қавмҳои эронӣ, ки дар ноҳияҳои шимолу шарқи Эрон аз қадимулайём сокин буданд, махсусан, суғдиён нуфузи бузурги фарҳангӣ доштанд. Дар водии

Зарафшон қарнҳои III-VII фарҳанги шахрӣ рӯ ба тараққӣ ва тақомул ниҳода буд. Шоҳасарҳои хунари тасвирӣ ва шоҳкориҳои хунари меъморие, ки дар ин давра офарида шудаанд (накшабандиҳои деворӣ ва дигар ёдгориҳои таърихии Панҷакентро ба ёд оред) далели он аст, ки тоҷикон аз қадимулайём то ин ҳоли ҳақ дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ саҳм гирифтаанд. Ин нуқтаро низ фаромӯш набояд кард, ки забони суғдӣ як вақтҳо дар сар то сари Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ наздик забони муоширати байналмиллалӣ буд. Алифбои суғдӣ, дар пайдоиши хатти қавмҳои дигар замина гузоштааст. Тақвими суғдӣ то Чину Ҳинд рафта, ба ҷаҳонбинии мардумони он сарзамин таъсир расонида буд. Бо вучуди ин то имрӯз аз сабаби набудани маводи кофии таърихӣ ва методологияи нодурусти тадқиқ паҳлуҳои сарнавишти тоҷикон ва дигар халқҳои Эрони Шарқӣ ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Дар ҳудуди 100-150 соли охир масъалаи замон, макон ва густариши забони тоҷикон аз назари илмӣ баррасӣ шудааст. Дар натиҷа бисёр қазияҳо, фарзияҳо ва ҳукмҳои рӯи қор омаданд, ки аксари онҳо аз ғалбери милок ва меъёрҳои дақиқи илмӣ намегузаранд, вале бо вучуди ин дастраси ҳосу ом шудаанд. Ин фарзияҳо ва қазияҳои беасос, ба қавли А. Турсунов, инҳоянд:

1. Этноними «тоҷик» аз номи тай (той ҳам гӯянд) ном як қаблаи сомӣ баромада омадааст. Аслан арабҳо тавассути ҳамин қабла (тай) дар арсаи таърих муаррифӣ шудаанд: «тозӣ», «тозик», «тоҷик» аввал номи арабҳо буд, сони арабҳоро эронӣни мусулмонро бо ин ном мешинохтанд; ниҳоят як ҳуди эронӣни шарқиро (тоҷиконро) «тозик» унвон кардаанд.

2. Забони тоҷикӣ (порсии дарӣ) - зода ва парвардаи муҳити таърихӣ фарҳангии Ғарби Эрон - вилояти Форс буда, дар давраи истилои араб ба Шарқи Эрон, яъне Хуросону Мовароуннаҳр нуфуз кардааст (гӯё тавассути афсарҳои араб забони форсӣ аз ғарби Эрон ба Эрони Шарқӣ интиқол ёфтааст).

3. Эронӣни Шарқӣ (суғдиён, хоразмиҳо, бохтариён, сақоҳо, масагетҳо, портиҳо ва дигарон) дар ташаккул ва тақомули фарҳангу тамаддуни умумиэронӣни ғарбӣ камтар саҳм гирифтаанд: ҳар чӣ боиси рушду қамолати фарҳанг дар ин диёр шуда, усулан аз ҷойҳои дигар - Юнон, Эрон, Ҳинду Чин интиқол ёфтаанд....

Ҳақ ба ҳоли Акбар Турсунов аст, ки ин қазияву фарзияҳоро аз ҷиҳати идеологӣ ғаразнок дониста, асоси устувори таърихӣ ва илмӣ надоштани онҳоро исбот кардааст. Нодурустии ин гуна ақидаҳои ғаразнок ҳанӯз дар нимаи дуюми асри XIX дар асарҳои ҳоваршиносони рус дақиқ нишон дода шуда буд. Ҳоваршиноси рус Н.В. Хаников дар тадқиқоти хеш «Андешаҳо роҷеъ ба тадқиқи мардуми Эрон» [14, с.10-12] тоҷиконро халқе медонад, ки бештар аз дигар халқҳои эронӣ симои қадимаи ориёӣни худро нигоҳ доштаанд. Н.В. Хаников оид ба масъалаҳои пайдоиши номи тоҷик, қадимӣ будани он, ба қавмҳои сомӣ алоқаманд набудани он, сабабҳои ба Хуросону Мовароуннаҳр омадани арабҳо ва тоҷиконе, ки худро аз наҷодӣ арабҳо меҳисобанд, маълумоти дақику муътамад овардааст. Ӯ дар асоси гуфтаҳои муаррихӣни юнонӣ Ҳеродот, Батлимус, Дионисий Перигет, инчунин маълумоти Ҳаммер дар «Солномаи Вена», Ритер дар «Заминшиносии Осиё» таъя намуда, ҳанӯз дар аҳди Ҳахоманишиҳо вучуд доштани қадимаи тоҷикро таъкид намудааст. Зиёда аз ин навиштааст, ки «қадимтарин зикри ин истилоҳро барои мо чиниён маҳфуз доштаанд. Ахбори мухталиф, ки мо гирд овардем, дар солномаҳои чинӣ солҳои 122 то эраи мо, сабт шудаанд. Бояд гуфт, ки дар манбаъҳои қадим форсҳоро бештар на **посе**, балки **таочжи** номидаанд. Фақат баъдтар, вақте ки чиниён ба ноҳияҳои ғарбии кишвар ворид шуданд, мардуми бумиро (бидуни фарқ) **посе** ё **таочжи** номидан гирифтаанд, ки ин далели собит аст бар он ки замонҳои дур низ (чун рӯзҳои мо) истилоҳи «**тоҷик**» назар ба ғарбии империяи Эрон дар самти шарқии он интишори бештар дошт». Аз рӯи ин гузориш бармеояд, ки қадимаи «тоҷик» ба «тозик» ва «тозӣ» ягон умумияте надорад, инчунин вожаҳои «тоҷ», «тоҷвар», «тоҷдор»-ро бо қадимаҳои «тозӣ», «тоз» ва «тозиёна» ҳаммаъно ҳисобидан низ беасос мебошад.

Лейтенант Вуд дар китоби «Сафар ба руди Ому» нақл кардааст, ки гуё «Тоҷикон худ Арабистон ва навоҳии Бағдодро макони нахустини сукунати гузаштагонашон мешуморанд» [2, с.259-267], пас афзудааст, ки вижаи «точ» низ ба арабҳо ва қавми сомӣ вобаста бошад. Дар гуфтаҳои Вуд як нуқтаи муҳиме маҳфуз ҳаст. Ин ҳам бошад, муайян намудани пайдоиши арабии баъзе тоҷикони Мовароуннаҳр аст, ки ба охири асри VIII, давраи ҳукмронии Ҳачҷоҷ рост меояд. Таъкиби саҳти Ҳачҷоҷ авлоди пайғамбарро дар Байнайннаҳрайн дар тули чоряки охири асри аввали ҳиҷрӣ маҷбур сохт, ки аз Куфа, Бағдод, Басра ва дигар мавзеъ ба Мовароуннаҳр ҳиҷрат кунанд. Дар силки сайидони машҳур Сайид Сулаймон, писари Абдуллои Худод низ буд. Ӯ дар Урганҷ маскун шуда ва дар он ҷо бо ҳохари Сайид Маҳмуд, мулаққаб ба Инҷири Фарғонӣ, ки дар Пирмастӣ наздикии Бухоро мадфун аст, издивоҷ кард. Аз ин никоҳ ду бародари дугоник, ки падарашон ба шарафи писарони Алӣ - Ҳасану Ҳусейн ном гузошташон ва инчунин духтаре ба дунё омад. Ин духтар ба Сайиди бухороӣ ба шавҳар баромад ва писаре зоид бо ном Амиркулол, ки шоҳаи сайидони кулолӣ, ки дар Бухорову Вобканд хеле зиёданд, аз ӯ ибтидо доранд. Ҳасанро фарзанд набуд ва аммо Ҳусейн ду писар дошт. Писари калонӣ Ҷалол ба сайидони Кобулу Афғонистон ибтидо гузошт ва аммо авлоди писари хурдӣ Камол шоҳаи сайидони бухороӣро ташкил доданд, ки бо номи сайидони ота низ аз авлоди пайғамбаранд, ки аз таъкиби Ҳачҷоҷ гурехта ба Мовароуннаҳр паноҳ бурдаанд. Ҳамаи ин шоҳаҳо бо тоҷик он, мардумони таҳҷой даромехтанд ва табиист, оилаҳое, ки бо муҳочирони машҳур риштаи хешӣ барқарор карда буданд, ба эҳтироми маҳсус сазовор гардиданд. Ин ҳол то ба имрӯз давом дорад. Ҳамин тариқ ақидаи аз Бағдод будани аҷдоди тоҷик он тамоман беасос нест, вале ин ба гурӯҳи ками онҳо тааллуқ дорад ва чунон ки ишора шуд, гузаштагони тоҷик он дар ҳазорсолаҳои II ва I пеш аз мелод дар худуди Хуросону Варазруд зиндагӣ ва эҷод намудаанд.

Забони ҳамаи қавмҳои эронӣасл, яъне Эронӣени Шарқӣ - суғдҳо, бохтариҳо, хоразмӣ ва хутану сақӣ ба гурӯҳи забонҳои шарқӣ эронӣ дохил шуда, дар атрофи яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна лаҳҷае мустаъмал буд (мумкин лаҳҷаи Балхӣён бошад), ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ «Авесто» аз он фароҳам омадааст [2, с.38-45].

Ба гурӯҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (бо се марҳилаи маълуми тараққиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбиэронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, забонҳои помирӣ ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқӣэронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ё худ ҳиндуорӣӣ, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмали имрӯза лаҳҷаи ведӣ, санскрит дар матнҳои қадима боқимондари дар бар мегирад, алоқаи хеле наздик доранд. Ин аст, ки забонҳои эронӣ якҷоя бо забонҳои ҳиндуорӣӣ шоҳаи ҳиндуэронӣ, ё худ ориёии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣро ташкил менамоянд [2, с.39]. Ба ин шоҳа ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, келтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор забонҳои дигар дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки хусусан дар замони қадим ва қисман имрӯз ҳам дар бисёр бобатҳо мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоиши худ ба як оила тааллуқ доштани онҳоро нишон медиҳад. Наздикӣ ва ягонагии аҷдоди қабилаҳои гуногуни эронӣи қадим аз номи умумии онҳо «ориё» низ пайдост. Ин ном чи дар матнҳои қадимаи эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчашмаҳои дигар ба таври васеъ кор фармуда шудааст. «Эрон»-и имрӯза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арянам» («Кишвари ориёно») ба вучуд омадааст. Калимаи ҳиндӣ «Аряварто» («Кишвари Ориёно») - Ҳиндустони Шимолӣ ё як қисми он бо марказӣ наҳрҳои Ҷамна ва Ганга (яъне аз қадимтарин марказҳои Ҳиндустон), истилоҳи авестоии «Аирянам вайҷах» («Паҳнои Ориёно») - диёри афсонавии эронӣён; номи як қатор қабила ва гурӯҳҳои қабилавии эронӣ, қабилаи миддӣи аризонҳо (айнан «қабилаи эронӣён»), қабилаи сармати орий, иттиҳодияи қабилавии аллонҳо (номи аслии осетинҳо дар ҳамосаи қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронӣи орёно аст) [2, с.44-45] ва амсоли онҳо низ ба ҳамин

ном нисбат пайдо кардаанд. Аз ин андешаҳо бармеояд, ки калимаи ориё ва ориёӣ хеле қадима буда, вай дар сарчашмаҳои хаттии ҳиндӣ, махсусан Маҳабарата ёдовар мешавад, ки ин ба ҳазорсолаи I пеш аз мелод рост меояд. Калимаи «ориё» дар луғат ба маънои начиб, озод, наҷодӣ пок, олимақом, ҳимматбаланд, покзода, асилзода омадааст. Баъдтар ба ин вожа маъноҳои дарёдил, адолатпарвар илова шудааст. Сабаб ин аст, ки ориёӣҳо дар ҳазорсолаи III ва II пеш аз мелод дар худуди Днепр то ба кӯҳҳои Урал, Муғулистону Чин ва Ҳинд дар болои қавму қабилаҳои дигар ҳукумат доштаанд. Ватандору тоҷдор ва мардумони таҷҷоиву бумӣ буданд. Калимаи «тоҷик», аз ҳамин калимаи ориён ба вучуд омадааст ва ҳаммаъно мебошад.

Дар бораи муносибати калимаи «ориён» ба миллати имрӯзаи тоҷик ривояте аз китоби Ҳеродот «Таърих» низ хабар медиҳад. Ҳеродот бо авлоди қабилаҳои сақӣ, ки гузаштагонии тоҷиконанд, аз наздик ошноӣ доштааст. Бино ба гуфтаи ӯ, сақӣҳо худро аз авлоди худоён меҳисобидаанд, худро аввалини онҳо офтоб аст ва онҳо худро писарони худои офтоб медонанд,

Ғайр аз ин ба масъалаи дигаре, ки тоҷик онро туркзода ва ё аз наҷодӣ туркҳо мешуморанд, ин ҷо рушани андохтан зарур аст. Дар боло таъкид намудем, ки тоҷикон мансуб ба қабилаҳои қадимаи шарқиёронӣ махсус мешавад, бинобар ин калимаи тоҷик аз туркӣ пайдо нашудааст. Зеро вақте ки ориёӣҳо дар ин сарзамини паҳно «Аирянам вайҷаҳ» иқомат доштанд, қабилаҳои туркнаҷод дар кишварҳои дигар (Муғулистон, Сибир, Шарқи Дур, Олтой) мезистанд. Эрони Шарқӣ - Ҳуросони бузург то Чин ва Эрони Ғарбӣ - мулки Форс ватани ориёӣҳоро ориёинаҷод қарор гирифта буд. Ба Осиёи Миёна мардуми кучманҷии туркнаҷод тақрибан асри VI-и мелодӣ ворид шудаанд. Вақте ки бори аввал ба ин сарзамин меоянд, бо сақӣҳо - авлодони аввалини тоҷикон вохӯранд, онҳоро бум, бумӣ ва муқимӣ меноманд: Ин маънии онро дорад, ки тоҷикон то истилои араб дар ин сарзамин заминдор ва давлатдор буданд. Аз далелҳои маълум мешавад, ки тоҷикон ба арабҳо ва туркнаҷодҳо ягон муносибате надоранд, бинобар ин, Бартолд ва мусаннифи «Ғиёс-ул-луғот», ки «Тоҷик авлоди араб, ки дар Аҷам бузург шуда бошанд ва аксари эшон савдогар бошанд», хатост. Онҳое, ки тоҷиконро туркзода меноманд, умуман асос надоранд. Дар «Авесто» ва «Бундаҳишн» омадааст, ки дар ҳазорсолаҳои VI-и пеш аз мелод дар Варзруд, Эрони ғарбӣ – мулки Форс қабилаҳои ориёӣ зиндагӣ мекарданд: онҳо ба чорводорӣ, зироаткорӣ, боғдорӣ, деҳқонӣ, хунармандӣ машғул буданд.

Дар асрҳои VII ва VI пеш аз мелод, чунон ки тазаққур ёфт, сар то сари Осиёи Миёнаро комилан халқиятҳои эронӣ - бохтарӣҳо, ҳоразмӣҳо, фарғонагӣҳо, суғдӣҳо, гурӯҳҳои сақӣ ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо, дар марҳилаи аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт. То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ қайҳо дар марҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми худро, чунончи бохтарӣҳо - Бохтарро, суғдӣҳо - Суғдро, ҳоразмӣҳо - Хоразмро, фарғонагӣҳо - Фарғонаро, марғиёниҳо - Марғиёнро, ориёҳо - Ориёнро (ки қад-қадӣ руди Ҳарӣ - сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш Ҳирот буд), портиҳо - Портро, ки қисмати шимолии он дар хоки Туркманистони Чанубӣ ва қисмати чанубиаш дар ноҳияҳои сарҳадии Эрон воқеъ гардида буд, ба вучуд оварданд. Тараққиёти қабилаҳои бодиянишини эронӣ, аз ҷумла сақӣҳо, чунонки маводҳои археологӣ 'шаҳодат медиҳанд, ҳамчунин ба давраи то асри VI пеш аз мелод алоқаманд аст [2, с.51]. Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои он дар Осиёи Миёнаи асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз мелод ба вучуд омадааст, хеле барвақттар дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамояд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамхудуди онҳо аз ҷумла Суғд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд. «Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аирянам вайҷаҳ («Фарохнои Ориёно»), маҳалли қадимаи суқунати тоифаҳои эронӣ (ё умуман ориёӣ) дар худ маҳфуз доштааст. Як зумра донишмандон - И.

Макварт, Э. Бенвенист, А. Кристенсен, С.П. Толстов ин кишвари нимафсонавиरो Хоразм донистаанд. Аммо Хоразм дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, бинобар ин дар ин ҷо на Хоразм, балки сарзамини пахновари Осиёи Миёна ва вилоятҳои ҳамхудуди шимолии онро дар назар доштан мувофиқи мақсад мебошад ва ин ба ҳақиқат наздиктар аст.

Қавмҳои эронӣ дар худуди Осиёи Миёна аз замонҳои қадим давлатҳои қабилавӣ ва иттиҳодияҳои давлатии халқҳои эронӣни шарқиро ташкил кардаанд. Дар асоси ҳаёти муқимӣ аввал деҳаҳо ва баъд қалъаву шаҳристон ва шаҳрҳо пайдо шудаанд, ки қадимтарини онҳо Мароканд (Самарканд), Иструшана - Истаравшан, Бағдо (Балх), Миру (Марв), Бухоро, Нисоим, Шумон ва ғайра буданд.

Дар бораи ин давлатҳои Осиёи Миёна дар «Авесто» ишораҳо рафтааст. Ин гуна давлатҳо дар «Авесто» «дахйусасти» - «ҳокимият бар ноҳияҳо» номида шудааст. Дар сарчашмаҳои таърихӣ қадим оиди ин давлатҳои нахустин маълумотҳои хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустero дучор омадан мумкин аст. Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» мебошад. Дар бораи мавқеи географии ин давлати нахустин Ҳеродот, Геготеи Милетӣ ва муҳаққиқ И. Маркварт, маълумоти гуногун додаанд. Хулоса, маркази иттиҳодияи давлатии қабилаҳои шарқӣэронӣ «Хоразми Бузург» - Хоразми имрӯза набуда, ҷанубтар дар ноҳияи Марву Ҳирот мавҷуд будааст. Дар ин бобат И. Маркварт назарияе пеш ронд, ки «Аирянам Ваеҷах», ки аслан маънои луғавиаш «Фарохнои Ориёно» аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айнӣят дорад. Дар бораи он иттилоъ дода мешавад, ки он наздики дарёи Доциа (дарёи Аму) воқеъ аст ва зимистон ин ҷо дах моҳ тул мекашад [2, с.49-50]. Забоншинос Б. Б. Ҳенинг забони «Авесто»-ро бо забони хоразмӣ муқоиса намуда, таъкид мекунад, ки ду лаҳҷаи асосии «Авесто» на ба забони ғарбӣэронӣҳо ва на ба забони шарқӣэронӣҳо монандӣ надорад, бинобар таъкид менамояд Б. Б. Ҳенинг, мавқеи мобайниро ишғол мекунад. Пешниҳоди ӯ ин аст, ки қадимтарин қисматҳои «Авесто» - «Готҳо» дар мавзеи Марву Ҳирот ва матнҳои бадеии апостой аксаран дар Систон офарида шудаанд. Ин гуфтаҳо ба мо асос медиҳанд, ки ба мавҷудияти давлати «Хоразми Бузург» бовар намоем. Давлати дуҷуми бузурги қадим салтанати Бохтари Қадим аст. Дар ин бобат низ Ҳеродот, Диодор, Ктесий, В. Гейгер маълумотҳои гуногун додаанд. Аз маълумотҳо маълум мешавад, ки давлати Бохтари Қадим соҳиби шаҳрҳои калон, аҳолии зиёд будааст, пойтахти ин давлат шаҳри Бохтар соҳиби истехкомҳои зиёд ва хазинаи фаровон будааст. Бохтар бо давлатҳои Бобул, Миср алоқаҳои тижоратӣ дошта, аз ҷиҳати тавоноӣ аз ноҳияҳои ҳамсоя болотар будааст [2, с.49-50]. Тахмин меравад, ки ба ҳаёти мулки Бохтар Марғиён ва Суғд низ дохил мешуданд. Шӯҳрати боигарӣҳои табиӣи Бохтар берун аз худуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, лочуварди бадахшонӣ баҳои баланде дошт. Дар минтақаҳои заминдори Осиёи Миёна, ба ғайр аз хоразмиҳо ва бохтариҳо, суғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо низ мезистанд: суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон ва Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён дар водии Марв, портҳо дар тарафи кӯҳҳои Купетдоғ умр ба сар мебурданд. Сакоӣҳо ва масагетҳо дар водиву кӯҳҳо мезистанд ва ҳаёти бодиягардӣ доштанд. Як гурӯҳи ситояндаи Хаума (онҳоро сакоӣҳои хумаварга), гурӯҳи дигарро сакоӣҳои тигарахуд (кулоҳпӯш) меноманд, ки ба Хоразм марбут буданд. Дар асоси ҳаёти модӣ ва иҷтимоӣ онҳо ҷаҳонбинии динӣ, маданӣ, санъат ва адабиёт ба вучуд омадааст.

Ҳамин тариқ, забони тоҷикӣ ва нақши он дар ташаккули забонҳои адабии мардумони Қитъаи Осиё дар асоси маълумотҳои зикршуда, ба дараҷаи зарурӣ рушд кардааст.

Адабиёт:

1. Абурайхон Беруни. Избранные произведения. Т. 1. – Ташкент, 1957. – С.48-63.
2. Ғафуров Б. Тоҷикон. Қ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 704 с.
3. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
4. Қосимова М. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 2003. – 490 с.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод, 1959. – 294 с.
6. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 342 с.
7. Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2014. – 334 с.
8. Мухторов З. Таърихи забони тоҷик. [Матн]/З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
9. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – 371 с.
10. Расторгуева В. Среднеперсидский язык. – М., 1966. – 160 с.
11. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
12. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
13. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён (нашри дувум). – Душанбе: Ирфон, 2016. – 704 с.
14. Турсунов А. Сарсухан. Дар китоби Абуалии Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ. 1. – Д., 1992. – С.10-12.
15. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951 с.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 947 с.
17. Хоҷаев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX: дар асоси материали «Тухфаи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким. – Душанбе, 1987. – 168 с.

Баррасӣ ва муҳоҷисот // Исследованиe и обмуҳдениe // Review and discussion

ТДУ: 809. 155. 0

**ТАҲЛИЛИ
ЛИНГВИСТИИ
ТОПОНИМИЯИ ВОДИИ
ТАГНОВ**

Гадоев Нурхон,
д.и.ф., профессори кафедраи назария ва
амалияи забоншиносии ДДОТ
ба номи Садриддин Айни

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ ТОПОНИМИИ
ТАГНОВСКОЙ
ДОЛИНЫ**

Гадоев Нурхон,
д.ф.н., профессор кафедраи теорияи и
практики языкознания ТГПУ
имени Садриддина Айни

**LINGUISTIC
ANALYSIS OF
TOPONYMY OF TAGNOV
VALLEY**

Gadoev Nurkhon,
C.P.S., Professor of the Department of Theory
and Practice of Linguistics, TSPU named after
Sadriiddin Aini

Аннотатсия

Дар ин мақола дар бораи топонимҳо ва микротопонимҳои мавзеи Тагнов, ки дар минтақаи Чанубии Кӯлоб воқеъ шудааст, сухан меравад. Номвожаҳо аз нигоҳи пайдоиш ва сайри таърихӣ аз луғату фарҳангҳои бостонӣ ташреҳу тавзеҳ дода мешаванд. Дар номвожаҳои чуғрофии маҳалҳо ягон хусусият, аломат, ё ҷиҳати фарқкунандаи ин ё он деҳа ба назар гирифта шуда, ба он ном гузошта мешавад. Баъзан номи вожа ягон ҷиҳати анъана, урфу одати сокинонашро дар худ таҷассум менамояд. Маълум аст, ки дар ниҳоди топонимҳо сирру асроре нухуфтааст ва дар ин мақола кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки ин асрори дурдонаҳои суханро кушода, пешкаши мардум карда шавад.

Калидвожаҳо: *Минтақаи Тагнов, омили муҳим, лаҳза, ҳаёт, марҳилаи таърихӣ, шарқ, ғарб, чануб, шимол, номвожа, ҷойгиришавӣ, мавзеи аҳолинишин, дашт, калимаи мураккаб, оби чашма, сокинони деҳа, урфу одат, аломат, хусусият, сохтор.*

Аннотация

В данной статье говорится о топонимах и микротопонимах Тагновской долины Южно-Кулябского региона. Имена существительные объясняются с точки зрения их происхождения и пройденной исторической пути на основе данных словарей и древних культур. В географической номенклатуре местностей учитывается какой-либо признак, признак или отличительный признак того или иного села и дается ему название. Иногда название слова воплощает традицию, обычай его жителей. Известно, что в сущности топонимов скрыты тайны, и в данной статье предпринята попытка раскрыть значения этих тайн и представить их общественности.

Ключевые слова: *Тагновский район, важный фактор, момент, жизнь, исторический этап, восток, запад, юг, север, существительное, местоположение, населенный пункт, равнина, сложное слово, родниковая вода, сельчане, обычаи, примета, особенность, структура.*

Annotation

This article talks about toponyms and microtoponyms of Tagnov region. Nouns are explained in terms of their origin and historical journey from dictionaries and ancient cultures. In the geographical nomenclature of localities, any feature, sign, or distinguishing feature of this or that village is taken into account and a name is given to it. Sometimes the name of a word embodies a tradition, a custom of its inhabitants. It is known that there are secrets

hidden in the institution of toponyms, and in this article an effort has been made to reveal these far-flung secrets and present them to the public.

Keywords: *Tagnov region, important factor, moment, life, historical stage, east, west, south, north, noun, location, populated area, plain, complex word, spring water, villagers, customs, sign, feature, structure.*

Топонимҳо омили муҳими бозгӯкунандаи лаҳзаҳои ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии таърих маҳсуб мешавад. Ҳангоми баррасии мазмун ва мӯҳтавои онҳо мо ба анъана, расму оин ва тарзи рӯзгордории авлодонамон шинос мешавем. Топонимҳо дар як давраи муайяни таърих арзи вучуд намуданд. Онҳо дар ниҳоди худ фаъолияти ҳаррӯзаи сокинони худро дар солҳо, асрҳои мушаххас инъикос менамоянд. Топонимҳоро забони замин низ мегӯянд. Ба қавли забоншиноси маъруф Ш. Исмоилов «Топонимҳо як навъ рамз аз нишониву суроғаи одамон маҳсуб мешаванд, наметавонанд бе иртиботи қавӣ бо амалиёти бардавоми аҳоли ба зухур биёянд ва сурати расмӣ пайдо намоянд. Аз ин рӯ, мебинем, ки топонимҳо дар як марҳилаи таърихӣ дар забон фаъол мегарданд дар марҳилаи дигар аз байн мераванд, агар нараванд ҳам шаклашонро дигар менамоянд» [3, с.44].

Топонимҳо ба ҳодисаҳо ва дигаргуншавии шароити зиндагии мардум ишора менамоянд. Номшиносон дуруст менигоранд, ки топонимҳо чун акси садо аз гузаштаи хеле дур миёни ёдгориҳои арзишманди таърихӣ ба ҳайси шохидони боэътимод накши бисёр намоён доранд.

Ҳоло мо ният кардем, ки дар бораи топонимҳои водии Тагнови ноҳияи Шӯрообод (ҳоло ноҳияи Шамсиддин Шохин) баъзе мулоҳизаҳои худро арз намоем. Водии Тагнов дар чанубу шарқии минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон воқеъ аст. Кӯҳҳои осмонбӯси Мулк ва Чумашӯ аз тарафи шарқ ва теппаҳои баланде бо номи Банд аз тарафи ғарб ин водиро иҳота намуданд. Аз шимол бо Даштиҷум, аз чануб ва шарқ ба Чумхурии исломии Афғонистон ҳаммарз мебошад.

Топоним ва микротопонимҳои водии Тагновро мо ба ду гурӯҳ чудо кардем:

1. Топонимҳое, ки аз қабри асрҳо манша мегиранд: Порвор, Сари Мағзор, Сари Намак, Руботингак, Мулёв, Новачун, Йол, Сиюн, Речов Амринг ва ғайра.

2. **Микротопонимҳо:** Лави Тарвич, Сизорак, Турғ (Търғ), Банд, Махшакарев, Қади Хосор, Паси Сангичак, Лашан, Ғори Кафтиюн, Қули Бъшолингва ғайра.

Дар водии Тагнов деҳаи сернуфустарин бо номи **Йол** маъруф аст. Ташреҳу тавзеҳи ин воҳиди луғавӣ он қадар душворие надорад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» вожаи «**Йол**» дорои ду маънӣ буда, чунин тафсири маънӣ шудааст: «**1.Йол- мӯи гардани асп. 2. Фарози тепа**» [10, с.428]. Аз рӯи ҷойгиршавӣ ва мавқеи ҷуғрофӣ деҳаи мазкур муодили дуҷуми ин тафсир ба ҳақиқат рост меояд. Воқеан ҳам, Йол дар қисмати болои теппаи бузурге маскан гирифтааст, вале бо мурури замон дар натиҷаи омадани сел ва обҳои чамъшудаи теппа ин мавзеи аҳолинишин ҳамвор шудааст.

Топоними «**Порвор**» қадимӣ буда, дар луғату фарҳангҳо ба таври мухталиф тавзеҳ дода шудааст. Вожаи мазкур аз нигоҳи таркибаш сохта буда, аз ду ҳисса ташкил ёфтааст. Ҳиссаи аввал- «**пор**»// **порина** ҳиссаи дуюм →**вор**». Ҷузъи асосӣ- «**пор**» дар ФТЗТ «**соли гузашта**» тафсири маънӣ шудааст ва пасванди «**-вор**» →**монанд кардан**»-ро ифодагар аст. Аз рӯи ин тафсир «**порвор**» **мисли соли гузашта** гуфтан аст. Дар баъзе суҳбатҳо зиёиёни ин деҳа чунин ақидаеро пеш мегузоранд, ки аз сабаби он ки Порвор ба се пора (ҳисса) тақсим шудааст: **сари деҳ**, (**саршавии деҳа**) **минаи деҳ** (мобайни деҳа), **пуни** (поёни деҳа) **деҳ**, калимаи порвор аслан «**поравор**» будааст, вале дар «Ғиёс-ул луғот» ин калима «**парваридашуда**» [2, с.102] эзоҳ дода шудааст. Дар «Фарҳанги вожаҳои Авесто» «**пар**» ба маънои **пеш, фаро, аз канор** берун омадааст [1, с.347]. В. С. Соколова «**пор**»-ро аз решаи «**пара**»-и авестой дониста, онро **тарафи муқобил, ру ба рӯ, он тараф** донистааст [7, с.54]. Ҳақиқати ҳолро гирем, кишлоқи Порвор дар рӯ ба рӯи

деҳаи Ёл воқеъ гаштааст. Аз ин ҷо, тафсири калимаи «**порвор**» – деҳаи **дар рӯ ба рӯ қарордошта** дурусттар аст. Воҳиди луғавии «пор» дар мавзеи Рашт (Ғарм) дар таркиби ойконими Порвоғ омада, умри тулонӣ дидааст [3, с.65].

Топоними Мулёв вожаи мураккаб буда, аз ду реша ташкил ёфтааст: Мул+ёв. **Мул** дар гуйиши мардуми шимол ба маънои **пур, зиёд, бисёр** дар гардиш аст. Дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ воҳиди луғавии «мул»-**май, шароб** маънидод карда шудааст [12, с.872], ёв (ёб) – шакли гуфтугӯии асоси замони ҳозираи феъли «ёфт» ба шумор меравад. Мардуми кӯҳансоли бо илму фарҳанги Тағнов нақл мекарданд, ки гузаштагонӣ онҳо аз Даҳбеда Самарқанд ба ин водӣ гуреза шуда омада, ин водиро обод намуданд. Дар лаҳҷаҳои мардуми Бухорову Самарқанд вожаи «**мула**» маъруфият дорад, Вожаи номбурда дорой ду маънӣ буда дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» чунин тафсири маънӣ шудааст: «1. Бинои лоини манорвори на он қадар баланди аз замин бардошташуда, ки дар кишторхоро биёбонҳо месозанд. Ва мардум ба болои он баромада, паранда ва ҳашаротҳои зараррасонро меронанд. Инчунин аз болои ин бино (хона) оянда ва равандагонро наззора менамуданд. 2. сангтудай манорвор чидашудаи байни замини кишт» [4, с.158].

Хар ду маънӣ ҳам бо якдигар иртиботи қавӣ доранд. Ба назари мо, дар ҳар ду ҳолат ҳам маънои луғавии топоними Мулёв (Мълёв) «хонаи назоратӣ ё тудай чамъкарда шудай сангхоро ёб» гуфтан аст. Фақат ҳиссаи аввали топонимии мавриди назар «**мул**» нею «**мула**» будааст ва ҳангоми калимасозӣ садоҳои «а» афтидааст. Ва ин вожа то ҳол бо шакли «Мулёв» дар ин водӣ мустақил ҳаст. Дар шароити ҳозира низ дар заминҳои кӯҳистон- маҳсусан дар водии Тағнов дар мобайни заминҳои кишт ғарами сангҳои чамъ кардашуда зиёд буда, мардум онҳоро барои сохтмони хона истифода мебаранд.

Топоними «**Новачун**» ҳам аз ҷумлаи топонимҳост, ки аз даврони қуҳан то замони мо омада расидааст. Вай калимаи мураккаб буда, аз ду реша иборат мебошад: **Нова+чун**. Нова -дар фарҳангҳо «чӯби дарози дарунқовок, ки ба воситаи он ба осӣёб об дохил мешавад. Вай мисли қубурҳои сафолӣ, филизӣ, ки дар обрезаҳо, обгузарҳо барои обро аз як ҷо ба ҷои дигар интиқол додан қарор мегирад» [12, с.969]. Дар мавзеҳои кӯҳистон агар имконияти ба воситаи қубур бурдани оби чашма набошад, албатта аз ноаҳо истифода мебаранд. Дар деҳаҳои Порвор, Мулёв, Новачун аз ноаҳо самаранок истифода мебаранд. Чун - пасванде аст, ки ба воситаи он як чиз ба чизи дигар монанд карда мешавад. Тахмини меравад, ки соқинони деҳаи мавриди назар аз деҳае бо номи «**Ново**» (шакли гуфтугӯии ноаҳо) кӯч баста ба ин ҷо омаданд ва мардуми гирду атроф одамони нав омадагиро «**новочӣ**» ном мебаранд. Гумони ғолиб он аст, ки дар ибтидо номи ин деҳа Новачун нею **Новочиён** будааст. Пасванди «-ён» шакли чамъро далолат мекунад. Баъдтар мардум номи деҳаи мавриди назарро ба талаффузи худӣ мувофиқ қунонда **Новачун** меномидагӣ шуданд. Дар шимоли собиқ ноҳияи Даштиҷум деҳае бо номи «**Ново**» мавҷуд буд. Шояд соқинони деҳаи Новачун аз ҳамин кишлок кӯчида омада бошанд. Дар лаҳҷаҳои шеваҳои забони тоҷикӣ соқинони ин ё он маҳалро дар шакли **зиддечӣ, ваҳиёчӣ, тавилдарачӣ, новочӣ** ном мебаранд.

Деҳаҳои дигар Амринг, Речов, Сиён, ки дар баландии 2000 метр, дар наздикии дарёи Панҷ – дар сарҳади Афғонистон воқеъ буданд, дар ибтидои солҳои 50-уми асри ХХ аҳолии ин деҳаҳо як қисмаш ба Афғонистон қисми дигараш ба ноҳияҳои ҳамсоя кӯч бастанд. Ҳоло аз ин кишлокҳо 10-12-тоғӣ дарахти туту зардолу ва чормағз боқӣ мондасту ҳалос, вале номи деҳаҳо дар забони мардум зиндаву ҷовид монданд. Ин шаҳодати умри дароз дидани топонимҳост.

Топоними **Амринг** аз ду ҳисса иборат аст: **ам+ринг**. Ам-қӯтоҳшудаи калимаи «амал» буда, **хулқу атвор, феъл, одат**-ро далолат мекунад [4, с.32]. Ҷузъи дуюм-**ринг** дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро **шахсеро** далолат мекунад, **ки хушсару либос буда, худро орову торо доданро** дӯст медорад [4, с.194]. Дар маҷмӯъ амринг- маъноеро бозгӯ

мекунад, ки чунин аст: Одати мардуми деҳаи мазкур худро орову торо додан, ба худ ва сару либоси худ эътибор додан будаст.

Дар ҳамсоғии деҳаи Амринг қишлоқи **Речов** комат афрохта буд. Ин деҳа низ мисли Амринг кайҳо вайрон шуда бошад ҳам, номи он то ҳол побарҷост. Топоними мазкур аз калимаи «реча» гирифта шуда, маънои **низом, накшаро** дорад. Ба ибораи дигар, сокинони ин маҳал интизоми дар маҳала пазируфташударо риоя мекарданд. Чи хеле ки мебинем, дар байни топонимҳои Амринг ва Речов умумияти маъноӣ вучуд дорад.

Дар мавриди топоними **Сиюн** ҳаминро қайд кардан даркор аст, баъди ҷустуҷӯи зиёд, аз назар гузаронидани луғату фарҳангҳо, вожаи мазкурро дучор накардем, ба ҳулосае омадем, вожаи ғавқуззикр аз шакли ҷамъи решаи «сиёҳ» -**сиёҳон** гирифта шуда, дертар дар забони сокинонаш ба шакли **сиюн** нишастааст. Бар эзоҳи вожаи «сиёҳ» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ФТЗТ) чунин оварда шудааст: «1. Бонг, ҷеғ задан, овози баланд. 2. бонги хурус» [13, с.245]. Шояд унсури луғавии «сиёҳ» ягон аломат, хусусияти ин мардум, деҳа, ашёҳои атрофии маҳалро ифода мекардааст. Шояд сокинони ин маҳал оромтабиат набуданд, ё аксарияти онҳо мурғпарварӣ мекардаанд.

Аз деҳаи **Руботингак** танҳо ном боқӣ мондасту халос. Вожаи мазкур аз се ҷузъ иборат аст: **рубот+инг+ак**. Перомуни ин унсури луғавӣ дар «Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»» чунин сатрҳоро меҳонем: Рубот// работ **1. қалъа, сарой. 2. Корвонсарой, манзилгоҳи сари роҳ барои мусофирон** [9, с.304]. Форманти **-инг** зиёдӣ, фаровонӣ ва маконро ифода менамояд. Пасванди **-ак** ба хурдии макон ишора мекунад. Аз нигоҳи мавқеи ҷуғрофӣ деҳаи номбурда дар сарҳади Афғонистону Тоҷикистон ҷойгир будаст. Аз ташреҳу тавзеҳи номи мавриди назар метавонем, ба чунин ҳулоса омада мумкин, ки **Руботингак**–деҳаи хурде буда, ҷойи дамгирӣ ва савдои мусофирони ҳар ду тараф ба шумор мерафтааст. Инчунин дар даромадгоҳи Тағнов – дар сари роҳи калон чашмае бо номи «Чашмаи рубот» арзи вучуд кардааст. Ин чашма ҳоло ҳам ҷорист.

Якчанд сухан дар бораи микротопонимҳои ин диёр.

Аз микротопонимҳои қадимаи ин водӣ метавон номҳои **Лашан, Валингдара, Қули бьшоллинг, Сизорак, Турғ, Ғу, Махшакарев, Банд, Пач-ро** ном бурд.

Микротопоними **Лашан** дар қисми болоии деҳаи Порвор маскан гирифтааст. Ин ном дар забони форси дарӣ ба маънои чизи нарм ва лағжанда серистеъмол будааст. Муаллифи «Бурҳони қотей» роҷеъ ба вожаи **Лашан** чунин менависад: чизи нарм ва лағшандаро гӯянд ва ба маънии **бенақш ва сода ва ҳамвор** низ омада метавонад [Бурҳони қотей, ҷилди 3, с.1896]. Ин ҷо дар натиҷаи лағжидани теппа ҳамвор шудааст ва мардум дар Лашан барои беҳтар шудани рӯзгори худ ҷо-ҷо ғалла кишт мекунанд.

Микротопоними «**Валингдара**» - номи мавзеи хушманзараест, ки дар шимоли деҳаи Порвор воқеъ аст. Вожаи мазкур аз се ҳисса ташкил ёфтааст. **Вал+инг+дара**. Ҳиссаи якум «вал» аз калимаи тақлидӣ – овозии **валас қадан, ё вал- вал қадан**, ки маънои **дурахшиданро** дорад, гирифта шудааст. Пасванди **-инг** - маконро далолат мекунад, мисли топоними **Пушинг - макони пуш**¹. Ҷузъи сеюм **-дара** дар гӯйиши мардуми маҳаллӣ обраҳаро мегӯянд. Дар баъзе топонимҳои дигар, аз қабилӣ **Дарай ов (об), Дарай бед** пеш аз муайянкунанда меоянд. Аз ин ҷо ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, маънои номи ин макон – Валингдара - дараи хуш боду ҳаво будааст, ки баъди боридани борон дар назари кас медурахшидааст. Номи «**Қули бьшоллинг**» таркибӣ буда аз ду калима иборат аст: қул ва бьшол+инг. Воҳиди луғавии «қул» ҳаммаъноӣ вожаи **дара** маҳсуб мешавад. Аз ин ҷо топонимии номбурдаро - **дараи пур аз бьшол**² маънидод кардан ҷоиз аст. Дар ҳақиқат ҳам, дар ин мавзёе растаниҳои буттагии бьшол хеле зиёд комат афрохтаанд.

¹ Пуш- номи як навъ растаниҳои буттагӣ

² Бьшол- номи як навъ дарахти буттагӣ

Сизорак аз нигоҳи сохташ сохта шумурида мешавад. **Си+зор+ак**. Ҷузъи аввал ва асосӣ **си** нею **сир** ҳаст, дар калимаи мазкур ҳангоми калимасозӣ ҳамсадои «р» афтидааст. Ҳиссаи дуюм «-зор» пасванди маконсоз маҳсуб мешавад. Ҷузъи сеюм-**ак** хурдию навозиш ва камию зиёдиро далолат мекунад. Ин ҷо қайд кардан бамаврид аст, ки шакли дурусти ин номро «**сирзорак**» гуфтан ба мақсад мувофиқ доништа мешавад. Дар ин мавзъе дар як ҷои хурд сир (пиёзи ёбой, чеснок) мерӯидааст ва мардум онро барои табобати дарди сар ва рағу пайвандҳо мавриди истифода қарор медиҳанд.

Махшакарев номи мавзеест, кӯхсор, пур аз харсангҳои калон-калон дар он ҷо танҳо сайёдон барои шикор барои худ аз ин сангҳо макони зист сохтаанд. Вожаи «**Махшакарев**» мураккаб буда, аз чор ҷузъ ташкил ёфтааст: Мах+ша+кар+ев. Ба пиндори мо, ҳиссаи аввал «**Мах**» аз унсури луғавии **махзан** гирифта шудааст, Ҷузъи дуюм бошад аз калимаи «**шаба**», ки дар фарҳангҳо маънои **санги сиёҳи барроқ**, ки дар асбобҳои заргарӣ ба қор меравад, танҳо ҳиҷои аввалаш-**ша** мавриди истемол қарор дода шудааст [12, с.771], ҷузъи сеюм **кар** маънои **санг**, **кӯхро** дорад [1, с.444]. Ҷузъи чаҳорум пасванди маконсози **-ев**. Дар маҷмӯъ тафсири ҳиссаҳои топоними номбурда ба мо имкон медиҳад, ки вожаи Махшакарев-ро чунин тафсири маънӣ кунем: **Макони кӯхҳо ё хазинаи сангҳои қимматбаҳо**.

Дар байни топонимҳои водии Тагнов калимаҳои кӯхнаи суғдӣ кам ба назар мерасанд. Танҳо ду микротопоним **Ғу** (номи чашма) ва **Търг** (номи кӯх)-ро - метавон ба ғурӯҳи вожаҳои суғдӣ ворид намоем.

Тафсири вожаи **ғу**-ро дар ягон фарҳангу луғат дучор накардем. Аз рӯйи мавқеи ҷойгиршавии ин мавзъе ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки воҳиди луғавии мавриди назар аз калимаи «**ғор**» гирифта шудааст.

Микротопоними **Турғ (търғ)** – номи мавзеест, саросар аз дарахтони буттагӣ молломол дар байни анбуҳи кӯхҳо. Дар «Луғати фурс» ва «Тӯхфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизи Убаҳӣ калимаи **турғ** чунин тафсири маънӣ карда шудааст: «Турғ ва тоғ» ҷинсест аз ҳезуми кӯхӣ, саҳт бувад [2, с.220; 8, с.183]. Бо эътимоди комил метавонем, тахмин кунем, номи ин мавзъе аз дарахти буттагӣ гирифта шудааст, ки ҳезумаш ниҳоят саҳт будааст.

Микро топонимии дигар – **Хами пач** дар забони соқинони ин ҷо хеле зиёд ғаёл аст, зеро ин мавзъе барои кишти ғалладони мусоид аст.. Ин ном аз ду калима ташкил ёфтааст: **Хами пач**. Вожаи аввал аз калимаи «**пастхамӣ**» буда, решаи аввали вай- **паст** бо мурури замон сарфи назар шуда, ҳиссаи дуюмаш «**хам**» боқӣ мондааст. **Пастхамӣ** ҷоест, намиро дер гоҳ дар таркиби худ нигоҳ медорад. Аз ин рӯ, аҳолии ин ҷо, махсусан деҳаи Порвор аз ин макон ҳосили баланди ғалладона мегиранд. Калимаи дуюм-**пач** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» **дашти ноҳамвор** [11, с.678] маънидод карда шудааст. Дар «Бурҳони қотеъ» вожаи **пач** ба маънии «**кӯхсорон**» тафсири маънӣ шудааст [5, с.222]. Дар **Хами пач** кӯх нест, вале онҳо наздиканд. Ин ҷо тафсири «**дашти ноҳамвор**» дурусттар аст.

Банд- номи мавзеест, ки дар тарафи ғарби водии Тагнов дар баландии 3500-метр сар ба фалак кашидааст. **Банд** дар забони гуфтугӯии ин мардум бо калимаи «арғамчин» муродиф аст. Маҳз барои ҳамин **банд** ба мавқеи ҷуғрофӣ ин мавзъе ҳеҷ иртиботе надорад. Аз пусти дарахти буттагӣ бушол (бъшол) арғамчин мебофтанд, вале дар мавзеи номбурда як дона дарахти бушол нест. Тахмин меравад, ки микротопоними «**Банд**» дар асл «**Дарбанд**» будааст, бо мурури замон ҳиссаи аввали ин калима -**дар** сарфи назар шуда, «**банд**» боқӣ мондааст. Дар ФТЗТ ду маънии воҳиди луғавии «**дарбанд**» ташреҳ дода шудааст: «1. Танбаи дару дарвоза. 2. роҳи тангу борики душворгузар дар кӯху теппахо» [12, с.426]. Маънии дуюми ин тафсир- **роҳи тангу борики душворгузар дар кӯху теппахо** айни муддаои мо ба шумор меравад. Чунин роҳҳо дар теппаи Банд хеле зиёданд. Дар «Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» вожаи «**дарбанд**» - дарвоза [9, с.120] маънидод карда шудааст. Шояд, дар гузаштаи на чандон дур мавзеи номбурда дарвозаи водии Тагнов шуморида мешудааст.

2. Топонимҳое, ки дар давраи нав арзи вучуд карда, номҳои тоҷикӣ ба бар карданд. Инҳо: Номи деҳаҳо: Кишт, Хирманчо, Анчилов, Сари намак, Сари ғор, Съфедсанг. **Микротопонимҳо:** Боғи бедо, Боғи занбур, Боғи Манқашариф, Асптоз, Шулаши латтабанд.

Як гурӯҳи муайяни топонимҳои ин диёр соф тоҷикианд. Онҳо ба ғуш форам расида, якнавохтанд ва дар талаффуз дандоншикан набуда, сабук садо медиҳанд. Дар байни онҳо унсурҳои луғавии арабиасос кам ба мушоҳида мерасад.

Аслан калимаҳои тоҷикӣ сода ба назар намоянд ҳам, маъниҳои бузургро дар худ ғунҷоиш дода, ҳамчун вожаҳои қаззобу оммафаҳм дар пояи баланд қарор доранд. Ин гуфтаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки номҳои тоҷикие, ки дар садсолаҳои охир пайдо шуданд, нисбатан сода буда, шарҳу тафсири онҳо он қадар душвор нестанд. Барои мисол номи минтақа -Тагнов аз ду реша ташкил ёфтааст. Таг+нов. Аллақай мо дар бораи «нов//нова» маълумот дода гузаштем. Ба ҳамаи тоҷик маълум аст, ки решаи «таг» чӣ маънӣ дорад. Маънои воҳиди луғавии Тагнов - **новаи таг** гуфта аст.

Дарвоқеъ, манзараи ҷойгиршавии он мисли нова аст: Аз тарафи шарқ кӯҳи азимҷуссаи Мулк ва аз тарафи ғарб теппаҳои баланд бо номи Банд ин водиро печонида гирифтанд. Дар қисмати поёнии кӯҳҳо ва теппаҳо деҳаҳои ин водӣ, ки зикрашон дар боло рафт, ҷой гирифтанд, ки номи тоҷикӣ доранд ва ба шарҳу эзоҳ эҳтиёҷ надоранд: **Сари намак** (деҳае дар назди қони намак), **Сари ғор** (деҳа дар назди ғор), **Съфедсанг** (деҳае дар наздаш харсанги қалони сафед будааст), **Кишт** (ҷои ба қишту қор мувофиқ), **Хирманчо** (ҷои ҳамвор, аммо мисли хирман хурд).

Дар номҳои ҷуғрофӣ маҳалҳо ягон хусусият, аломат ё ҷиҳати фарқкунандаи ин ё он деҳа ба назар гирифта шуда ба он номи гузошта мешавад. Агар деҳа бошад, ягон анъана, урфу одати сокинонашро дар худ таҷассум менамояд, ё дар он ҷо ягон навигарӣ, ҳодисаю воқеа рух додааст, ки ин қиз барои мардум хотирмон мондааст. Барои мисол дар даромадгоҳи Порвор боғе ҳаст бо номи «Занбур». Сабаби Боғи занбур ном гирифтаи ин мавзӯе он шудааст, ки ободкунандаи боғ марди меҳнатдӯсту софдил ва ҳақгӯй будааст, лекин амали бад, рафтори бадро бад медедааст. Чунин одамони амали нек надоштаро чашми дидан надоштаст. Ба дидани рафтори бад дарғазаб шуда оташ мегирифтааст. Мардуми ин минтақа ин ҳолати вайро ба занбур ташбеҳ дода, мегуфтанд: И мардак ранги занбури ало тезай, яъне тез ба ҳашм меояд. Дарвоқеъ, агар ҳамон занбури сурхи ало-булоро зарар расонӣ, то туро неш назанад, ором намешинад, то ким- кучоҳе думболагирӣ мекунад. Ҳамин тариқа, номи ин мавзӯе ҳамчун «Боғи занбур»- садсолаҳост, ки дар забони мардуми Тагнов гардиш меҳӯрад.

Мусаллам аст, ки топонимҳо аз рӯи мақону ҷойгиршавӣ ё фаровонии ашӣ дар назди мавзӯе маскан дошта низ метавонанд арзи ҳастӣ намоянд. Дар ниҳоди топонимҳо сирру асрое нухуфтааст, ки онҳо танҳо ба худӣ онҳо маълум аст. Шахсони сонӣ барои қушодани ин розҳо ҷаҳду ҷадал ба харҷ медиҳанд, то ки ин дурдонаҳоро қушода пешкаши мардум гардонанд. Вале баъзан мешавад, ки номшиносон ба бозгӯии фарҳангҳо розӣ шуда наметавонанд, он гоҳ тахмин мекунанд ва аз рӯи ақлу дониши ҳеш номро муҳокима намуда, ҳулосаи аниқ бароварда, нуқтаи назарашонро пешниҳод менамоянд.

Адабиёт:

1. Баҳромӣ Иҳсон. Фарҳанги вожаҳои Авесто. Ҷ. 1. – Тоҳрон, 1369. – 544 с.
2. Ғиёс-ул луғот (таҳияи А. Нуров). Ҷ. 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
3. Исмоилов Ш. Нақши «Авесто» дар топонимияи Тоҷикистон. – Душанбе, 2011. – 44 с.
4. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.

5. Муҳаммадхусейни Бурхон. Бурхони котеъ. Ҷ. 1. (таҳияи А. Нуров). – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
6. Никонов В.А. Вопросы топонимика Востока. – М., 1962. – С.10-16.
7. Соколова В.С. Генетические отношения язгулямского языка шугнанской языковой группы. – Л., 1967. – С.54.
8. Ҳофизи Убаҳӣ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
9. Фарҳанги мухтасари «Шохнома». – Душанбе: Адиб, 1992. – 493 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – М., 1969. – 951 с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – М., 1969. – 949 с.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2010. – 996 с.
13. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2010. – 1095 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**ХУСУСИЯТҲОИ
ЛУҒАВИЮ ГРАММАТИКИИ
АНТОНИМҲОИ СИФАТ ДАР
«МАСНАВИИ МАЪНАВИ»**

Сулаймонов Искандар Одинаевич,
н.и.ф., дотсент, кафедраи назария ва
амалияи забониносии ДДОТ ба номи
Садриддин Айни

**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА АНТОНИМОВ
ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В
«МАСНАВИИ МАЪНАВИ»**

Сулаймонов Искандар Одинаевич,
к.ф.н., доцент кафедры теории и
практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айни

**KHUSUSIYAT
LUGAVIU GRAMMAR
ANTONIMHOI SIFAT DAR
«MASNAVII MANAVI»**

Sulaymonov Iskandar Odinaevich,
associate professor, of the theory and
practice of linguistics,
TSPU named after S. Aini

Аннотатсия

Истифодаи антонимҳо дар забони «Маснавии маънавӣ»-и Чалолиддини Балхӣ ҳамчун воситаи тавоноии забонӣ ва ҷиҳати образноку таъсирбахш намудани сухани муаллиф ва ба сифати воситаи тасвири бадеӣ корбаст шудани онҳо дар забони асар нақши назаррас дорад. Сифатҳои асли дар ҳама гуна шаклҳои морфологию калимасозии худ – сохтори сода, сохта ва мураккаб имконияти созон додани антонимҳои луғавиро дар матнҳои асари мазкур молик мебошанд. Хусусияти антонимшавии шаклҳои луғавӣ нисбатан васеъ аст. Теъдоди антонимҳои ҷуфтистеъмол дар «Маснавии маънавӣ» корбастшуда хеле зиёд мебошад. Онҳо аломату хусусият ва ҷигунагии одамон, ҳайвонот ва ашёву ҳаводисро дар як қолаби зидмаъноӣ инъикос менамоянд. Бино ба хулосаи муҳаққиқон калимаҳои зидмаъноӣ ҷуфтистеъмолро чун антонимҳои луғавӣ бояд мавриди баррасӣ қарор дод. Кам бошад ҳам, падидаи дар як қолаби морфологӣ инъикос намудани маъноҳои хилофи ҳамдигар таҳти унвони энантиосемия дар мисоли калимаи *харобобод*, ки маҳсули эҷодии ҳуди шоир мебошад, ба мушоҳида расид. Калимаҳои сифатии иқтибосии арабӣ ҳам дар ифодаи маъноӣ асли ва ҳам зимни ба маъноӣ маҷозӣ ҳанӯз то асри XIII аз ҷиҳати савтию маъноӣ ва калимасозию морфологӣ ҳазм шуда, дар ташаккули антонимҳои луғавӣ хизмати назаррас доранд.

Калидвожаҳо: антонимҳо, хусусиятҳои луғавӣ, грамматикӣ, воситаи тасвири бадеӣ, антонимҳои сифат, сифатҳои асли, сифатҳои нисбӣ, ҳазмишавии фонетикӣ, калимасозӣ ва морфологӣ, забониносии.

Аннотация

Использование антонимов в языке «Маснавии маънави» Джалолиддина Балхи как мощного лингвистического средства, позволяющего сделать речь автора образной и действенной, и их использование в качестве средства художественного изображения сыграло значительную роль в языке работа. Исходные прилагательные в любой форме морфологии и словообразования - простой, искусственной и сложной структуры имеют возможность организовать лексические антонимы в текстах данной работы. Свойство антонимизации лексических форм относительно широко. Количество антонимов, используемых в «Маснави», очень велико. Они отражают характеристики и особенности людей, животных, предметов и событий противоречивым образом. По заключению исследователей, их следует рассматривать как лексические антонимы. Хотя и редкое, но явление отражения взаимопротиворечивых значений в морфологическом

шаблоне под названием энантиосемия наблюдалось на примере слова Шрубабад, которое является творческим продуктом самого поэта. Качественные арабские слова как в выражении буквального значения, так и в метафорическом значении усвоились в плане звучания, значения, словообразования и морфологии вплоть до XIII века и играют значительную роль в образовании лексических антонимов.

Ключевые слова: антонимы, лексические и грамматические особенности, антонимы прилагательных, буквальные прилагательные, относительные художественно – литературное средство, прилагательные, фонетическое, словообразовательно-морфологическое усвоение, лингвистика.

Annotation

The use of antonyms in the language of Jalal al-Din Balkhi's «Meaningful Masnawi» as a powerful linguistic tool to make the author's speech figurative and effective, and their use as a means of artistic representation, played a significant role in the language of the work. Original adjectives in any form of morphology and word formation - simple, artificial and complex structure have the opportunity to organize lexical antonyms in the texts of this work. The feature of antonymization of lexical forms is relatively wide. The number of antonyms used in the «Masnawi» is very large. They reflect the characteristics and characteristics of people, animals, objects and events in a contradictory pattern. According to the researchers' conclusion, they should be considered as lexical antonyms. Although rare, the phenomenon of reflecting mutually contradictory meanings in a morphological template under the title of enantiosemy was observed in the example of the word Shrubabad, which is a creative product of the poet himself. Qualitative Arabic words both in the expression of the literal meaning and in the metaphorical meaning have been digested in terms of sound, meaning, word formation and morphology until the XIII th century and have a significant role in the formation of lexical antonyms.

Keywords: antonyms, lexical features, grammar, adjective antonyms, literal adjectives, relative adjectives, category, linguistics.

Дар забони осори бадеӣ антонимҳо яке аз категорияҳои луғавию маъноии ғайбӣ ба шумор рафта, вазифаҳои гуногуни луғавӣ ва услубиро бар дӯш доранд. Муҳимтарин нишонаи сифатҳои аслии дар муносибати антонимӣ қарор гирифтани онҳо мебошад. Антоним истилоҳи махсуси забоншиносӣ ба ҳисоб меравад ва он дар адабиётшиносии бо истилоҳи «тазод» ва ё «муқобала» ҳамчун санъати тасвири бадеӣ маъруф мебошад. Муҳимтарин аломати фарқкунандаи сифатҳои аслии дар он аст, ки онҳо дарача қабул карда, шакли худро тағйир медиҳанд: *талх-талхтар-талхтарин*. Дар забоншиносӣ бештар ду навъи антонимҳо – луғавӣ ва маъноиро фарқ мекунанд. Ҳама гуна сифатҳои аслие, ки дар муносибати зидмаъноӣ қарор дошта, дар қолаби калимаҳои сода ё решагӣ воқеъ шудаанд, ба гурӯҳи антонимҳои луғавӣ мансуб мебошанд. «Масъалаи мубрами антонимияи луғавӣ муайян намудани худуди онҳо аз ҳодисаҳои дигари нутқ ва сатҳҳои дигари забон алоқаманд мебошад. Дар навбати аввал антонимияи луғавиро аз ҳодисаҳои нутқ, усулҳои истеъмоли онҳо, таркибҳои антонимӣ ва шаклҳои мухталифи грамматикӣ бояд фарқ кард. Дар баъзе дастурҳои таълимӣ ҳамчун навъи ҷудоғонаи антонимҳои луғавӣ чунин калимаҳои оварда шудаанд, ки дар ин ё он матн, ё навиштаи адиби ҷудоғона ҳосияти зидмаъноӣ гирифтаанд. Чунин калимаҳои одатан берун аз доираи он матнҳо бо ҳам муносибати антонимӣ надоранд ва онро зоҳир ҳам карда наметавонанд [14, с.83-84].

Антонимҳои сифатҳои аслиро аз рӯи маъно ва мавзӯ ба тарикӣ зайл тақсимбандӣ кардан мумкин аст:

1. Муқобилгузори хусусиятҳои марбут ба ранги ашё. Сифати ранг – *нек* (хуб, тоза, хушсифат) – *зишт* (бад, бадсифат, нохуш). Профессор Ҳ.Мачидов, барҳақ, таъкид кардааст, ки «Калимаи *сафед*ро бо *сиёҳ* антоним ҳисобидан дуруст нест, ё ки ҳамин гуна муносибатро дар байни калимаҳои сафед ва сурх, сафед ва сабз ҷустан ғалат аст, чунки

хар як рангш дар табиат ба таври нотакрор вучуд дорад ва яке бо дигаре муносибати бо ҳам зид дошта наметавонад. Калимаҳои ифодагари рангҳо бо ҳам дар сурате антоним мешаванд, ки маъноҳои иловагии аломату хусусиятро соҳиб шаванд» [14, с.83]. Дар мисолҳои, ки мо аз «Маснавии маънавий» ҷамъоварӣ намудем, зухуроти бевосита антоним шудани ҳуди ранг мушоҳида карда намешавад, балки маъноҳои иловагиро маҷозии калимаҳо дар таркиби ибораҳои озод ва фразеологӣ ба назар мерасад. Чунончи:

*Рангҳои нек аз хумми сафост,
Ранги зиштон аз сиёҳобай ҷафост* [2, с.65].

Муқобилмаъноии ранги рӯйи инсон зимни дар таркиби ибора маъноии маҷозӣ гирифтани калимаҳои ифодагари мафҳуми ранг: *рӯйи сурх* (аломати сихатӣ, тандурустӣ) – *рӯйи зард* (аломати беморӣ, ранҷурӣ):

*Ранги рӯйи сурх дорад, бонги шукр,
Бонги рӯйи зард дорад сабру нукр* [2, с.96].

Муқобилгузорию ранги *сафед* (аломати равшанӣ) – *сиёҳ* (аломати торикӣ), дар робита ба ранги симо ва муносибати он ба олами ботинии инсон:

*Гар сиёҳ асту ҳамоҳанги ту аст,
Ту сапедаш хон, ки ҳамранги ту аст* [2, с.191].

Муқоиса ва муқобалаи ранги *сиёҳ ҳамчун рамзи шаб - торикӣ бо офтоб ва равшани* он:

*Гар қазо пӯшад сиёҳ ҳамчун шабат,
Ҳам қазо дастат бигирад оқибат* [2, с.95].

*Гаҳ «туй» гӯям туро, гоҳе «манам»,
Ҳар чӣ гӯям офтоби равшанам* [2, с.135].

Муқобил гузошта шудани мафҳумҳои маҷозӣ: маҳрӯ (зебо, хубрӯ) – сияҳрӯ (зиштандом, бадрӯ, нозебо). Мисол:

*З-он ки Мусоро ту маҳрӯ кардаӣ,
Моҳи ҷонамро сияҳрӯ кардаӣ* [2, с.165].

2. Муқобилгузорию аломатҳои макону масофа: *маҳдуд* (худуди муайян доштан) – *беҳад* (беҳудуд, беохир); дасти *чап* (самти чап) – дасти *рост* (тарафи рост) ва ҳоказо. Чанд намуна:

*Ин ҷаҳон маҳдуду он худ беҳад аст,
Нақшу сурат пеши он маънӣ сад аст* [2, с.52].

*Дасти чапшон паҳлавонон истанд,
З-он ки дил паҳлуи чап бошад ба банд* [2, с.206].

*Мушфиқу аҳли қалам бар дасти рост,
З-он ки илми хатту сабт он дастрост* [2, с.206].

3. Муқобилгузорию калимаҳои сифатие, ки мафҳуми маззаро ифода мекунад: оби *талх* – оби *ширин*, оби хуш – *шӯраоб*, баҳри *талх* – баҳри *ширин*, оби *ширин* – оби *шӯр*, чизи *ширин* – чизи *нордонг* ва ғайра. Аз мазмуни намунаҳо бармеояд, ки дар баробари ба маъноии аслии корбаст шудан, калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми мазза ҳамчунин ба маъноии маҷозӣ низ ба кор мераванд: *талх* (зиндагии пуразобу машаққат), *ширин* (ҳаёти гуворову хуш), *шӯр* (маҷозан: толеи бад) ва ғайра. Чанд мисол:

*Ҳар ду сурат гар ба ҳам монад, равост,
Оби талху оби ширинро сафост* [2, с.37].

*Ҷуз ки соҳибзавқ, кӣ иносат? Биёб,
Ҷиносат оби хуш аз шӯраоб* [2, с.37].

*Баҳри талху баҳри ширин дар ҷаҳон,
Дар миёнишон «Барзахун ло ябғиён»* [2, с.38].

*Он чи ширин аст, он шуд нордонг,
В-он чи нӯсидаст набвад ғайри бонг* [2, с.62].

*Рағ-рағ аст ин оби ширин в-оби шӯр,
Дар ҳалок меравад то нафхи сур [2, с.64].
Он чи ширин аст, он шуд нордонг,
В-он чи пӯсидаст набвад зайри бонг [2, с.62].
Бе муваккил, бе кашии аз шиқи дӯст,
З-он ки ширин кардани ҳар ҳар талх аз ўст [2, с.68].*

4. Муқобилгузории хусусиятҳои маънавӣ, руҳию равонӣ ва кирдори одамон: марди *дун* (паст, зер, поин; одами паст, нокас, разил, сифла) – марди *салим* (солим, сихат; дуруст, бенуксон; маҷозан: софдил, содик, самимӣ); *комил* (пурра, баркамол, беайб; фозил, донишманд)- *ҷоҳил* (нодон, беилм); *комил* (пурра, баркамол, беайб; фозил, донишманд)- *ноқис* (нопурра, нотамо; нуқсондор, бокамбудӣ) *бад* (зишт, нохуб) – *нек* (хуб, хуш, дуруст); *қабех* (зишт, нозебо, нописанд, бад, ганда) – *хуб* (нек, хуш, писандида), *вайрон* (хароб, абгор, табоҳ, шикастагӣ, нообод), *доно* - *нодон* ва амсоли инҳо. Мисолҳо:

*Ҳарфи дарвешон бидуздад марди дун,
То бихонад бар салиме з-он фусун [2, с.39].
Сӯйи ҳиссу сӯйи Ҳақ ӯ комил аст,
Гарчи худ нисбат ба ҷон ӯ ҷоҳил аст [2, с.110].
Тифл бо доя нистезад, валеқ,
Гиряд ӯ, гарчи на бад донд на нек [2, с.56].
Комиле гар хок гирад зар шавад,
Ноқисе ар зар бурд, хокистар шавад [2, с.116].
Он дилазҷорафтаре дилиод кард,
Хотири вайрон-широ обод кард [2, с.106].
Исми ҳар чизе ту аз доно шунав,
Сирри рамзи аллам-ал асмо шунав [2, с.94].
Ошиқи ранҷ аст нодон то абад,
Хез, «ло уқсим» бихон, то «фӣ кабад» [2, с.122].*

5. Муқобилгузории аломатҳои ҷисмонӣ: ҷисми *вайрон* – ҷисми *обод*, *ҷуст* – *суст* ва монанди инҳо. Намунаҳо:

*Роҳи ҷон мар ҷисмро вайрон кунад,
Баъд аз он вайронӣ ободон кунад [2, с.39].
Зоҳираи мегуфт: «Дар роҳ ҷуст шав».
В-аз асар мегуфт ҷонро: «Суст шав» [2, с.47].*

6. Муқобилгузории аломати ашёи яхела: зари *қалб* (носара, қалбақӣ, сохта) – зари *неку* (холис, тоза, сара, асли), *ҳалол* (раво, ҷоиз, иҷозатдодашуда) – *ҳаром* (нораво, ношоиста, мамнӯъ)

*Зарри қалбу зарри неку дар иёр,
Бе миҳак ҳаргиз надонӣ эътибор [2, с.38].
Илму ҳикмат зояд аз луқмай ҳалол,
Ишқу риққат ояд аз луқмай ҳалол [2, с.118].
Чун зи луқма ту ҳасад бинию дом,
Чаҳлу гафлат зояд, онро дон ҳаром [2, с.118].*

7. Муқобилгузории аломатҳои якҷанд ашё: замини *пок* – замини *шӯр*, замини *бад*; фариштаи *пок* – *дев*, *дад* ва ҳоказо. Мисол:

*Ин замини поку он шӯр асту бад,
Ин фариштаи поку он дев асту дад [2, с.37].*

8. Муқобилгузории аломатҳои суҳан: *ошкоро* – *пинҳон*, *ростгӯ* – *зидгӯ*, *каж гуфтан* ва мисли инҳо. Чанд мисол:

*Гуфт: «Мақиуфу бараҳна гӯй ин,
Ошкоро беҳ, ки пинҳон зикри дин [2, с.29].
Ҳозирон гуфтанд: «Эй садрулваро,*

Ростгӯ гуфтӣ ту зидгӯро чаро? [2, с.161].

Зог чун бишнуд, омад, аз ҳасад,

Бо Сулаймон гуфт, к-ӯ каж гуфту бад [2, с.93].

Ба ҳамин минвол, дар «Маснавии маънавӣ» вобаста ба муқобилгузори аломатҳои ашӯ, ҳодисаву воқеаҳо ва ҳислат ва табиати одамон имкониятҳои корбурди антонимҳои луғавӣ, хусусан аз ҳисоби сифатҳои асли нисбатан васеътар будааст. Саҳми Мавлоно Ҷалололдини Балхӣ дар муқобилгузори маъноҳои калимаҳои сифатӣ ҳам аз ҳисоби қолабҳои анъанавӣ ва ҳам дар ҷодаи эҷодкорона ба ҳам муқобил гузоштани маъноҳои калима назаррас мебошад. Ин амал барои моҳирона истифода бурдани санъати тазод ва муқобала мусоидат намудааст.

Нақши калимасозӣ дар ташаккули антонимҳои сифат. Сифатҳои асли нисбат ба дигар навъи сифатҳо ва категорияҳои нутқ имконияти бештари антонимшавӣ доранд. «Ҷиҳати муҳими дигари калимаҳои бо ҳам антоним сохтори онҳост. Пеш аз ҳама, калимаҳои антонимӣ низ чун муродифот дар доираи як категорияи луғавию грамматикӣ калимаҳо вучуд доранд. Яъне калимаҳои ифодагари аломату хусусияти шайъҳо бо ҳамин гуна калимаҳои дигар : хурд – калон, ғафс – борик, дароз – кӯтоҳ ва монанди инҳо бо ҳам антоним мешаванд» [14, с.83]. Дар ҷойи дигар муҳаққиқи мазкур таъкид мекунад, ки калимаҳои антонимӣ бо сохтори сарфии худ низ бояд бо ҳам мувофиқ бошанд, яъне калимаҳои сода бо ҳамин гуна калимаҳои содаи дигар: *кӯҳна – нав, чап – рост*; калимаҳои сохта бо калимаҳои сохтаи дигар: *шабона – рӯзона, бегоҳӣ – пагоҳӣ*; калимаҳои мураккаб бо ҳамин гуна калимаҳои мураккаб: *хурдсол – калонсол, пешқадам – қафмонда* антоним мешаванд [14, с.83]. Вале дар матни асари бадеӣ зухуроти зидмаъноӣ пайдо кардани калимаҳои гуногунсохтор, аз қабилҳои осмони *босафо* (сохта) – замини *тира* (сода), *гофил* (сода) – *бохабар* (сохта) ва монанди инҳо низ дучор меоянд. Чунончи:

Он дигар гуфт осмони босафо,

Кай кашад дар худ замини тираро [2, с.167].

Бори аъробӣ бад-он маъзур буд,

К-ӯ зи Даҷла гофилу бас дур буд [2, с.189].

Гар зи Даҷла бохабар будӣ чу мо,

Ў набурдӣ он сабуро ҷо ба ҷо [2, с.189].

Падидаи муносибати антонимӣ пайдо кардани калимаҳои сода ва мураккаб ҳам дар матни «Маснавии маънавӣ» дида мешавад: *пуроб – хушк, оқил – маҷнуннамо, бегонашаклу ошно* ва ё *ибораи ҷавони нав* бо калимаи мураккаби *пирзол* кам бошад ҳам, ба ҷашм мерасад. Мисолҳо:

Он яке гуфташ, ки андар шаҳри мо,

Нест оқил, ҷуз ки он маҷнуннамо [2, с.385].

Ҷон зи пайдоию наздикист гум,

Чун шикам пуробу лаб хушк чу хум [2, с.87].

Ҳамчунон бегонашаклу ошно,

Дар набард ояд баҳри подшо [2, с.67].

Ў ҷамил асту муҳибун лил ҷамол,

Кай ҷавони нав гузинад пирзол [2, с.260].

Дар мисоли зерин бошад, калимаи *ҷӯбин* сифати нисбӣ мебошад, вале он дар матн мафҳуми ашӯро маҷозан ифода намуда, ба маъно «нарма, мулоим» корбаст шуда, бо калимаи *алмос*, ки дар мисраи дуюм омада, мафҳуми аломатҳои сахтии предметро маҷозан ифода кардааст, мантиқан калимаҳои зидмаъноӣ созмон додааст:

Гар бувад ҷӯбин, бирав, дигар талаб,

В-ар бувад алмос, пеш о бо тараб [2, с.63].

Падидаи муқобилмаъноӣ гардидани калимаҳои сохта ва мураккаб: *босафо – пурайб,*

Гуфт пайгамбар сабоҳе Зайдро,

«Кайфа асбахт», эй рафиқи **босафо** [2, с.226].

Пеш аз ин ҳарчанд чон **пурайб** буд,

Дар раҳим буду зи халқон **ғайб** буд [2, с.226].

Зухуроти антоним шудани калимаҳои сохта, ки ба воситаи пасвандҳои —о, —онӣ, —ин; пешванди но- сурат гирифтааст: **доно** – **нодон**, **нуронӣ** – **зулмонӣ**, **аввалин** – **охирин**, **ҳақиқӣ** – **маҷозӣ**,

Қаҳрро аз лутф **донад** ҳар касе,

Хоҳ **доно**, хоҳ **нодон**, хоҳ **хасе** [2, с.79].

Ақл **нуронию неку** толиб аст,

Нафси **зулмонӣ** бар ӯ чун **голиб** аст? [2, с.131].

Ваъдаҳо бошад **ҳақиқӣ**, дилпазир,

Ваъдаҳо бошад **маҷозӣ**, тосагир [2, с.29].

Ғарқи ишқам, ки ғарқ аст андар ин,

Ишқҳои **аввалину охирин** [2, с.124].

Ҳодисаи бо ҳам муносибати зидмаъноӣ пайдо намудани вожаҳои мураккабсохт: **махрӯ** – **сияхрӯ**, **нештиакл** – **ҳастшиакл**, **ростгӯ** – **кажесухан**, **ростгӯ** – **зидгӯ**, **хушлиқо** – **зиштрӯ** ва амсоли инҳо Чанд мисол:

З-он ки **Мусоро** ту **махрӯ** кардаӣ,

Моҳи чонамро **сияхрӯ** кардаӣ [2, с.165].

Нак, чаҳони **нештиакли ҳастзот**,

В-он чаҳони **ҳастшиакли бесабот** [2, с.67].

Гуфт: «Пайваста будаст ӯ **ростгӯ**,

Ростгӯе ман надидастам чу ӯ [2, с.304].

Гар хӯрад савганд ҳам бовар макун,

Бишканад савганд марди **кажесухун** [2, с.337].

Ҳозирон гуфтанд: «Эй садрулваро,

Ростгӯ гуфти ту **зидгӯро** чаро? [2, с.161].

Ту бибинӣ хоб-дар як **хушлиқо**,

К-ӯ диҳад ваъда-в нишоне мар туро [2, с.347].

Гар на чинсият будӣ дар ман аз ӯ,

Кай рух овардӣ ба ман он **зиштрӯ** [2, с.371].

Антонимҳои морфологӣ ё ҳамреша. Зимни зухуроти антонимшавии морфологӣ калимаҳои сохторашон якхелаи сода, сохта ва мураккаб дар назар дошта мешаванд. Гарчанде ки профессор Ҳ.Мачидов навиштааст, ки Ба гурӯҳи антонимҳои луғавӣ инчунин шаклҳои инкори калимаҳо, ки аз ҷумлаи зухуроти хосиятҳои сарфӣ онҳо аст, дохил наменшаванд. Мисолҳои нави овард – наовард, ширин – ширин не, баҳор баҳор не антоним набуда, шаклҳои тасдиқи инкори калимаҳои ҷудоғона мебошад» [14, с.84].

Дар «Маснавии маънавӣ» ба воситаи пешванди **но-** ба вучуд овардани шаклҳои инкорӣ ба таври фаровон мушоҳида карда мешавад: **пайдо** – **нопайдо**, **хуш** – **нохуш**, **солеҳу носолеҳ**, **раво** – **норав**, **гулобӣ** – **ногулобӣ**, ва ғайра. Барои муайян намудани антоними луғавӣ будан ё набудани чунин калимаҳо ба синоними онҳо мурочиат кардан мумкин аст: **пайдо** (аён, ошкор, маълум) – **нопайдо** (нонамоён, ноаён), **хуш** (хуб, нағз) – **нохуш** (бад, зишт), **солеҳу носолеҳ** (бадқирдор, зиштқор), **раво** (мумкин, иҷозат) – **нораво** (манъ, мамнуъ, номумкин) ва ҳоказо, ки муродифҳои онҳо низ баро ташаккул додани антонимҳои луғавӣ нақш бозида метавонанд. Аммо калимаи **гулобӣ** ва шакли инкории он – **ногулобӣ** чунин синонимҳо надорад ва дар байни онҳо мо чой доштани муносибати антонимири намебинем. Мисолҳо:

Ҳамлашон **пайдову нопайдост** бод,

Он, ки **нопайдост**, ҳаргиз гум мабод [2, с.56].

Гар **гулобиро** ҷуал роғиб шавад,

Он далели **ногулобӣ** мекунад [2, с.371].

*Ин раво в-он нораво донӣ валек
Ту раво ё норавой? Бин ту нек [2, с.135].
Чанд хуш пеши ту омад, эй мусир,
Чумла нохуш гашту софи ӯ қадир [2, с.137].
Дар вучуди мо ҳазорон гургу хук,
Солеху носолеху хубу хашук [2, с.333].*

Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» таъкид карда мешавад, ки пешвандҳои **бо-, ба-, бе-** дар сохтани сифат сермахсул буда, онҳо аз исм сифати аслии месозанд. Префикси **но-** дар сохтани сифат нисбат ба префиксиҳои дигар сермахсул ва серистеъмол мебошад. Вай аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати аслии месозад, ки акси маъноӣ асос, молик набудани мавсуфро ба он ифода мекунад ва ё ҳолати предметро мефаҳмонад. Дар манбаи мазкур дар хусуси антонимсозии пешванди **но-** чунин гуфта шудааст: «Хусусияти префикси **но-** аз дигар префиксиҳо дар он аст, ки бо вай антонимҳои сифатӣ сохта мешавад» [4, с.144]. Забоншинос М.Норматов дар ин бобат изҳори андеша карда чунин нигоштааст: «Як гурӯҳ антонимҳо ҳастанд, ки решаи ягонаву умумӣ доранд. Ба туфайли пешванду пасвандҳо онҳо хусусияти антонимӣ пайдо мекунад» [19, с.59]. Далелҳои муносибати антонимӣ пайдо кардани калимаҳои ҳамреша тавассути пешвандҳои **ба-, бе-** дар маснави хеле зиёданд. Бояд гуфт, ки дар чунин калимаҳои сохтаи ҳамреша нисбат ба ҳодисаи муқобилгузории маъно дида, бештар зухуроти доро будан ё набудан ба чизе дар ин гуна ҳолатҳо мушоҳида мешавад: **беҳабар – боҳабар, бемаънӣ – бомаънӣ, бедард – бодард, беҳиммат – боҳиммат, бекайф – бокайф, бетамйиз – ботамйиз, беадаб – боадаб, бевафо – бовафо, бесафо – босафо** ва мисли инҳо. Мисолҳо:

*Он чи бомаънист худ пайдо шавад,
В-он чи нӯсидаст он расво шавад [2, с.62].
Ҷони бемаънӣ дар ин тан беҳилоф,
Ҳаст ҳамчун теги ҷубин дар гилоф [2, с.62].
Он ки беҳиммат, ҷӣ боҳиммат шуда,
В-он ки боҳиммат, ҷӣ бонеммат шуда [2, с.182].
Дида чун бекайф ҳар бокайфро,
Дида пеш аз кон сиёҳу зайфро [2, с.266].
Ҳоку обу боду нори нуришарар,
Беҳабар бо мову бо Ҳақ боҳабар [2, с.387].
Хондани бедард аз афсурдагист,
Хондани бодард аз дилбурдагист [2, с.18].
Чун мусаббиҳ кардаӣ ҳар чизро,
Зоти бетамйизу ботамйизро [2, с.79].*

Энантисемиа. Зухуроти дар дохили як калима ба ҳам омадани маъноҳои муқобилро дар забоншиносӣ энантисемиа меноманд. Дар як қолаб муттаҳид шудани вожаҳои зидмаъно бештар ҳоси исму сифат ва асосҳои феълий мебошад, ки боиси ба вучуд омадани калимаи нав ва тағйир ёфтани маъно мегардад. Ин падидаи забонӣ барои забони тоҷикӣ муосир низ хос мебошад: **рӯзушабон, настубаландшавӣ, омадурафт, даробаро, шинухез** ва ғайра. Бо намунаи чунин зухурот дар «Маснавии маънавий» дучор омадан мумкин аст. Масалан, аз ду сифати муқобилмаъноӣ **хароб** ва **обод** исми макони **харобобод** сохта шудааст:

*Ин харобобод дар чаҳми шумост,
В-арна моро соҳиди шах нозҷост [2, с.318].*

Антонимҳои чуфтистеъмоли сифат дар «Маснавии маънавий». Бино ба маълумоти муҳаққиқони соҳа «Дар забони тоҷикӣ на танҳо калимаҳои алоҳида, балки ибораҳо ва баъзан ҷумлаҳо низ ба тарзи муқобила кор фармуда мешаванд. Омӯштани ҷумлаҳои антонимӣ... вазифаи синтаксис мебошад. Аммо омӯштани антонимҳои чуфти як дараҷа устувори ба ибораҳои фразеологӣ монанд вазифаи лексикология мебошад» [17, с.53].

Воқеан, сохтори антонимҳои чуфт ба ибораҳои фразеологӣ монанд буда, калимаҳои муқобилмаъно тавассути пайвандакҳои пайвастунандаи «у, ю, (ву)» ва инчунин пайвандаки «ва» бо ҳамдигар алоқаманд мешаванд. Бояд афзуд, ки истифодаи пайвандакҳои «у ва ю» аз таркиби фонетикии калимаи аввал ё худ бо садонокҳои а, о, и тамом шудани онҳо вобастагӣ дорад. Андешаҳои профессор Ҳ.Мачидов дар ин хусус андаке дигаргуна аст: Ҳамчунин ҳодисаи антонимияи луғавиро аз тарзи истеъмоли онҳо, ки дар баъзе мавридҳо чуфт-чуфт ба кор бурда мешаванд, бояд фарқ кард. На фақат антонимҳо, балки синонимҳо, архаизму неологизмҳо ва гурӯҳҳои дигари луғавӣ низ бо ин усул, яъне дар шакли чуфт метавонанд истеъмол ёбанд. Ба ин нисбат ифодаҳои навъи шабу рӯз, ғоидаву зиён, тобиstonу зимистон ва монанди инҳоро ҳамчун навъи махсуси антонимҳо ҷудо кардан мумкин нест. Истеъмоли чуфти онҳо ҳодисаи нутқ аст, на ҳодисаи забон. Дуруст аст, ки чунин ҳодисаҳои нутқ дар баъзе маврид рехта шуда ба ҳодисаи забон табдил меёбанд: зеру забар, обу оташ, буду нобуд, доду гирифт. Дар ин сурат онҳо ба воҳидҳои фразеологӣ мегузаранд. ва аз доираи воҳидҳои луғавӣ ба кулӣ соқит мешаванд [14, с. 84].

Дар «Маснавии маънавӣ» аз мисолҳои ҷамъоваринамудаи мо бармеояд, ки дар бештарини ҳолатҳо калимаҳои зидмаънои антонимҳои чуфтистеъмоли сифат тавассути пайвандаки «у» бо якдигар пайваст шудаанд. М.Муҳаммадиев дуруст таъкид кардааст, ки «Дар назм пайвандаки «**ва**» барои пайвастани ҷузъҳои антонимҳои чуфт қариб дида намешавад» [17, с.54]. Масалан, дар зиёда аз 60 ҳолати дар шакли чуфт истеъмол шудани калимаҳои муқобилмаъно танҳо дар 3 маврид варианти пайвандаки «у» «**ву**» истифода шуданро муайян кардему халос. Чунончи: **пайдову пинҳон, пайдову нопайдо, ҳувайдову ниҳон, пайдову ниҳон**. Ин вожаҳои чуфтистеъмоли зидмаъно нисбат ба якдигар муносибати синонимӣ доранд. Онҳо барои ифодаи як мафҳум ба кор рафта, барои нишон додани аломатҳои ба ҳамдигар муқобили ашёву ҳодисаҳо ба кор рафтаанд. Мисолҳо:

*Тир паррон бину нопайдо камон,
Ҷонҳо пайдову пинҳон ҷони ҷон [2, с.327].
Ҳамлашон пайдову нопайдост бод,
Он, ки нопайдост, ҳаргиз гум мабод [2, с.56].
Бо кадом устод? Устоди ҷаҳон,
Пеши ӯ яқсон ҳувайдову ниҳон [2, с.342].
Гуфт кар: «Оре, шунидам бонгашон,
Он чӣ мегӯяд пайдову ниҳон [2, с.133].*

Чуфти антонимии **неку бад** ва шакли баръакси он **баду нек** дар нисбат ба дигар антонимҳои чуфтистеъмол зиёдтар да 15 ҳолат истеъмол шудааст, ки он ҷиҳати муқобилгузории хислату характери одамон ва табиати ашёву ҳаводис хизмат кардаанд. Пӯшида нест, ки дар ниҳоди одамӣ доиман ду қувваи ба ҳам зид – некӣ ва бадӣ дар муборизаанд. Чанд намуна:

*Хоҳад он раҳмат битобад бар ҳама,
Бар баду нек, аз умуми ҳамҳама [2, с.232].
Пас, қарини ҳар башар дар неку бад,
Он малак бошад, ки монандаш бувад [2, с.234].*

Дар намунаи дигар ба ҷойи ҷузъи **бад** муродифи луғавии он – зишт қорбаст гардидааст:

*З-ӯ баромад хӯрдаҳо зишту нақӯ,
Мор бо он хӯрда берун ҷаст аз ӯ [2, с.360].*

Бо муодилҳои арабии **ҳусну қубҳ** иваз гардидани чуфти антонимии **неку бад**, ки зимни он дар маънои муқобили онҳо халал ворид намешавад:

*Пешаву андешаҳо дар вақти субҳ,
Ҳам бад-он ҷо шуд, ки буд он ҳусну қубҳ [2, с.120].*

Антонимҳои чуфтистеъмом барои умумӣ гардонидани маъноҳои муқобил, ки бароимафҳуми шахс ва ашӯ нигаронида шудаанд, низ ба кор рафтаанд. Масалан, дар ифодаи мафҳуми ҳаҷми ашӯ: *хурду бузург*, хурд асту сутург (1. бузург, калон; 2. қавӣ, нирӯманд, қавихайкал):

Ҳаст берун қатраи хурду бузург,

Дар садаф он дурри хурд асту сутург [2, с.108].

Чуфти антонимии *гарму сард* дар намунаи поён маънои маҷозӣ гирифта, мафҳуми «мушкилию душворӣ»-ро ифода карда, бо вожаи пеш аз худ қарардоштаи «чафо» муносибати наздикмаъноӣ пайдо кардааст:

Ҳақ-таъоло чаҳдашонро рост кард,

Он чӣ диданд аз чафову гарму сард [2, с.78].

Дар намунаи поён бошад, бо такрори феъли «гӯяд» аз истифодаи ду шакли якхелаи антонимҳои чуфт худдорӣ кардани муаллифи маснавӣ мушоҳида карда мешавад, ки зимни ҷузъи *гарм* оҳанги нарми гуфтор ҷузъи *сард* оҳанги дурушти овоз дар назар дошта шудааст. Чунончи:

Гарм гӯяд сард гӯяд, хуш бигир,

То зи гарму сард бичӯй в-аз саъир [2, с.141].

Пас, антонимҳои *гарму сард* дар сурати маҷозан аломати оҳанги гуфторро ифода намудан бо чуфти антонимии нарму дурушт қаробати маъноӣ ё муносибати синонимӣ паёдо мекунад. Чунончи:

Аз ҳадиси авлиё нарму дурушт,

Тан мапӯшон, з-он ки динатро пушт [2, с.141].

Дар мавриди дигар шоир ба ҷои мафҳумҳои «худию бегона» чуфти муқобилмаъноӣ дохилону хоричон-ро ба кор бурдааст:

Тан қафасшакл аст, тан шуд хори чон,

Дар фиреби дохилону хоричон [2, с.130].

Мафҳуми «оғозу анҷом»-и зухурот ба воситаи чуфти антонимии *аввалину охири* ифода гардидааст:

Ғарқи шиқам, ки ғарқ аст андар ин,

Ииқҳои аввалину охири [2, с.124].

Чуфти сифатии *пасту боло* дар мисраи аввали байти яқум мафҳуми рельефи ноҳамворро инъикос менамояд, вале сифати *баланд* аломати кӯхро ифода намуда, исми *дарё* ҳамзамон ба ҷои аломати «паст» нисбат ба кӯх ба кор рафтааст, ки чунин шакли муқобилгузорӣ хусусияти услубӣ дошта, истеъмоли онҳо бо салоҳиди адиб сурат гирифтааст:

Дар раҳи руҳ пасту болоҳост,

Кӯҳҳои баланду дарёҳост [2, с.140].

Дар ҳолати дигар шоир бо мақсади худдорӣ кардан аз истеъмоли шаклҳои якхелаи антонимҳои чуфтистеъмом гунаи дигари он – «болову зер-ро истифода намудааст. Чунончи:

Домани ӯ гир, эй ёри далер,

К-ӯ муназзаҳ бошад аз болову зер [2, с.24].

Дар мисоли дигар антоними чуфтистеъмоли сифатии *поқ* (тоза, покиза)-у *палид* (мурдор, начис, олуда, ҳаром; нобакор, бадкор, шарир) ҷиҳати муқобилгузори сифати ашӯ корбаст шудааст:

Эй ки сабрат нест аз поқу палид,

Сабр чун дорӣ аз он кин офарид [2, с.427].

Дар дафтарҳои яқум ва дуҷуми «Маснавии маънавӣ» бо истифода аз чуфтҳои антонимие, ки барои далолат намудани аломату сифати ашӯ, хислату характери исмҳои шахсу ғайришахс ва ҳодисаву воқеаҳо, амсоли *хушк тар, зебову зишт, нару мода, хайру шарр, ҳаққу ботил, дурӯғу рост, қалбу неку, кизбу рост, саъду наҳс, баръаксу зид, охиру*

огоз, пиру хом, оқилу маҷнун, зоҳиду фосиқ ва ғайра кам нест. Бо мақсади зиёд нашудани ҳаҷми рисола мо аз таҳлилу таҳқиқи амиқи ин масъала худдорӣ намуда, бо баррасии намунаҳои дар ҷавҳи овардашуда иктифо мекунем.

Зухуроти антонимшавии сифатҳои тоҷикӣ ва арабӣ. Антонимҳо дар забон яке аз муҳимтарин категорияҳои лексикӣ ба шумор рафта, барои пурра инъикос намудани хусусиятҳои ашё, мафҳумҳо, ҳодисаю воқеаҳо, ки дар муносибати зидмаъноӣ қарор мегиранд, мусоидат мекунанд. Ҷавҳари калимаҳои антонимиро бо ҳам муқобил афтодани маъноҳои калима ташкил медиҳад, яъне дар тарозуи семантикӣ самтҳои бо ҳам муқобили калимаҳо баркашида мешаванд. Ба қавли М.Саломӣ «дар нафси чунин калимаҳо муносибати муқобилмаъноӣ нуҳуфтааст. Аз ин бармеояд, ки антоним ин муносибатест, ки дар асоси муқобилгузории калимаҳои мафҳумҳоро ифодакунанда бунёд меёбад [27, с.62]. Дар забоншиносии муносири тоҷик антонимҳоро бо истилоҳи «мутақод» низ номгузори кардаанд. Чунончи, вожашинос Ҳ.Маҷидов рӯзе ба антонимҳо чунин шарҳ ва таърифро муносиб доништааст: «Мутақодҳо ҷ антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зидди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муқоризаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тақодҳои олами воқеиро дар шакли воқидҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунонад. Аз ҳамин нуқтаи назар, маъноҳои ба ҳам зидди калимаҳои гуногун ва ҷ маъноҳои ба ҳам зидди ҳуди як калимаи ҷудогона мутақод ҷ антонимҳо номида мешавад» [14, с.86].

Таҳқиқи хусусияти антонимӣ зоҳир намудани калимаҳои иқтибосии сифатии арабӣ дар мисоли маводи як асари бадеӣ ва ҷ эҷодиёти як адиб дар шакли рисолаи илмӣ ҷамъбаст нашудааст. Забоншинос М.Саломӣ як боби рисолаи худро ба таҳқиқи антонимҳо дар ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV бахшида, муносибати муқобилмаъноии калимаҳоро ба таври зайл гурӯҳбандӣ кардааст: 1) муносибати контрарӣ (контр – зид) – ба ҳам зид афтодани аломати ашё; 2) муносибати векторӣ (дар ду самти ба ҳам муқобил қарор гирифтани амалҳои гуногун, ки бештар ба феълҳо хос мебошад; 3) муносибати конверсивӣ (ғунҷоишпазирӣ), ки дар он вазъият аз нуқтаи назари иштирокчиёни он баррасӣ карда мешавад. Ҷамчунин дар ин навъ масъалаи ба гурӯҳҳои луғавӣ вап маъноӣ ҷудо кардани антонимҳо баррасӣ мешавад, ки аввали хоси забон ва дуҷумӣ ба нутқ хос мебошад [27, с.62-100].

Калимаҳои арабиасл дар шакли бевоситаи луғавӣ, дар шакли тағйири сохтор (қабули пасванду пешвандҳои тоҷикӣ) ва дар муносибат бо калимаҳои тоҷикӣ дар забони матнҳои «Маснавии маънавий» дар муносибати зидмаъноӣ қарор гирифтаанд. Чунин ҳолатҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем:

а) Бе тағйироти шаклӣ дар муносибати антонимӣ қарор гирифтани калимаҳои мансуб ба сифатҳои аслии арабӣ: *золим – мазлум, саъд – наҳс, комил – ноқис, ҳалол – ҳаром, кофир – сиддиқ, зоҳид – зиндиқ, малеҳ – қабеҳ– олим –ҷоҳил, хайр – шар(р)* ва амсоли инҳо.

Муқобилгузории ҳислат ва сатҳи иҷтимоии одамон: *золим* (ситамгар, мардумозор, бедодгар) – *мазлум* (ситамкаш, зулмдида, ҷафодида):

*Чун ниҳад қозӣ ба дил ривват қарор,
Кай шиносад золим аз мазлуми зор* [2, с.40].

Муқобилгузории сатҳи маънавию маърифатии одамон: *комил* (пурра, тамоми, беайб, фозил) – *ноқис* (нотамоми, нопурра, нуқсондор); *олим* (доно, огоҳ, донишманд) – *ҷоҳил* (нодон, беилм):

*Комиле гар хок гирад зар шавад,
Ноқисе ар зар бурд, хокистар шавад* [2, с.116].
Гуфт: «Аҳ, чун ҳукм ронад бедиле,
Дар миёни он ду олим ҷоҳиле» [2, с.408].

Муқобилгузори олами ботинӣ, ҷаҳонбинӣ ва мансубияти динию мазҳабӣ: *хайр* (нек, хуб, нағз)-у *шар(р)* (бад, зишт, фасод), *кофир* (худношинос, бедин, худнотарс, бераҳм, саҳтдил) – *сиддиқ* (ростгӯй, садоқатманд, баимон), *зоҳид* (порсо, парҳезгор, диндор) – *зиндиқ* (пайрави дини зардуштӣ; бедин, беҳудо):

*Гар садоят бишнаводнад хайру шар,
Зоти қўҳ бошад зи ҳар ду беҳабар* [2, с.208].

*Соате кофир кунад сиддиқро,
Соате зоҳид кунад зиндиқро* [2, с.328].

Муқобилгузори аломати ашё (ғизо): *ҳалол - ҳаром*

*Илму ҳикмат зояд аз луқмай ҳалол,
Ишқу риққат ояд аз луқмай ҳалол* [2, с.118].

*Чун зи луқма ту ҳасад бинию дом,
Чаҳлу гафлат зояд, онро дон ҳаром* [2, с.118].

Муқобилгузори аломати кирдору гуфтор: *ҳақ* (рост, дуруст) – *ботил* (ноҳақ, нодуруст, беҳуда, зоеъ):

*Нури Фурқон фарқ кардӣ баҳри мо,
Зарра-зарра ҳаққу ботилҳо ҷудо* [2, с.303].

Муқобилгузори намуди зоҳирии ашё ва ё шахс: *малех* (1.намакин; 2.мачозан: хушрӯй, сабзинаи ҷозибадор; ширин, хуш, дилкаш) – *қабех* (зишт, нозебо, нописанд, бад, ганда):

*Чун ба матлубат расидӣ, эй малех,
Шуд талабкори илм акнун қабех* [2, с.74].

б) Калимаҳои арабие, ки шакли қаблии худро дар забони асар нигоҳ дошта, бо калимаҳои тоҷикӣ дар муносибати антонимӣ қарор гирифтаанд: *макишӯф* (кашфкардашуда, ошкор, кушода) – *пинҳон, нодон* – *зофил* (беҳабар, бепарво, нодон, фаромӯшкор), *қалб* (1.вожгун, чаппа; 2.носара, сохта, қалбакӣ)-у *неку, мунаввар* (равшан)- *рӯсиёҳ, қалб* (дигаргун, вожгун, чаппа; носара, сохта, қалбакӣ) – *неку, кизб* (дурӯғ, фиреб) – *рост*; сифатҳои субстантиватсишудаи *дарвеш* – *муҳтоҷ* (ниёзманд, эҳтиёҷманд) ва ғайра. Дар мисолҳои додашуда мо зухуроти аввал истифода шудани калимаҳои арабӣ баъд аз он унсурҳои луғавии зидмаъноӣ тоҷикӣ ва ҳолатҳои баръакси онро мушоҳида мекунем:

*Гуфт: «Макишӯфу бараҳна гӯй ин,
Ошкоро беҳ, ки пинҳон зикри дин* [2, с.29].

*Зодаи ҳоке мунаввар шуд чу моҳ,
Зодаи отаи туй, эй рӯсиёҳ* [2, с.220].

*Гуфт: «Пайгамбар нишоне додааст,
Қалбу некуро миҳак бинҳодааст* [2, с.407].

*Чун шавад аз ранҷу иллат дил салим,
Таъми кизбу ростро бошад алим* [2, с.407].

*Бонги дарвешону муҳтоҷон бинӯш,
То нагирад бонги муҳтолет гӯш* [2, с.49].

в) Антонимҳои ҳамреша, ки тавассути пешвандҳои тоҷикӣ сохта шудаанд.

Решаи чунин антонимҳоро вожаҳои арабиасл ташкил медиҳад. Дар ташаккули чунин калимаҳои зидмаъно нақши пешвандҳои тоҷикии *бо-, бе-, но-* хеле назаррас мебошад. Ба назари мо, чунин тафриқагузорӣ бештар ба антонимҳои луғавӣ хос мебошад. Антонимҳоеро, ки тавассути аффиксҳо ва ё роҳҳои дигари калимасозӣ сохта мешаванд, дар забоншиносӣ бо истилоҳи «антонимҳои морфологӣ» ва ё «антонимҳои грамматикӣ» низ номидаанд. Ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони арабӣ бо калимаҳои сермаъноӣ зиёде низ дучор омадан мумкин аст, ки маъноҳои онҳо (маъноӣ асли ва ё иловагӣ (мачозӣ) ба ҳам зид мебошанд. Дар забоншиносӣ дар ҷавҳари калима маҳфуз гардидани ду маъноӣ ба якдигар зидро зухуроти энантиосемия меноманд.

Масалан, дар забони адабӣ вожаи «махин» ба маънои «хору бекадр, ҳақиру залил» [31, с.375] маъмул мебошад, дар нутқи шевагӣ «майин – 1. маҳин, нафис; нозук; борик; 2.хурд, реза» [13, с.144] мустаъмал мебошад.

Дар забони «Маснавии маънавӣ» антонимҳои ҳамреша кам нестанд. Чанд намуна: *беҳабар – боҳабар, ботамйиз – бетамйиз, боҳиммат – беҳиммат, бекайф – бокайф, муносиб – номуносиб, маҳрам – номаҳрам* ва мисли инҳо. Мисолҳо:

Андаромад шодмон дар роҳ мард,

Беҳабар, к-он шоҳ қасди ҷон-ш кард [2, с.32].

Ҷумла гуфтанд, эй ҳақими боҳабар,

Алҳазар, даъ лайса югно ған қадар [2, с.74].

Чун мусаббиҳ кардаӣ ҳар чизро,

Зоти бетамйизу ботамйизро [2, с.79].

Дида чун бекайф ҳар бокайфро,

Дида пеш аз кон сиёҳу зайфро [2, с.266].

Ба ин тариқа, калимаҳои иқтибосии арабӣ аз лиҳози фонетикӣ, маъноӣ ва морфологӣ дар забони тоҷикӣ ҳазм гардида ба забони осори бадеӣ ҳам роҳ ёфтаанд, ки натиҷаи онро дар шакли зер хулоса намудан мумкин аст:

1. Дар ин мақола доир ба муҳим будани истифодаи антонимҳо дар забони осори бадеӣ, хусусан ҷиҳати муқобилгузори хислатҳо ва аломатҳои ҷисмонӣ одамон, хусусиятҳои ашё ва ҳодисаҳо дар доираи баррасихое, ки дар ин самт анҷом дода шуданд, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

2. Сифатҳо дар бобати хусусияти антонимӣ пайдо кардан нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ афзалият доранд. Имкониятҳои антонимшавии сифатҳои асли нисбат ба сифати асли домони густурда дошта, дар заминаи маводи фароҳамомада ба 8 мавзӯ тасниф карда шуданд ва бо мисолҳо асоснок гардиданд.

3. Сифатҳои асли дар ҳама шаклҳои сохтори худ – сода, сохта ва мураккаб имконияти васеи ифода намудани маъноҳои ба ҳам муқобилро молик мебошанд. Дар забони асар зухуроти муқобилмаъноии калимаҳои сода бо сода, сода бо сохта, сода бо мураккаб; сохта бо сохта, сохта бо мураккаб, мураккаб бо мураккаб хеле васеъ будааст.

4. Дар забони маснавӣ ҳодисаи маъноҳои муқобилро ифода намудани калимаҳои сифатии иқтибосии арабӣ, ҳодисаи антонимшавии калимаҳои тоҷикию арабӣ ва баръакс ниҳоят падидаи сермаҳсул ба шумор меравад. Калимаҳои иқтибосии арабӣ аз ҷиҳати фонетикӣ, семантикӣ ва морфологӣ ҳазм гардида, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лексикаи «Маснавии маънавӣ» ҷиҳати тавлиди унсурҳои зидмаъно - мутазод, тазоду муқобала нақши муҳим доранд.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Вазифаҳои услубии антонимҳо дар назми М.Турсунзода // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (Маҷмуаи илмии ИДП ш.Душанбе, 1978. – С.35-43.
2. Балхӣ Ҷалолуддин Муҳаммад. «Маснавии маънавӣ». Ҷилди 1. Дафтарҳои 1 ва 2. – Душанбе, Адиб. – 480 с.
3. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе: ДМТ, 2016.
4. Грамматикаи забони адабии тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
5. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.
6. Ғаффоров Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо//Мақтаби советӣ. 1990, №9. – С.19-23.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1985.
8. Забони ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексика. – Душанбе, 1981. – 104 с.
9. Зехнӣ Т. Санъати сухан. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 328 с.
10. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (ҷ.1). – Душанбе: Сино, 2007. – 263 с.

11. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. Максимов Л.Ю. Антонимия как один из показателей качества прилагательных. Учён. Записки Московского госпединститута им. В.И.Ленина. Том 32, вып. 8. – М., 1958. – С.89-98.
13. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.
14. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
15. Муҳаммадиев М. Маълумоти мухтасар дар бораи омоним, антоним ва синонимҳо ҳамчун категорияи лексикӣ. Маҷмуаи илмӣ. Серияи фанҳои филологӣ. Нашри 2. – Сталинобод, 1959. – С.95-98.
16. Муҳаммадиев. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1968.
17. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе: ДМТ, 1997. – 190 с.
18. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1954. – 58 с.
19. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик. – Душанбе: Матбуот, 2011. – 324с.
20. Раҳмон Эмомалӣ. Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 132 с.
21. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик. – Душанбе, Дониш, 1972.
22. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. – Душанбе: Ирфон, 1972.
23. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Дониш, 1981.
24. Рустамов Ш. Забон ва замон. – Душанбе: Ирфон, 1981.
25. Румӣ Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн аз Б. Ализода ва А. М. Хуросонӣ. – Техрон: Замон, 2001. – 728 с.
26. Сабзаев С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 519 с.
27. Саломов М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ). – Душанбе, 2018. – 354 с.
28. Сулаймонов И. Калимаҳои антонимӣ дар лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор. Маҷмуаи илмӣ «Суханпарвар». – Душанбе: ДДОТ, 2005. – С.76-90.
29. Талбакова Ҳ. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1990. – С.46-50.
30. Талбакова Ҳ. Луғати антонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2000. – 101 с.
31. Фарҳанги забони тоҷикӣ Ҷилди 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
32. Фарҳанги забони тоҷикӣ Ҷилди 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
33. Ҳомидова М. Калимаҳои сохтаи нодир дар «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Балхӣ // Ахбори ДДҲБСТ. Баҳши илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2011, №2 (26). – С.95-100.

ТДУ: 809. 437. 5

**ЎЗБЕК ТИЛИДА
АЙРИМ ҲИКМАТЛИ
СЎЗ ВА ФРАЗЕМАЛАРНИНГ
ЛЕКСИК-СЕМАНТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ**

**ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВЙ-
МАЪНОИИ БАЪЗЕ КАЛИМА
ВА ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОҒИ
ДАР ЗАБОНИ ЎЗБЕКӢ**

**ЛЕКСИКО-ЗНАЧИТЕЛЬНАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА
ЕКОТОРЫХ СЛОВ И
ФРАЗЕЛОГИЧЕСКИХ
ЫРАЖЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКЕ**

**LEXICAL-MEANING
CHARACTERISTICS OF SOME
WORDS AND PHRASEOLOGICAL
EXPRESSIONS IN THE UZBEKI
LANGUAGE**

Хидиров Раджаб Гулматович,
С. Айний номидаги Тоҷикистон давлат
педагогика университети, назария ва амалий
тилишунослик кафедраси, ф.ф.н., доцент
(Тоҷикистон). Телефон: +992 900 252725
Email: rajabhidirov@mail.ru

Хидиров Раҷаб Гулматович,
номзади илми филология, дотсенти кафедраи
назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи
С.Айни (Тоҷикистон) Телефон: +992 900 252725
Email: rajabhidirov@mail.ru

Хидиров Раджаб Гулматович,
кандидат филологических наук, доцент
кафедры теории и практики языкознания ТГПУ
им. С. Айни (Таджикистан) Телефон: +992 900
252725 Электронная почта: rajabhidiro@mail.ru

Khidirov Rajab Gulmatovich,
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor of the Department of Theory and
Practice of Linguistics, TSPU named after. S. Aini
(Tajikistan) Phone: +992 900 252725 Email:
rajabhidiro@mail.ru

Аннотатсия

Мақолада ўзбек тилидаги айрим ҳикматли сўз ва фраземаларнинг омонимия, синонимия, антонимия ва бошқа хусусиятлари ҳақида маълумот берилди.

Калидвожалар: ҳикматли сўзлар, фразема, омонимия, синонимия, антонимия, мажозий.

Аннотатсия

Дар мақола оид ба омоним, синоним, антоним ва дигар хусусиятҳои баъзе калимаву ибораҳои фразеологӣ дар забони ўзбекӣ маълумот дода шудааст.

Калидвожаҳо: ибораҳои фразеологӣ, фразеология, омоним, синоним, антоним, истиора.

Аннотация

В статье приведены сведения об омонимах, синонимах, антонимах и других особенностях некоторых слов и словосочетаний узбекского языка.

Ключевые слова: фразеологические выражения, фразеология, омоним, синоним, антоним, метафора.

Annotation

The article provides information about homonyms, synonyms, antonyms and other features of some words and phrases in the Uzbek language.

Keywords: phraseological expressions, phraseology, homonym, synonym, antonym, metaphor.

Жамиятимиз тараққиёти маънавиёт асоси бўлган тилга бевосита алоқадордир. Тилимиз равнақи эса сўзларни меъёрида, тўғри ва ўринли қўллаш, тилни тоза сақлаш, кишилар билан дўстона ва онгли муомалада бўлиш кабиларга боғлиқдир.

Ҳикматли сўз ва фраземаларнинг тилда кенг қўлланиши ва шакллана боришини ўрганиш тил эгаларининг маданияти тарихи, урф-одатлари, ички ҳис-туйғулари, орзумидлари, хуввиятини аниқлашга ёрдам беради. «Фразеологияга оид бирликлар ҳар қандай миллий тилнинг юрагидир, унда ҳайратланарли даражада миллатнинг руҳи ва ўзига хослиги ифодаланади» [5, с.11].

Ўзбек тили ҳикматли сўз ва фраземаларга бой ҳисобланади, уларнинг хилма-хиллиги, лексикологияда тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятларини кенг қамровли асосда ўрганиш, тилшунослар олдида турган долзарб муаммолардан биридир. Тил луғавий бойликлари захирасини тадқиқ этиш, халқимизнинг узоқ тарихий илдишлари, ҳаётий тажрибалари ва кузатишлари, тафаккур қонуниятларини ёрқинроқ далиллашга имкон беради. Ҳикматли сўз ва фраземаларда халқимизнинг ўтмиши, тадрижий тарихий ҳаёти, шунингдек миллий урф-одати ва фаолияти каби жозибатор тематик хусусиятлари ва уларнинг лексик-семантик жиҳатдан ўзига хослиги мужассамлаштирилган. Рус тилшуноси, фразеология соҳасининг етук мутахассиси, Москва шаҳар фразеологияси мактаби асосчиси, Вероника Николаевна Телия фраземалар таркиби ҳақида шундай баҳо беради: «Тилнинг фразеологик таркиби – бу лингвокультурал жамоанинг миллий ўзига хослигини аниқлайдиган кўзгудир» [6, с.104]. Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижоди намуналари ва фраземаларини ўрганиш орқали лингвокультурология, этнолингвистика ва социоллингвистика соҳалари учун етарлича манбаларга эга бўлиш мумкин. Масалан: Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида «*Ўқуз азақи бўлгинча, бузағу баши бўлса йик*» (Ҳўкизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхши) мақоли бор. Мақолда «*ўқуз азақи бўлгинча*» (хўкизнинг оёғи бўлгунча) ва «*бузағу баши бўлса йик*» (бузоқнинг боши бўлган яхши) қисмлари бир-бирига нисбатан антитеза шаклида бирикиб, вазифадошлик йўли асосида пайдо бўлган. Маъноси: «*ўқуз азақи бўлгинча*», яъни катта бир қўшиннинг оддий жангчиси бўлгунча ёки катта корхонанинг оддий ишчиси бўлгунча; «*бузағу баши бўлса йик*» кичик бир ҳарбий қисмнинг қўмондони ёки кичик корхонанинг раҳбари бўлиш яхшироқ, умуман, «мустақиллик - бўйсунитдан яхши» деган маънода қўлланади [3, с.110]. Шунингдек, «*Тавғач ханнинг тўркуси телим, тенгламазиб бичмас*» (Қорахитой ҳоконининг ипак газмоли кўп, лекин ўлчанмай бичилмайди) мақоли ҳам метонимия йўли асосида юзага келган, *тўркуси телим*, яъни *газмоли кўп*; улар *тенгламазиб бичмас* – *ўлчанмай кесилмайди*. Бунда ишни бошида пухта ўйлаш, эҳтиёткор бўлишга ундаб ва исрофгарчиликка йўл қўймаслик уқтирилган [3, с.112]. «*Қош қилич бир қинға сигмас*» (Кўш қилич бир қинға сигмас) мақоли ҳам худди «Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас» сингари икки қисм бир-бирига нисбатан антитеза шаклида бирикиб, метафора йўли билан ҳосил бўлган; *қош қилич* (*иккита қилич*) ва *бир қинға сигмас* (*бир қинға сигмас*) қисмлари, яъни икки тенг кучли жангчи бир жойда мурасага кела олмаслиги ёки тил топа олмаслиги маъносида тавсифлаш мумкин. «*Мард кўп сўраса ҳам озига рози бўлади, номард оз сўрайди, ортиқча берсанг ҳам рози бўлмайди*» [4, с.201] қозоқ шоири Абай Қунанбоевнинг бу ҳикматли сўзида юқоридаги мисол сингари икки қисм антитеза шаклида бириккан: «*мард кўп сўраса ҳам озига рози бўлади*» ва «*номард оз сўрайди, ортиқча берсанг ҳам рози бўлмайди*». Бу ерда *мард*, *номард* ва *кўп*, *оз* луғавий бирликлари ҳикматли сўз маъносини очиб бериш, маъноларини бўрттириб кўрсатиш услубий вазифаларини бажариб келган ва метонимия йўли билан ҳосил бўлган.

Ҳикматли сўз ва фраземаларда лисоний бирликларнинг ифода ва мазмун жабҳалари номуносибликка асосланади. Фраземанинг ифода жабҳаси, унинг мазмун жабҳасига қараганда, мураккаброқдир [1, с.150]. Масалан, *Кампирнинг дарди* – *ғўза* лисоний бирлигини олайлик. Бу - фразема, яъни фразеологик ибора, грамматик

шаклланган уч лексемадан *кампирилинг, дарди, гўзадан* тузилган. Бироқ шу ибора таркибида улардан бирортаси ўз номинатив (луғавий) маъносини сақлаган эмас, *мақсад* деган маънога эга. Грамматик жиҳатдан шаклланган бу уч лексема ўзаро семантик боғланишга мутлақо эга бўлмаган *мақсад* маъносидаги семемага тенглашган.

Оддий кўринишдаги фраземалар маънолари ҳам анча бўлади, чунки иборалар ҳаммаси мажозий маъноларда қўлланади, шунинг учун фраземаларда *бир маъноли* ва *қўп маъноли* атамаларининг қўлланиши ноўрин ҳисобланади. Масалан: *осмон билан ерча* фраземасини олиб кўрадиган бўлсак - ниҳоят баланд нарса; жуда катта нарса каби кўплаб маъноларини кўрсатиш мумкин.

Ҳикматли сўз ва фраземалар таъсирчан, бўёқдор, бадиийлик кўламига эга бўлишлиги яққол кузатилади. Таъкидлаш лозимки, ҳикматли сўз ва фраземаларда кўчма маънолилик қамров доирасининг кенглиги ва уларнинг ҳосил бўлиш усулидаги хусусиятлар алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳикматли сўз ва фраземалар таркибида кўчма маънони юзага келтирувчи кўплаб услубий воситалар иштирок этади. Хусусан, парафразалардаги маънолар шаклланишида ҳам яққол кузатиш мумкин. Масалан, *экиннинг қони - ёмғир, қор - ернинг кўрпаси, бир гул билан баҳор келмас – бирдамлик, ақл чирогои - илм, одамнинг меваси - бола, чўпоннинг йўлдоши - ит, от - йигитнинг қаноти* ва бошқалар.

Ҳикматли сўз ва фраземаларда омонимия, синонимия, антонимия ҳодисалари ва бошқа кўринишлари анча ўринни эгаллайди. Масалан, омонимия: *гапга солмоқ – яхши гап билан йўлга солмоқ; гап билан банд қилмоқ; тилга кирдирмоқ; рози қилмоқ* ва б.; синонимия: *гап саллада эмас, гап каллада – ақл бўйда эмас, ақл ўйда; ахмоқ ўзи сўзлаб, ўзи кулар – ахмоқ ўзин билдирар, тўғарагин кулдирар*; антонимия: *киши юртида шох бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл; элга қўшилган мой ютар, элдан айрилган қон ютар* [2, с.348] кабилар.

Ҳикматли сўз ва фраземаларнинг семантик доирасида юзага келаётган баъзи ўзгаришлар бўйича қуйидагича тасниф келтирамиз:

1) ўзбек тилининг луғавий таркибида омонимия, синонимия, антонимия ва бошқа ҳодисалар пайдо бўлишининг асосий сабаби, тилдаги мажозий маъноларнинг серунум эканлиги;

2) ўзбек тилининг луғавий таркибида мажозий, парафраза, метафора, метонимия ва бошқа кўчма маънолар доираси маълум вақт оралиғида сусайиб (торайиб) қолиши: *қора пул, патефон ўлди*;

3) ўзбек тилининг луғавий таркибидаги мажозий маънолар фаоллашиб, кенг қамровли даражада шаклланиб бориши: *сарик матбуот, ақлли шаҳар, ақлли уй* (калькалаш йўллари билан ҳам) кабилар;

4) ўзбек тилидаги эски, нутқдан четда қолган мажозий маъноларнинг қайта, янгича маънолар билан тикланиши ҳодисаси: *уйда қолинг* – ишларингизни уйда туриб бажаринг, ташқарига чиқманг, ўзингизга ва оила аъзоларингизга, бошқаларга касалликни юқтирманг каби маъноларда; *ҳол-аҳвол сўраб туриш* – уйига бориб юзма-юз ҳол-аҳвол сўраш ёки телефон, интернет ва бошқа усуллар орқали сўраш каби.

Хулоса, ўзбек халқининг узоқ тарихий тараққиёти, лингвокультурологияга оид сўнмас ва заволсиз мероси, барча қондош ва қардош халқлар билан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорликда яшаб келиши туфайли ҳикматли сўз ва фраземаларининг қамрови кенгайиб боришини ҳар томонлама илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиш замон талабидир.

Адабиёт:

1. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фразеология. Лексикография. – Хўжанд, 2013. – 160 бет.
2. Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов. Панду ҳикматҳои се халқ. Уч халқнинг ҳикматлари. – Душанбе: Адиб, 1989. – 432 бет.
3. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғатит-турк. Том 2. – Тошкент, 1963. – 427 бет.
4. Қўнанбаев Абай. Ҳикмет китаби. – Алматы, 1986. – 201 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стереотип. – М.: Издат. Центр Академия, 2004. – 272 с.
6. Телия В. Н. Русская фразеология //Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 226 с.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик, А. Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент, 2006-2008.
8. Ўзбек халқ мақоллари. Тўплам. Кўп томлик. – Тошкент, 1989. – 512 бет.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. II. Зери таҳрири С. Назарзода ва ғ. – Душанбе, 2008. – 949 с.
10. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 368 с.
11. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент, 1985. – 145 бет.

ТДУ: 809.155.0

**АРХАИЗМҲО
ДАР ЛЕКSIКАИ
МАРБУТИ
ОРОИШИ ЗАНОН**

Бобомуродова Маҳбуба Умриевна,
номзади илми филология, дотсенти кафедраи
методикаи таълими забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи С. Айнӣ. Телефон: +992 935077426

**АРХАИЗМЫ
В СЛОВАРИКЕ,
СВЯЗАННОЙ С
ЖЕНСКОЙ
КРАСОТЕ**

Бобомуродова Маҳбуба Умриевна,
кандидат филологических наук, доцент
кафедры методики преподавания языка и
литература ТГПУ им. Аини. Телефон: +992
935077426

**ARCHAISMS
IN THE VOCABULARY
RELATED TO
WOMEN'S
BEAUTY**

Bobomurodova Mahbuba Umrievna,
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor of the Department of Methods of
Teaching Language and Literature, TSPU named
after. Aini. Phone: +992 935077426

Аннотатсия

Пешрафти илму техника аҳаммияти ҳунармандиро боз ҳам болотар бурда, ба инкишофи он мусоидат менамояд. Ҳамаи ин дигаргуниҳо, албатта, ба лексикаи марбути ороиши занона таъсири калон расонидаанд. Қисми калимаҳои ин соҳа ба қатори калимаҳои **таъриҳӣ** ва қисми дигар ба гурӯҳи вожаҳои **архаистӣ** ё камистеъмол гузаштаанд.

Дар мақола сухан дар бораи вожаҳои архаистии ороишу зебу зинати занон меравад, ки имрӯз аз байн рафта, синонимҳояшон мавриди истифодаанд ва онҳоро мо дар осори гузаштагонанамон дучор мешавем.

Калидвожаҳо: *архаизмҳо, лексика, марбут, ороиш, занон, ҳунармандӣ, коркард, таърих, форсии қадим, форсии миёна, форсии нав, маснуоти заргарӣ, ороиши занона.*

Аннотация

Прогресс науки и техники повышает значение ремесла и способствует его развитию. Все эти изменения, конечно же, оказали большое влияние на лексику, связанную с женским макияжем. Некоторые слова в этой области стали историческими словами, а некоторые перешли в группу архаичных или малоупотребительных слов.

В статье говорится об архаичных словах женского украшения, исчезнувших сегодня, и используются их синонимы, которые мы встречаем в произведениях наших предков.

Ключевые слова: *архаизмы, лексика, родственные, украшения, женщины, ремесла, обработка, история, древнеперсидский, среднеперсидский, новоперсидский, украшения, женские украшения.*

Annotation

The progress of science and technology increases the importance of craftsmanship and contributes to its development. All these changes, of course, had a great impact on the vocabulary related to women's makeup. Some of the words in this field have become historical words, and some have passed into the group of archaic or underused words.

The article talks about the archaic words of women's adornment, which have disappeared today, and their synonyms are used, and we encounter them in the works of our ancestors.

Keywords: *archaisms, vocabulary, related, decoration, women, crafts, processing, history, Old Persian, Middle Persian, New Persian, jewelry, women's decoration.*

Пешрафти илму техника ва тараққиёти саноат аҳаммияти хунармандиро боз ҳам болотар бурда, ба инкишофи он мусоидат менамояд. Баъзе соҳаҳои хунари заргарӣ ба соҳаи саноат табдил гардида бошанд ҳам, баъзеи онҳо оҳиста-оҳиста аз байн рафтанд. Ҳамаи ин дигаргуниҳо, албатта, ба лексикаи марбути ороиши занона таъсири калон расонданд. Қисми калимаҳои ин соҳа ба қатори калимаҳои **таърихӣ** (масалан, аттор, иксир, ирё, ҳафтҷӯш) ва қисми дигар ба гурӯҳи вожаҳои **архаистӣ** (гуломӣ, арабак, тавқ, хафабанд, картмона, силсила, кача, халхол, сивор, поавранчан, даставранчан...) ё камистеъмол гузаштаанд.

Агар як қатор калимаю ибораҳо маъноҳои аслии худро гум карда, аз лексикаю ибораҳои ороиши занона хорич шуда бошанд, масалан бисот (асбобу анҷом), полудан (гудохтан, об карда тоза намудани зару нуқра), баъзе калимаҳои ороиши занон хеле кам истифода мешаванд ё ба ивази онҳо калимаҳои дигар нодуруст кор фармуда мешаванд. Доираи маъноӣ як қатор калимаҳои лексикаи марбути ороиши занон баробари пешрафти илму техника ва рушди саноат васеъ шудаанд. Аммо як қисми лексикаи марбути ороиши занон дар доираи танги пештараи худ истеъмол мешаванд. Коркарди филиз, филизоти ранга босуръат инкишоф меёбад. Лексикаи марбути ороиши занон яке аз манбаъҳои муҳими истилоҳоти забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Азбаски талабот ва майли ҷомеаи бонувон нисбат ба ороиш ва зебу зинат ҳамеша дар афзоиш аст, бинобар ин, табиист, ки теъдоди воҳидҳои луғавии ин микросистема ҳам дар тағйиру такмилу таҷдид мебошад. Аз ин ҷост, ки чамъ кардану омезиши ҳаматарафаи лексикаи марбути ороиши занон барои инкишофи истилоҳоти ороишии забони тоҷикӣ аҳаммияти зиёдтар пайдо мекунад. Азбаски таърихи инкишофи забонҳои гурӯҳи форсиро ба се марҳила - форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав (форсии классикӣ, форсии муосир, тоҷикӣ, дарӣ) тақсим кардаанд, аз ин рӯ инкишофи истилоҳоти мазкурро низ вобаста ба ҳамин марҳилаҳо таҳқиқ намудан дуруст аст. Дар ин росто дар мадди назар доштани ирсияти таърихии ин марҳилаҳо ва робитаҳои таърихӣ - генетикии байни онҳо хангоми таҳқиқи баррасии маводи луғавӣ барои дуруст дарк намудани раванди таърихии таҳаввул ва инкишофи шаклу маъноӣ воҳидҳои луғавӣ мусоидат менамояд. Таҳлили маводи гирдоварда нишон медиҳад, ки забони форсии қадим василаи робитаи таърихии байни давраҳои ориёию эронии қадим ва давраи форсии миёна ба шумор рафта, забони форсии миёна худ кӯпрुकест дар байни забонҳои форсии қадим ва форсии нав ва ҳамчунин забони форсии дарӣ (классикӣ) марҳилаест, ки забонҳои муосири гурӯҳи форсиро ба забони форсии миёна васл месозад.

Тараққиёти иқтисодӣ, ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъият дар забон акс гардида, дар он асаре мегузоранд. Ҳар як авлод барои ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони модарии худ ва лексикаи вай ҳиссаи худро мегузорад. Дар натиҷаи инкишоф ва рушди ҷамъият забон низ такомул ва сайқал меёбад, баъзе вожаҳо кӯҳна шуда аз истеъмол мебароянд. Лексикаи забон бо ҳаёти халқ вобаста буда, ҳамеша дар инкишофу рушд аст.

Архаизмҳо гурӯҳи калимаҳои кӯҳнашударо ташкил медиҳанд (аз калимаи юнонӣ – **archaios** - қадима). Архаизмҳо калимаҳои кӯҳнашуда буда, дар забон кам истифода мешаванд ва ё кор фармуда намешаванд. Онҳо дар натиҷаи танг кардан ё ҷои воҳидҳои луғавии кӯҳнашудаистодаро гирифтани воҳидҳои луғавии дигар пайдо мешаванд. Архаизмҳо аз калимаҳои таърихӣ, ки фақат воқеияти замони гузаштаро ифода мекунанд, ба кулӣ фарқ мекунанд. Архаизмҳо ба забони ҳозира аз ҷиҳати маъно муносибати махсус доранд, яъне воситаи калимаҳои синонимии худ, ки мавқеи архаизмҳоро ишғол кардаанд, муайян мешаванд. Дар ҷараёни нутқ шинохтани калимаҳои таърихӣ чандон душвор нест, зеро онҳо танҳо барои зарурати номбар намудани воқеияти гузашта истифода мешаванд. Архаизмҳо бошанд, ҷои худро ба калимаҳои дигар додаанд ва аз ин ҷиҳат муайян намудани хусусияти онҳо, ки дар натиҷаи тангшавии мавқеъ ба гурӯҳи пасиви лексика гузаштаанд ва бо муродифи худ муносибати маъноӣ пайдо намудаанд, бисёр душвор аст. Масалан: **халхол** - **дастпона**,

арабак-гӯшворе, ки ба бинӣ насб мешавад, кача - як навъ ангуштарин бенигини заррин ё нуқрагин, қартмона, абранчан//баранчан-даствона, зеваролоти ороиши нуқрагин ё тиллоӣ, ки занон ё арӯсону раққосаҳо ба даст ё по мебанданд, – ёра- як навъ дастпонаи тиллоӣ, сивор-ороиш ба даст, даствона, , поавранчан - ороиш ба пой, заҳаб - зари сурх, тилло ва ғ.

Архаизмҳо, асосан, ду хел мешаванд: **лексикӣ ва семантикӣ**.

Архаизмҳои лексикӣ калимаҳоеанд, ки тамоман аз истеъмол мондаанд. Онҳо дар забони адабиёти классикиамон фаровон буда, қисми зиёдашон калимаҳои арабианд. Ҳоло ҷои онҳоро дигар калимаҳо ишғол кардаанд. Бисёр вожаҳои лексикаи марбути ороиши занон низ бо мурури замон кӯҳна шуда аз истеъмол баромадаанд: **сархора, нӯқрабаргак, натибинӣ, халхол, арабак, кача, қартмона, абранчин, ёра, сивор, поавранчан, заҳаб - зари сурх, тилло** ва ғ.

Хусусияти маъноии архаизмҳо ба воситаи калимаҳои муродифи онҳо муайян карда мешавад. Архаизмҳо, ки нисбат ба муродифҳояшон (яъне калимаҳо, ки онҳоро танг карда ба гурӯҳи ғайри фаъоли лексика ворид кунонидаанд) тамоман шаклидигардоранд, архаизмҳои лексикӣ ё калимагӣ меноманд. Архаизмҳои номбаршуда аз ҳамин қабил архаизмҳоанд.

Архаизмҳои семантикиро дар лексикаи марбути ороиши занон қариб ки дучор намешавем.

Имрӯзҳо баъзе соҳаҳои ҳунармандии қадим аз қабил **заргарӣ** хеле инкишоф ёфта, ба соҳаҳои муайяни саноат табдил ёфтаанд ва ё баъзе соҳаҳои ҳунармандӣ маҳдуд гаштаанд. Ин дар навбати худ сабаби серистеъмол шудани вожаҳои ин соҳаҳо гардидааст. Маҳз дар натиҷаи тараққиёту инкишофи техника баъзе соҳаҳои муайяни дар гузашта мустақил аз қабил **асводкорӣ, алмостарошӣ, занчирсозӣ, миногарӣ (сирдаваонӣ), муҳрканиӣ, сафедгарӣ, ҳалдаванӣ** тадричан маҳдуд гаштаанд ва номгӯи онҳо на соҳаҳои ҳунармандиро, балки фақат иҷрои амалро номбар мекунанд. Вожаҳои **атторӣ, гаҳбандӣ, саррофӣ, ҳаққокӣ** дар истифода маҳдуд шудаанд ва ё аз истеъмол баромадаанд. Бо вучуди ин аксарияти калимаҳо, ки ба лексикаи ороишӣ-зинатӣ мансубанд, то ҳол серистеъмоланд. Масалан калимаҳои **заргар, гавҳартарош, зарҳалқор, сайқалгар, заргарӣ, васлгар, алмостарош** умумистеъмол буда, оммафаҳм ҳам мебошанд. Номҳои масолеҳ ва ашёи дар заргарӣ корфармудашаванда аз қабил **биринҷӣ, зар, мисс, нуқра, сурб, қалъагӣ, зарҳал, тиллои сурх, миси зард** серистеъмоланд. Калимаҳои зерин (номҳои масолеҳи ғайри филизӣ дар заргарӣ истифодашаванда) инчунин серистеъмоланд: **садаф, ришта, шиша, устухон, чӯб, шох, сангҳои қиматбаҳо - алмос, лаъл, фирӯза, ақиқ, марворид** ва ғ.

Маснуоти заргарию зебу зевар ва ороиши занона дар Осиёи Миёна аз замонҳои хеле қадим маъмул аст ва аз ин сабаб бисёр вожаҳои марбути ороиши занон то имрӯз дар истифода ҳастанд: **гавҳар, марҷон, ангуштарин, баргак, гӯшвор, ҳалқа, качак, холак, бозубанд, пешонабанд, чолбанд, зеби гардан, қоши тилло, қулфи гиребон** ва ғ. Баъзе вожаҳои лексикаи марбути ороиши занон аз қабил **зира, чала, арабак, холбинӣ, дастина, қартмона, силсила, хафабанд, кача ё кача (ангуштарини бенигин), тавқ** ва ғайра камистеъмоланд. Вожаҳои **абранчан ё баранчин** (ҳалқаи тилло, ки занон ба даст ё по мебанданд), **аёра** (дастпона), **ёра ё дастёра** (дастбанд, дастпона), **дайҳим** (точ), **гавҳаркаш** (дастпона), **поавранчан** ва инчунин номҳои арабии якҷанд маснуоти заргарӣ - **сивор** (дастпона), **дастина, халхол** (ҳалқаи тилло ё нуқра), ки занон ба по ё даст мебанданд, аз истеъмол баромада, гурӯҳи вожаҳои архаистиро ташкил медиҳанд.

К- он чи дорам ман аз сарафрозӣ,

Беҳ, ки халхоли пой худ сози.

Ки лоиқ пой нозатрост халхол,

Назебад дӯшу гарданро чунин хол (Бедил).

Вожаҳои **қирт** ё **қурт** (гӯшвор ё ҳалқаи гӯш), **қилодаи мурассаъ** (гулӯбанди хотамкорӣ), **ғолия** (атр, хушбӯйӣ), **ғоза** (гулгуна, сурхӣ, ки занон ба рӯи худ моланд),

мушк (хушбӯйӣ, накҳат), **сархора** (сихи мӯй, сӯзанаки заррини мӯй), **анбар** (хушбӯйӣ), **касаба**, **котабанд** (афзори ороишие, ки занони ҷануби Кӯлоб ба пешонӣ банданд), **абир** (як навъ хушбӯйӣ) аз истеъмол баромада ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ гузаштаанд. Баъзе вожаҳои лексикаи марбути ороиши занон таърихи қадима дошта, чи тавре ки дар эҷодиёти Рӯдакию Фирдавсӣ, Ҳофизу Зебунисо дидем, то имрӯз дар ҳамин шакл мавриди истифода қарор доранд. Масалан, **зевар**, **хино**, **сурма**, **усма**, **марчон**, **муҳра**, **гӯшвор**, **зулф**, **кокул**, **гесӯ**, **бозубанд**, **вусма**, **атр**, **хол** ва ғ.

Чунони, Фирдавсӣ мегӯяд:

*Зи ёқути рахион ду **ангуштарӣ**,*

Зи хушобу зар афсаре бартарӣ (Шоҳнома, ҷ. 3).

Фарангисро гулшани зарнигор,

Биёрост бо тавқу бо гӯшвор (Шоҳнома, ҷ.3).

Ва ё:

Ба як гардиш ба шоҳанишоҳӣ орад,

Диҳад дайҳиму тоҷу гӯшворо (Рӯдакӣ).

Дар ниҳон хунем зоҳир гарчи ранги нозанин,

*Ранги ман дар ман ниҳон чун ранги сурх андар **ҳино**ст (Зебунисо).*

*Агар ба наргиси хеш **сурма** кашам,*

Сияҳ кунам ба ҷаҳон рӯзгори Лайлоро (Тоҷидавла).

*Накҳати **мушк**и Хутан медамад аз чайби насим,*

Корвоне магар аз мулки Хито меояд? (Ҳофиз).

Ҳамин тавр, вожаҳои архаистӣ дар лексикаи марбути ороиши занон бо мақсади ифодаи муайяни услубӣ дар асарҳои бадеӣ кор фармуда мешаванд. Бо мақсади ба вучуд овардани обуранги давраи тасвир, нишон додани хусусият ва пешаи қаҳрамонони асар, нигоҳ доштани вазъияти таърихии ҳодисаю воқеаҳо, предмет ва ғ. нависанда аз он истифода мебарад.

Адабиёт:

1. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷ. 3-7. – Душанбе, 1963. – 740 с.
2. Қосимова М.Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ. – Душанбе, 2007. – 171 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. – Душанбе, 1995. – 353 с.
4. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. – Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 243 с.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959. – 230 с.
6. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷануби забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 1980. – 330 с.
7. Мамадҷонов О. Курси лексионии забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 2009.

УДК: 809. 155. 0

**ГЛАГОЛ
И ЕГО РАЗВИТИЕ
(НА ПРИМЕРЕ
«ИСТОРИИ
БУХАРЫ»)**

Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, кандидат филологических, наук, доцент кафедры теории и практики языкознания ТГПУ на имени С. Айни. Телефон: +992 938701720 zobit@list.ru

**ФЕЪЛ ВА
ТАШАККУЛИ ОН
(ДАР АСОСИ МАВОДИ
«ТАЪРИХИ
БУХОРО»)**

Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: +992 938701720; zobit@list.ru

**THE VERB
AND ITS DEVELOPMENT
(USING THE
EXAMPLE OF «HISTORY OF
BUKHARA»)**

Rahmonov Bakhtiyar Nurmahmadovich, candidate of philology, docent of the Department of theory and Practice of Linguistics of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone: +992 938701720, zobit@list.ru

Аннотация

Место глагола как части речи в грамматическом строе языков мира различно. История формирования персидско-таджикского языка показывает, что хотя глагольные формы претерпели значительные изменения от древней эпохи к современной эпохе, роль глагола в грамматической системе осталась стабильной. Грамматические особенности таджикских глаголов многочисленны и устойчивы, и без участия глаголов невозможно выразить смысл предложения. Изучение языковых особенностей «Истории Бухары» Абубакра Наршахи имеет большое значение для таджикского языкознания, поскольку данное произведение было написано на этапе становления и эволюции стилей и норм таджикского литературного языка. Поэтому формирование многих лингвистических и межъязыковых факторов, таких как использование архаических составов, диалектных элементов той эпохи, влияние других языков, в том числе арабского языка и субстрата восточно-иранских языков, и тому подобное, представляет собой основные элементы формирования литературного языка. Историческое развитие глагольной системы привело к эволюции и обновлению языковой формы, а также коммуникативных особенностей глагола. Поэтому для исследования процессов грамматической эволюции языка в XI-XX веках, включающих в себя разные периоды, необходимо исследование ценных письменных произведений новой эпохи развития таджикского языка, к которым относится персидский перевод «История Бухары» Наршахи, то что имеет особое значение.

Ключевые слова: глагольные слова, цитата, язык, таджикский язык, субстрат, перевод, глагол, категория.

Аннотатсия

Чойгоҳи феъл ҳамчун ҳиссаи нутқ дар сохтори грамматикии забонҳои олам мухталиф аст. Таърихи ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ нишон медиҳад, ки шаклҳои феълӣ аз даврони бостон то замони муосир ба тағйироти ҷиддие мувоҷеҳ шуда бошанд ҳам, вале то ҳол нақши феъл дар низоми грамматикӣ устувор боқӣ мондааст. Хусусиятҳои грамматикии феълҳои тоҷикӣ бисёр ва устувор буда, ифодаи маъноӣ ҷумла ба иштироки калимаҳои феълӣ номумкин мебошад. Пажӯҳиши хусусияти забонии «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршаҳӣ барои забоншиносии тоҷик дорои аҳамияти ғавқулода мебошад, зеро ин асар дар марҳилаи ташаккул ва таҳаввули сабқҳо ва меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ навишта шудааст. Бинобар ин, ташаккули бисёре аз омилҳои забонӣ ва

фарозабонӣ, мисли корбурди таркибҳои архаистӣ, унсурҳои лаҳҷавии он даврон, таъсири забонҳои дигар, аз ҷумла забони арабӣ ва субстрати забонҳои эронии шарқӣ ва монанди инҳо унсурҳои асосии ташаккули забони адабиёро ташкил медиҳанд. Таҳаввули таърихӣ низоми феъл боиси таҳаввул ва навсозии шакли забон ва ҳамчунин хусусияти хабаррасонии феъл низ шудааст. Аз ин рӯ, барои таҳқиқи равандҳои таҳаввули грамматикӣ забони асрҳои IХ-XX низ, ки фарогири давраҳои мухталиф аст, таҳқиқи осори хаттӣ арзишманди даврони навини инкишофи забони тоҷикӣ, ки тарҷумаи форсии «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ дар радифи онҳо қарор дорад, аҳаммияти хосса дорад.

Калидвожаҳо: *калимаҳои феълӣ, иқтибос, забон, забони тоҷикӣ, субстрат, тарҷума, феъл, категория.*

Annotation

The place of the verb as a part of speech in the grammatical structure of the world's languages is different. The history of the formation of the Persian-Tajik language shows that although the verb forms have undergone significant changes from the ancient era to the modern era, the role of the verb in the grammatical system has remained stable. The grammatical features of Tajik verbs are numerous and stable, and without the participation of verbs it is impossible to express the meaning of a sentence. The study of the linguistic features of Abubakr Narshahi's «History of Bukhara» is of great importance for Tajik linguistics, since this work was written at the stage of formation and evolution of the styles and norms of the Tajik literary language. Therefore, the formation of many linguistic and interlinguistic factors, such as the use of archaic compounds, dialect elements of that era, the influence of other languages, including Arabic and the substratum of Eastern Iranian languages, and the like, represent the main elements of the formation of a literary language. The historical development of the verb system has led to the evolution and renewal of the linguistic form, as well as the communicative features of the verb. Therefore, to study the processes of grammatical evolution of the language in the XI-XX centuries, which include different periods, it is necessary to study the valuable written works of the new era of development of the Tajik language, which includes the Persian translation of «History of Bukhara» by Narshahi, which is of particular importance.

Keywords: *verb words, quote, language, Tajik language, substrate, translation, verb, category.*

По изучению глагола до настоящего времени осуществлены замечательные фундаментальные труды, большинство из которых оформлено в виде монографий и научных статей или незначительных по размеру исследованных работ, охватывающих вопросы исследования глагольных основ и их грамматических свойств. Поэтому с уверенностью можно сказать, что изучение глагола до сих пор не нашло своего полного отражения и достаточно глубокого научного освещения. Несмотря на большой объем работ по глаголу и его грамматическим свойствам в таджикской лингвистике, нельзя твердо утверждать, что эта тема исследована полностью, так как она бесконечна, ведь глагол является единственной частью речи, которая обладает наибольшим количеством грамматических и лексических форм, а также грамматическими категориями. До настоящего времени по исследованию глагола завершены фундаментальные труды Л. Бузургзода, Б. Ниёзмухаммадова [4], М. Давлатова [8], Р. Джураева [11], М. Н. Касымовой [14], С. Халимова [24], Р. Х. Додихудоева, Л. Г. Герценберга [5], Г. Камолова [13], Б. Сиёева [22], П. Джамшедова [9; 10], Т. Бердиевой [3], Б. Алиева [1], Р.А. Усмонова [23], Р. Шодиева [25], А. Мирбобоева [16], Ж. Гулназаровой [7], а также опубликованы книги и статьи.

Из числа русских и советских исследователей в данном направлении можно назвать научно-исследовательские работы Белгородского Н. А. [2], Мещанинова И. И. [15], Розенфельда А. З. [21], В. С. Расторгуевой [20], Оранского И. М. [18], Островского

Б. Я. [19], а также некоторые другие фундаментальные работы. Исследователи Ирана наибольшее внимание уделяли проблемам грамматики персидского языка, и в частности глаголов, однако за исключением некоторых книг в их работах до сих пор не уделяется достаточного внимания специфике таджикского языка. Такое безразличие может быть связано с применением кириллицы для таджикского литературного языка, территориально-географическими, политическими или иными причинами. Однако, несмотря на это, нельзя отрицать заслуги иранских ученых в изучении данной проблемы. Среди иранских исследователей, которые посвятили свои научные труды вопросам преобразования языка и диалектов, грамматике, и в частности глаголам, можно назвать имена таких видных ученых Ирана, как М. Шарият [27], М. Ашури [29], Табибзода [28], Гулямхусейн Юсуфи [32], Х. А. Геви [30; 31], и также другие. В Иране издана серия грамматических исследований под названием «Дастури забони форсӣ» («Грамматика персидского языка»). Среди западноевропейских ученых нельзя не упомянуть исследования Вендлера З. [26] и других, внесших свой вклад в изучение персидского языка.

Роль глагола, как часть речи, в грамматической структуре разносистемных языков мира неоднозначна, однако, как показывают результаты научных изысканий современной лингвистической науки, в таджикском языке он занимает особое положение. История становления и развития персидско-таджикского литературного языка свидетельствует, что глагольная система от древнеперсидской эпохи до современного таджикского языка претерпела значительные изменения, однако его роль остается неизменной. Особенности развития системы таджикского глагола прослеживаются на всех уровнях языка, которых можно выявить лишь при глубоком и всестороннем анализе развития структуры глагола на основе таких более значимых конкретных письменных памятниках, как «Та'рихи Бухоро» («История Бухары») Абубакра Наршахи.

Изучение языковых особенностей «Та'рихи Бухоро» Наршахи чрезвычайно существенно для персидско-таджикского языкознания, так как названная книга изложена в той эпоху, когда литературный таджикский язык находился на стадии своего формирования, начального этапа развития и выбора стилей и норм. В связи с этим, в языке того периода встречаются звуковая вариативность, различные грамматические и лексические оттенки. Естественно, что формирование многих языковых факторов и неязыковых форм, таких как применение архаических оборотов, диалектных элементов того времени, влияние иностранных языков, в частности, арабского или остатков восточных иранских языков и прочее, составили элементы сложения языка раннего литературного наследия. Все эти факторы были занимательны в XII веке, в том числе и в таджикском переводе «Истории Бухары» Наршахи, так как стиль перевода произведения отчетливо отражает начальный процесс образования литературного персидско-таджикского языка.

Одной из спорных и сложных проблем таджикского языкознания является глагол, который среди всех частей речи обладает наибольшими грамматическими особенностями и категориями, и более того, относительно сохранил свою целостность и устойчивость в течение многих столетий. Поэтому, несмотря на многочисленность исследований по данной теме, до сих пор остаются открытыми многие проблемные вопросы глагола, являющиеся предметом постоянных диспутов. Одной из таких проблем, требующей конкретного решения, является грамматическое преобразование глагола в таджикском языке.

Глубокое исследование семантической нагрузки глагола обнаруживает, что данная часть речи за последние десять столетий, постепенно освобождается от некоторых грамматических свойств, таких как «алифи дуо» - междометный «алиф», выражения значения «повествования» посредством повествовательного «йо» и подобных им других признаков. В современном таджикском языке встречаются некоторые формы причастия, подобные которым в классический период невозможно было бы встретить.

Однако причины и факторы таких явлений требует научного объяснения. Следовательно, важность изучения этой проблемы концентрируется в том, что значение этой части речи на начальном этапе формирования нового языка следует определить на примерах текстов того времени, в частности на примере языка «Та'рихи Бухоро».

В древнеперсидском, как в других иранских языках, в том числе авестийском, глагол имел три основы – основу настоящего времени, или презента, основу аориста или повелительной формы, и прошедшего времени или основу перфекта. В древнеперсидских книгах презент в сравнении с другими временами глагола используется чаще. С помощью основы презента складываются формы настоящего времени и формы имперфекта или незавершенного времени [125, 58]. Письменные источники этого времени дошли до наших дней лишь в виде письменных памятников эпохи Ахеменидов, написанных на клинописи.

Второй период развития персидско-таджикского языка, начавшийся с IV-III веков до нашей эры и продолжавшийся до VII-VIII века нашей эры, в истории языка известен как эпоха среднеперсидского языка. В процессе преобразования древнеперсидского языка в среднеперсидский были утрачены глагольные показатели повествовательной формы, аориста и будущего времени, а также основы глагола, выражающие начало, желания и нулевые основы. Среди форм наклонения в среднеперсидском сохранились и развивались повествовательное, повелительное, сослагательное наклонения и частично некоторые формы молитвенного наклонения. Лишь форма настояще-будущего времени в этот период получило свое продолжение и развитие. Развивались и получили широкое употребление только глагольные показатели настояще-будущего времени в форме основного вида. Также из глагольных наклонений древнеиранского периода средний залог (middle) не достиг среднего периода. До указанного периода дошли активный (active) и пассивный (passive) залого глагола. В среднеперсидском языке эпохи Ашканидов уже не функционировала корневая часть глагола, существовала лишь основа, заменяющая его в древнеперсидском языке. Из третичных древнеиранских чисел со временем вышло из употребления парное число, а формы единственного и множественного числа достигли среднеперсидского уровня. С того периода до наших времен дошли письменные источники парфянского и среднеперсидского языков, которые были основными (официальными) и литературными языками Аршакидского и Сасанидского государств. Эти языки по своей структуре значительно отличаются от древних иранских языков, и относятся к среднеиранскому периоду [30, 9]. С того периода сохранилось относительно большое количество источников, в связи с этим данный период изучен более детально. Среди источников, позволивших наиболее полно изучить язык эпохи, можно назвать следующие произведения: «Дарахти асуриг» – «Дерево асуриг», «Ёдгори Зарирон»– «Памятник Зарирон», «Чомосбномак» – «Джамасбнаме», «Андарзи Бехдоди Фаррухи Пирӯз»– «Наставления Бехдода Фарруха Пируза», «Суруди оташкадаи Каркӯй»– «Песнь храма огнепоклонников Каркуи», «Худойнома»– «Божья книга», «Корномаи Ардашери Бобакон»– «Летопись Арташира Бабакана» и прочие. К сожалению, с конца двух последних веков среднего периода развития среднеперсидского языка не сохранилось ни одного произведения или страницы, или образца, которые могли бы охарактеризовать состояние языка данного периода, и лишь начиная с IX века сохранились письменные источники, относящиеся к таджикскому языку, который отличается от среднеперсидского. Независимо от того, что источников, имеющихся в нашем распоряжении недостаточно, можно отметить, что глагол в среднеперсидский период имеет спрягаемую форму склонения.

После принятия мусульманства на Востоке, арабы считали очень важным элементом подавления других народов их принятие веры и языка арабов, и пытались внедрить его во все сферы жизни. Но, так как Иран земля был центром культуры своего времени, через некоторое время одна из ветвей иранских языков стала возрождать свои основы. Этот язык был близок к среднеперсидскому, но имел свои особенности, благодаря которым он стал приобретать признаки языка другого периода -

новоиранского. Этот язык иранисты называют языком фарсии дари [30, 9]. Формирование современного персидско-таджикского языка начинается именно с той поры, а ныне на этой почве продолжается процесс совершенствования национальных литературных языков персидской группы – современного персидского, дари и таджикского.

Надо отметить, что в совокупности этих преобразований было не столь и много, поэтому нельзя утверждать, что современный язык полностью отличается от языка X века. Для того чтобы дать научный ответ на многие вопросы специфики языка, специалисты данной области изучают письменные памятники отдельных периодов или отдельные авторские сочинения.

Настоящая статья рассматривает также специфические особенности формирования языка на примере глагола и его отдельных категорий. Выбор именно этой части речи продиктован тем, что она, являясь важнейшей частью речи, подверглась наибольшему изменению в грамматическом отношении, глагольная лексика обусловлена лексическим фондом, занимающим ключевую позицию в каждом языке. Зачастую изменение глагольных форм приводит к изменению и преобразованию структуры и формы языка, а также глагол имеет информационную (предикативную) особенность. Поэтому для освещения грамматических процессов языка IX-XX веков, разделяющихся на отдельные периоды, целесообразно исследовать наиболее крупные и важные произведения, написанные в новый период формирования таджикского языка, к числу которых относится и персидский перевод «Та'рихи Бухоро» Наршахи.

Анализ текста «Та'рихи Бухоро» Наршахи, который сохранился в Центре «Фонд письменного наследия» при президиуме Академии наук Республики Таджикистан под номером 513/2, выявил следующее: возможно, данная рукопись является единственным и старейшим среди сохранившихся копий произведения. Учеными цитируется каждое предложение этого источника, на страницах книг есть указание страниц³, в продолжении текста приводится критический анализ, который, возможно, осуществлен на основе других древних образцов. Подобный анализ проведен такими отечественными исследователями, как Голиб Гоибов, Кароматулло Олимов, Нурмухаммад Амиршохи, Азиз Мирбобоев и другими. В хранилище Фонда сохраняются также другие копии этой книги (№515, 513/11, 1526/ V11, 1875/1, 236/2). Кроме данного образца рукописи «Та'рихи Бухоро» можно встретить в библиотеках мира.

Способ выражения речи стиль изложения мысли в «Та'рихи Бухоро» близок к форме литературного языка начальной стадии формирования персидско-таджикского языка, хотя в XVII веке, а также намного раньше уже сложились его специфические особенности, которые видны в первом варианте перевода арабского текста произведения.

В данном произведении глаголы имеют следующие лексические особенности:

Простые (корневые) глаголы в сравнении с составными глаголами персидско-таджикского языка использовались значительно чаще и активнее.

Словарный состав значительно обогатился за счет заимствований, словообразования, прямого и переносного (метафора, аллегория, иносказание) значения слов, а также в результате вливания диалектных слов, что в семантическом отношении было бы целесообразно разделить на группы и подгруппы. Заимствования из арабского языка, как правило - имена действия, на этой основе вошли в персидско-таджикский язык посредством вспомогательных слов, выражающих действие, состояние и движение.

³ Рукопись произведения записана на самаркандской бумаге арабской графикой типа “наста'лики хоно”, имя её автора не упоминается. В конце данного образца (в. 148а) дата указана следующим образом: “Тахрир ёфт ин рисола дар рӯзи чахоршанбеи 28-уми мохи Рачаб ба соли 1060 (27.07.1650) аз хичрати набавӣ” - “написанно данное сочинение в среду 28 месяца Раджаб 1060 года хиджры”; количество страниц достигает 89, а со страницы 596 до 148а- приводится по томам.

Литература:

1. Алиев Б.Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асади Туси. – Душанбе, 1999. – 24 с.
2. Белгородский Н.А. Современная персидская лексика. – Москва: Изд. АН СССР, 1936. – 112 с.
3. Бердиева Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ. – Душанбе: Сино, 1995. – 292 с.
4. Бузургзода Л., Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ: фонетика, морфология. Қисми 1. – Сталинобод, 1941. – 270 с.
5. Герценберг Л. Г., Додихудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1983. – 168 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
7. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ. – Душанбе: Шуҷоӣён, 2011. – 168 с.
8. Давлатова М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Зайн-ал-ахбор» Гардези (XI). – Душанбе, 1969. – 25 с.
9. Джамshedов П. Проблемы глагольной типологии (время и вид). – Душанбе: Дониш, 1984. – 158 с.
10. Джамshedов П. Семантика видов в таджикском, русском, английском языках. – Душанбе, 1989. – 173 с.
11. Джураев Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков (на материале памятника XI века «Асроруттавхид»). – Душанбе, 1972. – 171 с.
12. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
13. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Маҷмаъ-ут-таворих» (насири асри XVI). – Душанбе: Дониш, 1984. – 91 с.
14. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1. – Душанбе, 2012. – 566 с.
15. Мещанинов И.И. Глагол. – Ленинград, 1949. – 270 с.
16. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе, 2015. – 342 с.
17. Наршаҳӣ Абубакр. Таърихи Бухоро. – Душанбе: Пажӯхишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 179 с.
18. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. – Москва, 1979.
19. Островский Б.Я. Модальные глаголы языка дари. – Москва: Ключ, 2008. – 196 с.
20. Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола. – Москва: Наука, 1964. – 291 с.
21. Розенфельд А.З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. – Сталинабад, 1954. – 78 с.
22. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1986. – 165 с.
23. Усмонов Р.А. Лексикаи феъл дар «Маснавии маънавий»-и Чалолиддини Румӣ. – Душанбе, 2003. – 195 с.
24. Ҳалимиён С. Феъл (қуниш). – Душанбе, 2013. – 126 с.
25. Шодиев Р. Феъл дар «Шохнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе, 2010. – 152 с.
26. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // Linguistics in philosophy. Ithaca – N.Y., 1967.
27. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی / محمد جواد شریعت. – تهران: انتشارات اساطیر، 1371. – 464 ص.
28. طبیبزاده امید. ظرفیت فعل و ساخت‌های بنیادین جمله در فارسی امروز / امید طبیبزاده. – تهران: نشر مرکز، 1385.
29. عشوری محمد. نگرشی نو به فعل فارسی / محمد عشوری. – تهران، 1384.
30. گیوی حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد اول / حسن احمدی گیوی. – تهران: قطره، 1380. – 1116 ص.
31. گیوی حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد دوم / حسن احمدی گیوی. – تهران: قطره، 1380. – 853 ص.
32. یوسفی غلامحسین. فعل معلوم بجای فعل مجهول / غلامحسین یوسفی // در باره زبان فارسی (برگزیده مقاله های نشر دانش). – تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1365.

ТДУ: 800. 879 + 801. 313 (575. 3)

**КАЛИМАҲОИ
ОМОНИМӢ ДАР
ЛАҲҶА (ДАР АСОСИ
МАВОДИ «ФАРҶАНГИ
ГУӢИШҶОИ ҶАНУБИИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ»)**

**ОМОНИМНЫЕ
СЛОВА В ДИАЛЕКТЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ
«КУЛЬТУРА ЮЖНЫХ
ДИАЛЕКТОВ
ТАДЖИКСКОГО
ЯЗЫКА»)**

**HOMONYMOUS WORDS IN
THE DIALECT (BASED ON
THE MATERIAL «CULTURE
OF SOUTHERN DIALECTS OF
THE TAJIK LANGUAGE»)**

*Холназаров Рухулло Муҳаммадович,
н.и.ф., и.в. дотсенти кафедраи назария ва
амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии
омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин
Айнӣ, Тел: +992 937777967, E-mail:
kholnazarov.ruhullo@mail.ru*

*Холназаров Рухулло Муҳаммадович,
к.ф.н., старший преподаватель кафедры
теории и практики языкознания Таджикского
государственного педагогического
университета имени Садриддина Айна, Тел:
+992 937777967, E mail:
kholnazarov.ruhullo@mail.ru*

*Kholnazarov Ruhullo Muhammadovich,
Senior teacher Of the Chair of Theory and Practice
of Linguistics, Tajik State Pedagogical University
by named after S. Ayni, Тел: +992 937777967, E
mail: kholnazarov.ruhullo@mail.ru*

Аннотатсия

Таркиби луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ниҳоят пурмавод аст ва дар ҳар мавриди мусоид забони адабӣ метавонад ҷоҳои холии худро аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи онҳо пур созад. Калимаҳои омонимӣ дар фонди луғавии шева, бавижа, шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати бобати маъно пайдору мустаҳкаманд. Омонибия ҳодисаи мутараққӣ буда, дар забон яку якбора ба вучуд намеояд ва он як ҷараёни тадриҷӣ маҳсуб меёбад. Калимаҳои омонимӣ, бо вучуди он ки як омили зиёд гардидани таркиби луғавии забону лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳисоб меёбанд, инчунин дар ороиши нутқи гуянда ҳам нақши муҳим доранд. Омонимҳо дар нутқи намояндагони лаҳҷаҳои гуногун бо мақсадҳои муайяни услубӣ ва ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон истифода мекунанд.

Калидвожаҳо: *калимаҳои омонимӣ, шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, луғатҳои лаҳҷавӣ, роҳҳои ба вучуд омадани омонимҳо, маводи лаҳҷа, интишори локалӣ, таснифоти шеваҳои забони тоҷикӣ.*

Аннотация

Состав словарного запаса диалектов таджикского языка чрезвычайно богат, и в любом благоприятном случае литературный язык может заполнить его пустые места за счет общих элементов. Омонимичные слова в лексике шевы, бавии, южной шевы таджикского языка устойчивы и прочны по смыслу. Омонибия — явление прогрессивное, она не появляется в языке сразу и считается постепенным процессом. Омонимичные слова, несмотря на то, что являются фактором увеличения словарного запаса таджикского языка и диалектов, также играют важную роль в украшении речи говорящего. Омонимы используются в речи представителей разных диалектов для определенных стилистических целей и для выражения чувств и эмоций.

Ключевые слова: *слова-омонимы, южный стиль таджикского языка, диалектные словари, способы образования омонимов, диалектные материалы, местное издание, классификация стилей таджикского языка.*

Annotation

The composition of the vocabulary of the dialects of the Tajik language is extremely rich, and in any favorable case the literary language can fill its empty spaces due to common elements. Homonymous words in the vocabulary of Sheva, Bavla, and Southern Sheva of the Tajik language are stable and strong in meaning. Homonymy is a progressive phenomenon; it does not appear in the language immediately and is considered a gradual process. Homonymous words, despite the fact that they are a factor in increasing the vocabulary of the Tajik language and dialects, also play an important role in decorating the speaker's speech. Homonyms are used in the speech of representatives of different dialects for certain stylistic purposes and to express feelings and emotions.

Keywords: *homonym words, southern style of the Tajik language, dialect dictionaries, methods of forming homonyms, dialect materials, local publication, classification of Tajik language styles.*

Лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ боиси инкишофи тавсияи таркиби луғавии забони адабӣ гардидаанд. Дар раванди тараққиёт ва пешрафти ҷомеа лаҳҷаҳо муваффақият ва комёбиҳои ба даст овардаи мардумро дар худ инъикос менамоянд, ки лексикаи лаҳҷаҳо, ба хусус калимаҳои омонимӣ дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо ҳаёт ва таърихи мардуми он робитаи ногусастанӣ дорад.

Таркиби луғавии лаҳҷаҳо дар ҳолати тағйирёбӣ ва рушди мудом қарор дорад. Лаҳҷаҳо мунтазам ба таъсири забони адабӣ, лаҳҷаҳои дигар, забони қавмҳои ҳамсоя гирифта мешаванд. Бояд зикр намуд, ки лексикаи лаҳҷа қисми таркибии фонди луғавии забони сокинони ин ё он минтақа буда, ифодагари хусусиятҳои этниқию фарҳангӣ ва таърихӣ этнологии он маҳсуб меёбад.

Омонимҳо гурӯҳи маҳсули лексикӣ-семантикӣ буда, онҳо дар давраҳои гуногуни инкишофи забон тадриҷан ба вучуд омадаанд. Омонимҳо ҳамчун «калимаҳои ҳамовоз» ва «калимаҳои шаклан яку мазмунан дигар» аз ниҷати сохти овозии худ бо ҳам «баробаранд ё қаробат» дошта, дар захираи луғавии забони адабӣ ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ нақши муҳим доранд.

Нахустин бор дар лпҳҷашиносии тоҷик тафовути омонимҳову ҳодисаи сермаъноӣ (полисемия) дар боби «Лексика»-и асари Р.Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (1980) нишон дода шудааст.

Роҷеъ ба ин масъала муҳаққиқон М. Муҳаммадиев, Исмоилов Ш., А. Рустамов, Р. Ғаффоров, О. Давлатов, Тоҳирова Қ., Зехнӣ, С. Сабзаев, Ғадоев Н., Замонов З., Сулаймонов И., Раҷабов А. ва дигарон дар мақолаҳои гуногунҳаҷми худ изҳори андеша намуданд.

Дар робита ба масъалаи шинохти омонимҳо ва тафовути онҳо аз калимаҳои сермаъно дар чанд луғати батабърасидаи муаллифон М. Маҳмудов, Б. Бердиев оид ба лаҳҷаи Бухоро, М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев оид ба луғати шеваи ҷанубӣ [макети ҳарфи «д»] ва ниҳоят дар шакли муқаммал ба ҷоп расидани «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (Маҳмудов, Ҷӯраев, Бердиев,) маълумоти мушаххас дарёфттан мумкин аст [10, с.10]. Аз ин лиҳоз, калимаҳои омонимӣ дар заминаи маводи «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (2012), ки тадвин ва нашри он дар таърихи луғатсозии тоҷик ҳодисаи нав ва «луғати сарвати луғавии нутқи маҳалл» маҳсуб меёбад, мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор мегардад.

Албатта, дар даираи як мақола ҳама паҳлуҳои калимаҳои омонимино баррасӣ кардан аз имкон берун буда, онҳо вобаста ба ҳаҷми мақола таҳлилу баррасӣ мешаванд.

Шеваи ҷанубӣ, мувофиқи таснифоти В.С. Расторгуева, яке аз чор гурӯҳи шеваҳои забони тоҷикӣ (мувофиқи таснифоти В.С. Расторгуева лаҳҷаҳои азбони тоҷикӣ ба чор шеваи асосӣ: шеваи шимолӣ, ҷанубӣ, мобайнӣ ва ҷануби шарқӣ ҷудо мешаванд). Вай дар марказ ва ҷанубӣ Тоҷикистон, яъне дар ҳавзаи рости дарёи Панҷ (Амударё), Вахш (бо шохобҳояш Сурхобу Хингоб), Қизилсуи ҷанубӣ (бо шохобаш Ёҳсу) ва Кофарниҳон паҳн

шудааст. Мавзеҳои ин водиҳо, ки бо номҳои Ваҳиёи Поён, Қаротегин, Кӯлоб ва Ҳисор машҳуранд, аз бобати ҷойгиршавии аҳоли хеле барвақт сурат гирифтаанд. Шеваи ҷанубӣ, ба ин тарик, дар шимолу шарқ, то маҳалҳои тоҷикнишини ноҳияи Ҷирғатол (ҳоло Лахш), дар шарқ, то Бадахшон, дар ҷануб то сарҳади Афғонистон, дар ғарб то водии Ҳисор тул мекашад. Ин шева ба чор лаҳча (ё гурӯҳи лаҳчаҳо): лаҳчаҳои қаротегинӣ, кӯлобӣ, роғӣ ва бадахшонӣ чудо мешавад, ки ҳар яки он дар навбати худ чанд шоха дорад [10, с.13].

Калимаҳои омонимӣ ҳамчун «калимаҳои шаклан (аз ҷиҳати таркиби овозӣ) яку мазмунан дигар» дар захираи луғавии лаҳчаҳои ҷанубӣ мавқеи калон доранд. Аммо ба сабаби омӯхта нашудани лексикаи лаҳчаҳои мазкур ин гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ҳам тамоман аз доираи назари аҳли таҳқиқ берун мондааст. Чанде калимаҳои омонимӣ дар луғатномаи асару мақолаҳои Р.Л. Неменова, А.З. Розенфелд, О. Ҷалолов, Л.В. Успенская, М. Маҳмудов, Ҷ. Мурватов зикр ёфта бошанд ҳам, ба сабаби номуайянии принцип онҳо аксар бо полисемияҳо омехта шуда рафтаанд. Танҳо дар намунаи «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» (ҳарфи «Д») байни омонимҳо ва калимаҳои сермаъно худуди муайян гузошта шудааст [12, с.186].

Бояд гуфт, ки роҳҳои гуногуни ба вучуд омадани калимаҳои омонимӣ, ки дар ҳар як лаҳча дорои вижагиҳои хос ва микдоран гуногунанд, омӯзиши онҳо дар лаҳча дар таҳқиқони Ҷӯраев Ғ. (муфас. ниг. 27) муфассалу мушаххас мавриди баррасӣ қарор гирифта, пажӯҳишҳои дигар низ, ки дар заминаи маводи лаҳҷаи маҳалҳои алоҳида то ҳол таҳқиқ гардидаанд, асосан, дар таъя ба таҳқиқоти зикршуда баррасӣ гардидаанд. Маводи гирдовардаи мо низ аз он истисно набуда, фақат маводи он васеътар, яъне худуди васеи шеваи ҷанубиро дар бар мегирад.

Бояд ёдовар шуд, ки ин ё он калима ба тағйироти муайяни фонетикӣ дучор шуда, тасодуфан бо калимаи дигар аз ҷиҳати шакл ҳамвазнӣ пайдо мекунад. Бояд гуфт, ки ин гуна омонимҳо дар ФГҶЗТ бисёр ба назар мерасад, вале ба таври намуна чандтои инҳоро меоварем: 1. **авру-абрӯ**: авруво-ш пайваста, ҷышмо-хумор; 2. **авру** - ҳамроҳ, ҳамсафар; **рафиқ**: *гати дъхтар-а фаҳмид-у хест пеши авруҳо-ш ума* [10, с.44]. 1. **авла-кубла**, обила: *гирдо-вагирди қурған-а шиқоф каан, дъсто-му авла каан; дар йара бъмолӣ-ш авла мена*; 2. **авла-нодон**, содалавҳ, камфаҳм: *кампири авла-ай, ҳичи-ра намефаҳма* [10, с.43]. 1. **дов-навбати бозиҳои нард, қимор ва м.инҳо**. 2. **дов//доф, дав** -дафъа, маротиба: *дови дига мерам; ҳами дав ҳуч-ъи мекъна ; у доф хори ма-ра чӣ қати бор карда бъди* [10, с.237].

Дар лаҳчаҳои ҷанубӣ аъзои силсилаи калимаҳои омонимие, ки дар заминаи тағйироти фонетикӣ пайдо шудааст, метавонад, вариантҳо дошта бошад. Намунаи чанд мисол: 1. **килк, кълк, кулк** - *бот.* қамиш най, килк; *як навъи буттаи ба қамиш монанд: ийо кълк новардан, ки қафа бъбандан; бача-м, йа кулк-а асп кун-у лави ҳавзи асповтийи почо рафта бест.* 2. **килк, кълк, -нард**, танай пиёзи тухмӣ: *зъмин мекафа-ву килк-уш меройа.* [10, с.332]; **дафък//дафак-анат.** пардаи дил; сари (қафаси) сина: *аму дафък-ъи шъмол хърдай, сих мезана; дафък-қисми болоии рӯбоб; дафък-сӯроҳии сӯзан* [10, с.223]; **кусик, кусък-** кӯсак, донхонаи зағир, мушунг, лӯбиё, наск, нахӯд; *ач.* нони аз танӯр афтида, нони хокистаролуд; **кусик//кусък** 1. донай пилла: *ай кусък ръшта мересан-ъ гъл медузан, къртай чакан мекънан; кусък пашаърак меша-ву мевъройа*; 2. хубоби рӯи об; 3. кафки собун; 4. обилаи пӯст; 5. варами милки дандон [10, с.348]; **мърғак//мурғак** мурғак, мурғча, мурғи хурд; **мърғак//мурғак-** *тиб.* доначаҳое, ки баробари ба оби сард ё гарм расидан дар тан пайдо мешаванд; **мърғак//мурғак**³ 1. турм, часпаки дар; 2. яке аз ҷузъҳои осие; **мърғак//мурғак**⁴ мавҷи оби дарё (кӯл, ҳавз); 1. мавҷ задани об; 2. мавҷ задан, алвонҷ хӯрдани пояҳои ғалладона (аз қабили арзан, гандум, ҷав ва ғ.) аз таъсири боди сабук, хусусан, баъд аз об гирифташ ва пеш аз пухта расидани дона [10, с.632]; **сумба// сьмба** 1. сумба, сунба, муқобили дам; сӯроҳии табар, теша, каланд ва ғайра: *хоркан ранги кетман меша-ву сьмба-ш борик, ранги теша* 2. пошна: сьмбай по-м суда шидай; **сумба**² // **сьмба-** меҳи маҳсуси филизӣ, ки бо вай пӯлод сӯроҳ мекунанд [10, с.632].

Омонимҳое низ чой доранд, ки ҳамаи аъзоҳои онҳо маҳз ба туфайли амали конунҳои фонетикӣ сурат гирифтааст. Чанд мисол: **дов** -навбати бозиҳои нард, кимор ва м.инҳо; **дов//доф**, **дав** -дафъа, маротиба: *дови дига мерам*; **дов** - *ниг. дав*; **дов**; *ниг. дав*: *дов набоша мемунӣ ҳамита*; **дов**: **дов-у даска//дъска** дову дастгоҳ: *ҳоли дову даска каан*; **дов**: **дов-у даҳана** карруфар, дабдаба, шуҳрат: *ҳамай дов-у даҳана дъсти ҳамун-да-й*; [10, с.237]. **хо** 1.- *к.мод.* набошад, пас: *мундагийо-шун-а гуфтан, ки хо, бестен шъмо*; 2. *канӣ*, *ку*: *хо, йата-ш-а бийор, бинем-ъш*; 3. *ҳис.-а?-мӣ?*: *аҷаб гапи вайрун гуфтем, хо?* 4.магар; *оё*: *ей, хо, бе қинголбозӣ меша?*; **хо** -*ниг.хоб*: *вехӣ у девол-да хо меравъм*; **хо** *пайв.* агар; *модом ки, дар сурате ки*: *дига и зан-ъш гуфт, ки хо ута боша, чизе, ки бинӣ, ай хъд-ът* [10, с.757].

Сарчашмаи дигари пайдоиши ҳодисаҳои омонимӣ сермаъноии калима аст. Маънои нав ё иловагии ин ё он калима бо мурури замон аз асл дур рафта, хосси предмету ҳодисаҳои дигар шуда мемонад: **гъл//гул//гъл** (қасалии бачагона, сурхча), **кат** (кат)-**кат** (хавозаи тоқ дар Фатҳобод, Қалъаи Лаби Оби Тоҷикобод) ва **кат** (ба маънии тобут дар Сангтӯдаи Данғара), **шикорчи** (пахлавон) –**шикорчӣ** (сайёд) [12, с.198], ё ни ки: **ғър** (ғафс, тануманд, фарбех; лунда): *рйис йа одами гър-ай* - **ғър** (хайвони нард) -**ғар** (барчаства; теппа, барчаствагӣ; қулла): *да гъри къҳ байраг-а мезане-ғър* (чизе, ҳеч чиз): *йаг бум доръм дига гъре найофтъм-ғър* (қасд, қассос; хусумат): *у ай мън гър гъръфт- ғър ниг. гузък-2*: *дар саръш йа гър дора*;ғадуд пайдо шудан: *ҷоҳойи йара йака-йака гър мебанда* [10, с.194-195].

Омонимҳои лексикӣ ба туфайли мусоидати шаклҳои морфологӣ (қолабҳои калимасозӣ) низ зухур мекунад. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, роҳи аффиксацияи калимасозӣ ба назар намуда меистад [12, с.201]. Чанд мисол: 1. **дастак//дъстак//дастък** - дастак, болори иморати дуобдавадор, ки аз болои пул (рав) гузошта мешавад: *дъстак ай болой тъл мунда мешава*. 2. **дастак//дъстак//дъстък** *ниг. дъсбела*: *дъстък-а да зимистон мекашем*; [10, с.256]. 1. **кабутак** - *тиб.* як навъи чароҳатест, ки дар нӯти ангуштон ё панҷаи пой пайдо мешавад. 2. **кабутак** *ниг. кабудлем*: *кавги зирак-а ранг-ъш кабутак-ай-у неке майдъкак-ай* [10, с.300]. 1. **каландак//къландак** хори сари девори ҳавлӣ. 2. **каландак**-ченаки дарозӣ, ки тақрибан ба як метр баробар аст: *ҷума-нда йа каландак-ъш бъдозем, дърус мешава* [10, с.307].

Масъалаи дигар шакл ва воситаҳои морфологӣ дар ташаккули калимаҳои омонимии сохта ҳарчанд муҳим ва асосӣ ҳисоб ёбанд ҳам, онҳо бо маънои решаи калима мувофиқат пайдо мекунад. Мисолҳои дигар: **банҷък** шоҳа; гурӯҳ рағу пайванд: *и лавзой мо чан банҷък дора*; 2. *ниг. варғ*; **банҷък** дастаи (бандча) хӯшаи ангур; *тофтани думчаи харбуза*; 2. *ниг. бандина*; **бандък** думчаи харбуза: *бандъки харбъза-ра тов метан, мепаз*; **бандък** *бот.* як навъи дарахт, ки ба арча монанд аст; **бандък** банди пӯпакдори қисми пеши чома; **бандък**, **бандик** *ниг. бандина*: *мъ ба бандък мебандъм; иқа бандък бийор дарзаҳо-ра бандем; қавза гърифтем дар болой бандик мундем* [10,86]; **фърекидан-харошидан**, *харошида* шудан: *дъст-ът да гъҷой фърекидай*; **фърекидан**. *обгардон* (қатрон, чайқа) *кардан*; *чайқондан*: *кърта-ра шъштъм-ъ фърекидъм-ъ афтов кадъм* [10, с.737].

Бо роҳи калимасозии мураккаб ҳам калимаҳои омонимии зиёд пайдо мешаванд. Ба мисолҳои зерин таваҷҷуҳ намоед: 1. **сархуна** - сархона, ҷойи пилтасӯзи чароғ. 2. **сархуна** -сақфи (шифти) хона: фароштъръко ба дъли хъд-шу да сархунай хуна елча мекънан. 3. **сархуна** - пиёзе, ки барои тухмӣ мешинонад. **Наркала** 1. каллакалон; 2. *мач.* бефаҳм, ландаҳур: *ҳаму наркала чӣ ко мекъна?* **наркала** *зоол.* каллаи гӯсола., **наркин¹**, **наркън** *нарина*: *сангодавак-а наркин-ъш кавут-ъ модкин-ъш зард-ай*; *кавг-ът наркин-ай?*; 2. *мач.* боқувват; чобук, чолок: *наркин-ъш кадоме, ки хъшийорранг-ъ бойевойранг-ай*, **наркин²** 1. навдаҳои мевадихандаи дарахтони мевадор ва тоқ; 2. пояи беҳосили сабзавот (ҳамчун сабзӣ, пиёз ва ғ.): *савзи-йа ҳама-ш наркин шидаст* [10, с.480], **лавмарза¹//ламбарза** 1. марза, рош, канорҳои баланд бардошташудаи киштгоҳ, ки вайро аз заминҳои дигар ҷудо месозад ва обашро намегурезонад; 2. сарраф, ҷӯби дарози атрофи хона, ки аз

болои лойсутунҳо мегузоранд; 3. гирди (чоӣ) сарпӯшгузори даҳони чойник; 4. марзаӣ хурде, ки қисми болои гӯрро аз қисми поёнаш чудо месозад, **лавмарза**² гулбанди корд [10, с.611].

Бояд гуфт, ки ин тарзи морфологӣ дар ФГҶЗТ сермахсул ба шумор меравад.

Калимаҳои омонимӣ на фақат аз рӯи маъно фарқ мекунанд, балки аз рӯи интишори локалӣ, имкониятҳои калимасозӣ ва ифодаи маъноӣ ҳам як хел нестанд.

Яке аз аъзои ҷуфти омонимӣ дар ҳудуди васеъ маъмул буда, дигаре мумкин аст, дар қисми лаҳҷаҳо ва ҳатто як маҳалли ҷудоғона истеъмоли шуда метавонад. Масалан, калимаи **шух** ба маънии «шӯх», «бебок» дар тамоми масоҳати паҳншавии лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъмул бошад, пас **шух** ба маънии «порасангҳои қирадоре, ки дар сари кӯҳу шахҳо овезонанд», на дар ҳама ҷо вомерхӯрад [12, 190]. Намунаи ин қабил калимаҳои омонимӣ дар ФГҶЗТ зиёд ба чаш мерасад. Аз ҷумла: 1. **авсун // афсун** дуо: *бъра бьгу Қурбун-а, авсун-а хуб медуна, риши дук-уи намуна; ~ доштан* даво доштан: *аку и одам-а газа авсун надора; ~ кардан* ба воситаи дуо дармон кардан: *замбури ҳисори калунтар-ай, бьгаза васун мениҳ*). 2. **авсун** - дағеч, занони бародарон нисбати ҳамдигар. [10,44]. 1. **алам // ғалам** - орзу, ҳавас: *ғаламо-ш мунд рафт*. 2. **алам** алам, ғам, андӯх; дард, озор, ранҷ: *~ додан ниг. ғам додан: ҳамувойе, ки мезад-ъи, алам-ъи меодод; ~ дар дил мондан* ғам (андӯх, мусибат, азоб) дар дил мондан; *аламо-ш дар дил-ъм мунд, у бьрумда рафт; ~ ьфгодан* алам (кора) кардан, таъсир кардани суҳан: *акъ ута алам наъфта охи* [10,53]. 1. **давра** давр, замона: *и давра воре даврайи тьнҷӣ ҳич найидам; пештаро давройи калхосӣ бьд; ~ йи...* даврайи..., замони...; хангоми...: *даврайи пеш хотирвараҳо-ра меододан нун-а*. 2. **давра** 1. давра, маърака; 2. маросими муайян намудани синну соли майит пеш аз дафн; *~ кашидан* давра карда нишастан, ба тарзи доира ғун шуда суҳбат кардан: *омадем, чойхона-да давра кашидем*. 3. **давра** 1. Доира: доирае, ки бачагон дар вақти бозӣ мекашанд, ки он ҷо нуқтаи асосӣ ҳисоб меёбад [10, с.207] ва мисли инҳо.

Аз ду калимаи омонимӣ яке дар ташаккули калимаву таркибҳои нав, яъне имконияти калимасозӣ васеъ истифода шавад, дигаре танҳо бо намуди ибтидоӣ маҳдуд мемонад. Чунончи, калимаи **лоқ** ба маънии «сарулибос, пойафзол, латтапора» боз дар таркиби калимаву таркибҳои «лоқшӯӣ», «лоқ-ъ пра», «лоқ-ъ-луқ» ва ғ. зикр гардидааст, ки дар ин мавридҳо ҳам аз маъноӣ аввала канда нест. Аммо ҳуди ҳамин калима ҳамчун яке аз терминҳои бозии бачагонаи «чиликдангал» /в-қ., Лангари Шох/ дар як ҳолат ба қайд гирифта шудааст [12, 191]. Мисоли дигар: 1. **Гирьнда**-тиранда, газанда: *агар кьчук гирьнда боша, у-ра амър мекънӣ; саг, ки гирьнда шид, соҳиб-ъи-ам мегира*. 2. **гирьнда** шикорӣ; доранда: *съхилйок гирьндатар-у мьсли гьлбалийок-ай* [10, с.156].

Аз аъзоҳои ҷуфти калимаҳои омонимӣ яке метавонад сермаъно бошаду дигаре ба як маъно истифода шавад. Чунончи, калимаи **кьнда** ба сифати яке аз аъзоҳои ҷуфти калимаҳои омонимӣ бо се маъноӣ алоқаманд дучор омадааст: а. қисми поёнии танаи дарахт (дар ҳама маҳал); б. қафаси сина; в. маҷозан «суст», «лаванд»; мисолҳо бо маъноӣ сеюм: аспӣ ть кьндатар-ай Нуриддин давънд-ай; акаи Собир ай одами кьнда-ай, ки хиш ка-да кор надорад. Вале **кьнда** ҳамчун аъзои дигари ҷуфти омонимӣ асосан бо як маъно – «реша, авлод, насаб, зурриёт» маъмул аст: *кьнда-шу, ки чорводор гьзаштагӣ (зоти молро) меодона* [12, с.355].

Ҳамин тариқ, калимаҳои омонимӣ дар таркиби луғавии шева, ба вижа, шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати бобати маъноӣ пайдору мустақаманд. Лаҳҷаҳои маҳаллӣ як ҷузъи ҷудонашавандаи таърих ва фарҳанги ҳар як халқу миллат маҳсуб меёбанд. Шеваи ҷанубӣ яке аз шеваҳои қадимаи забони тоҷикӣ ба шумор рафта, дар таркиби луғати он миқдори зиёди вожаҳои қадима маҳфуз мондаанд. Лаҳҷаҳои тоҷикӣ заминаи пурқудрати тақомул ва рушди таркиби луғавии забони меъриии тоҷикӣ ба шумор рафта, дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаи тоҷиконро дар худ таҷассум менамоянд.

Муайян кардани мавқеи омонимҳо дар «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» барои омӯзиши масъалаи қабатҳои лексикӣ-семантикии лаҳҷаҳои алоҳида ва умуман, шеваҳои забони тоҷикӣ маводи фаровон медихад.

Адабиёт:

1. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 209 с.
2. Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
3. Қосимӣ М., Мирбобоев А., Маҳмудов М., Карамшоев Д., Маҳадов М. Фарҳанги масодирӣ забонҳо ва ғӯишҳои эронии Тоҷикистон. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1997. – 270 с.
4. Маҳмудов М., Бердиев Б., Ҷӯраев Ғ. Фарҳанги шеваҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2014. – 780 с.
5. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҳҷаҳои ҷанубӣ). Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1997. – 288 с.
6. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосирӣ тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
7. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 331 с.
8. Сулаймонов И. Вожаҳои ифодагари мафҳуми анвои ангур дар лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор // Маҷмуаи илмӣ. – Душанбе, 2002. – С.129-133.
9. Тоҳирова К. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Материалҳо). – Душанбе: Дониш, 1967. – 82 с.
10. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (муаллифон: Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б.). – Душанбе: Дониш, 2012. – 946 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. (Зери назари С. Назарзода). – Душанбе, 2008. Ҷ. 1. – 949 с. Ҷ. 2. – 944 с.
12. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш; Эр-Граф, 2017. – 319 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**КАЛИМАСОЗӢ БО ЧУЗӢИ
«ДИЛ» ДАР «МАСНАВИИ
МАЪНАВИӢ»**

Юсунов Шохин Раҳимбердиевич,
доктори фалсафа (PhD). Телефон: +992 933
099983. E-mail: usufov90@mail.ru.

**СЛОВООБРАЗОВАНИЕ С
КОМПОНЕНТОМ «СЕРДЦЕ» В
«МАСНАВИ МАНАВИ»**

Юсунов Шохин Раҳимбердиевич,
доктор философии (PhD). Телефон: +992 933
099983. E-mail: usufov90@mail.ru.

**WORD FORMATION WITH THE
COMPONENT «HEART» IN
THE «MASNAVI MA'NAVI»**

Shohin Usupov Rahimberdievich,
doctor PhD (candidate of philological sciences). E-
mail: usufov90@mail.ru. Tel: (+992) 933 09 99 83.

Аннотатсия

Мақолаи мазкур баррасии вижагиҳои забонии «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалололидини Румиро фаро мегирад. Муаллиф бар он кӯшидааст, ки дар заминаи маводи «Маснавии маънавӣ» нақши вожаи «дил»-ро ҳамчун чузӣ калимасоз мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, ҷойгоҳи ин вожаро дар низоми калимасозии классикӣ муайян намояд. Аз мақолаи мазкур метавон оид ба роҳу воситаҳои фаъоли калимасозии тоҷикӣ-форсии қарни XIII маълумоти зарурӣ пайдо кард. Дар асоси мисолҳои мушаххас қолибҳои калимасозии вожаҳои мураккаб нишон додааст. Дар асари мавриди таҳқиқ қолиби исму исм ва исму асоси замони ҳозираи феъл аз қабилҳои қолибҳои фаъоли калимасозии вожаҳои мураккаб мебошанд. Яке аз муваффақиятҳои мақолаи мавриди назар дар он аст, ки тавассути он метавон умумият ва тафовути забони асари баррасишаванда аз забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муқоиса карда шавад.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, роҳҳои калимасоз, калима, синтаксисӣ-морфологӣ, калимаи сода, сохта, пешвандваслҷунӣ.

Аннотация

В данной статье рассматривается языковая специфика «духовной Маснии» Мавлоно Ҷалололидина Руми. Автор стремился проанализировать и рассмотреть роль слова «сердце» как части словосочетания в контексте материала «духовный смысл» и определить место этого слова в классической системе словообразования. Из данной статьи можно найти необходимую информацию об активных путях и средствах таджикско-персидского словообразования XIII века. На основе конкретных примеров показаны шаблоны словообразования сложных слов. В данном произведении существительное и существительное являются основой настоящего времени глагола, как активные шаблоны словообразования сложных слов. Одним из успехов рассматриваемой статьи является то, что с ее помощью можно показать общность и различия в языке рассматриваемого произведения от современного таджикского литературного языка.

Ключевые слова: словообразование, словосочетание, слово, синтаксически-морфологическое, простое слово, словосочетание, предлог.

Annotation

This article discusses the linguistic specifics of the «spiritual Masnia» Mavlono Jaloliddin Rumi. The author sought to analyze and consider the role of the word «heart» as part of a phrase in the context of the material «spiritual meaning» and to determine the place of this word in the classical system of word formation. From this article you can find the necessary information about the active ways and means of Tajik-Persian word formation of the XIII century. On the basis of concrete examples, the patterns of word formation of complex words are shown. In this work, the noun and noun are the basis of the present tense of the verb, as active patterns of word formation of complex words. One of the successes of

the article in question is that it can be used to show the commonality and differences in the language of the work in question from the modern Tajik literary language

Keywords: *word formation, phrase, word, syntactically-morphological, simple words, phrase, preposition;*

Дар раванди инкишофи таркиби луғавии забон калимасозӣ яке аз сарчашмаҳои муҳими ғановат ба ҳисоб рафта, бо роҳи усулҳои гуногун амалӣ мегардад. Дар як вақт «манбаи асосии калимасозӣ таркиби луғавии забон ва пеш аз ҳама фонди асосии он ба шумор меравад» [1, с.109; 2, с.128].

Ҳарчанд аз миёнаҳои асри гузашта забоншиносони зиёде оид ба роҳи усулҳои калимасозӣ пажуҳишҳои арзишманд анҷом дода бошанд ҳам, ҳанӯз масъалаҳои ниёз ба таҳқиқ зиёданд. Лозим ба ёдоварист, ки дар асоси осори хаттии адабиёти даврони классикӣ баррасии роҳи усулҳои калимасозӣ, аз ҷумлаи мавзӯҳои мубрами соҳа мебошад. Маҳз бо ҳамин мақсад мо низ калимасозӣ бо ҷузъи «дил» дар «Маснавии маънавӣ»-ро мавриди таҳқиқ қарор додем. «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ беҳтарин намунаи осори манзуми адабиёти классикӣ тоҷикӣ буда, пажуҳиши вижагӣҳои забонии он дар ҳалли масъалаҳои луғавию дастурии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи хоса дорад.

Аз таҳлили мавод маълум гардид, ки дар «Маснавии маънавӣ» бо ҷузъи «дил» асосан тавассути роҳҳои сарфӣ ва васлшавии калимаҳо вожаҳои нав сохта шудаанд. Бинобар ин, калимаҳои мазкурро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

I. Калимаҳои сохта бо ҷузъи «дил». Пас аз баррасии вижагӣҳои забонии «Маснавии маънавӣ» муайян карда шуд, ки калимаи **дил** дар ду маврид пешванд (бедил, ҳамдил) ва ду бор (ҳамдилӣ, бедилӣ) пасванд қабул карда, ба шакли сохта омадааст: **бедилон, ҳамдил, ҳамдилӣ;**

*Хоб – дар бинҳодай бедорие,
Бастай дар бедилӣ дилдорие [5, с.376].*

*Медиҳад дил мар туро, к-ин бедилон
Бе ту, гарданд охир аз беҳосилон? [3, с.54]*

*В-ар бихӯрдӣ бедилу бешитиҳо,
Ин бувад пайвандии беинтиҳо [3, с.339].*

*Дил надорам, бедилам, маъзур дор.
Зарраҳоро кай тавонад кас шумурд? [3, с.349]*

*Ҳин, гизои дил бидеҳ аз ҳамдилӣ,
Рав, бичӯ иқболро аз муқбиле [3, с.63].*

*Пас, забони маҳрамӣ худ дигар аст,
Ҳамдилӣ аз ҳамзабонӣ беҳтар аст [3, с.92].*

II. Калимаҳои мураккаб. Дар забони «Маснавии маънавӣ» тарзи сермаҳсултарини калимасозӣ типӣ мураккаб ба шумор меравад. Калимаҳои мураккаб бо ҷузъи **дил** вобаста ба қолибҳои калимасозиашон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1. Қолиби исм+асоси замони ҳозираи феъл. Ин гурӯҳи исмҳои мураккаб аз исми асоси замони ҳозираи феъл бевосита таркиб меёбанд: **дилбар, дилдор, дилхарош, дилситон, дилкаш, дилхоҳ, дилнавоз, дилрабо;**

*Эй дарего, ашки ман, дарё будӣ,
То нисори дилбарӣ зебо будӣ [3, с.122].*

Гар муродатро мазоқи шаккар аст,
Бемуродӣ на муроди **дилбар** аст? [3, с.124]

Қофия андешаму **дилдори** ман,
Гӯядам: «Мандеш ҷуз дидори ман [3, с.122]

Кист **дилдор**? Аҳли дил, некӯ бидон,
Ки чу рӯзу шаб ҷаҳонанд аз ҷаҳон [3, с.450].

Солҳо ту санг будӣ, **дилхарош**,
Озмунро як замоне хок бош [3, с.133].

Ними умр аз орзуи **дилситон**,
Ними умр аз гуссаҳои душманон [5, с.235].

Тифлро аз ҳусни ӯ огоҳ не,
Ғайри шир ӯро аз ӯ **дилхоҳ** не [5, с.230].

Аз раҳу манзил зи кутӯҳу дароз,
Дил чӣ донад? К-ӯст масти **дилнавоз** [4, с.103].

Дид Марям сурате бас ҷонфизо,
Ҷонфизое, **дилраб**ое дар хало [3, с.186]

2. Қолиби исм+исм. Дар забони адабии тоҷикӣ бо ин қолиб исмҳои ифодакунандаи шахс, предмет ва исмҳои маънӣ сохта мешаванд. Дар ин усули калимасозӣ вожаҳои зиёдеро метавон ном бурд, ки ҳамчун ҷузъи асосӣ ва серистеъмол истифода мешаванд. Вожаи **дил** аз зумраи ҳамингуна вожаҳо мебошад.

а) вожаи «дил» ҳамчун ҷузъи яқум: дилфиреб, дилмурда, дилпора;
Ҳамчу Марям ҷон аз он осеби чеб,
Ҳомила шуд аз Масеҳи **дилфиреб** [3, с.321].

Бо кадомин рӯй, чун **дилмурдаӣ**,
Рӯй сӯйи осмонҳо кардаӣ? [4, с.123]

Афвҳо ҳар шаб аз ин **дилпораҳо**,
Чун кабутар сӯйи ту ояд, шаҳо! [4, с.209]

Инчунин **дилрезаҳоро** дил мағӯ,
Сабзор - андар Абубакре бичӯ [5, с.49].

б) вожаи «дил» ҷузъи дуҷум: соҳибдил, сангдил;
3-он ки он **соҳибдили** бокарру фар,
Ҳаст дар бозори мо маъюбхар [5, с.49].

Сангҳову кофирони **сангдил**,
Андар оянд андар ӯ зору хиҷил [3, с.102].

3. Қолиби сифат+исм. Дар қолиби сифату исм ҷузъи асосӣ исм буда, сифат онро аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳад: **хушидил, сангиндил, мастдил, покдил, баддил, бинодил;**

То шавад маҳбуби ту **хушидил**, бидав,
Гардад осон ин ҳама мушқил, бувад [4, с.278].

Чунки овозаи хушу мазлум шуд,
3-ӯ дили **сангиндилон** чун мум шуд [3, с.366].

Чун гирон дидӣ, шавӣ ту **мастдил**,
Раст аз тақлиди хушк, огоҳ дил [5, с.384].

Ғам мадор эй **поқдил**, дар синаат,
Пок дор аз ҳар ғубор оинаат [4, с.167].

Гуфт бо худ: «Ҳин маларзон дил, к-аз ин
Мурд чони **баддилони** беяқин [4, с. 218].

Мезанӣ дар хоб бо ёрон ту лоф,
Ки манам **бинодилу** пардашикоф [4, с.421].

Вожаҳои бо қолиби сифту исм сохташуда ҳама исм буда, ба шахс ё мафҳумҳои мансуб ба онро ифода намудаанд.

4. Қолиби шумора+исм+пасванд. Дар қолиби мазкур исм ҳамеша ҳамчун калимаи асосӣ буда, шумораҳои миқдорӣ ҳамчун ҷузъи тобеъ барои таъйин кардани адади предмет ва ё миқдори аломату узвҳои он хидмат мекунанд: **даҳдила, якдил/якдила, саддила, саддилӣ;**

То нагирад он кафанхоҳ он сила,
То ниҳон нақнад аз ӯ он **даҳдила** [5, с.389].

Зиштии овоз кам шуд з-ин гила,
Халқ шуд бар вай ба раҳмат **якдила** [3, с.365].

В-ар бишуд андар тараддуд **саддила**,
Як замон шукрасташу сола гила [4, с.121].

Навбати садрангӣ асту **саддилӣ**,
Олами якраг кай гардад ҷалӣ? [5, с.279]

5. Қолиби зарф+исм: нимдил, хастадил;
Фақр он маҳмуди туст, эй **нимдил**,
Кам шунав з-ин модари табъи музил [5, с.279].

Ҷумла халқон суҳраи андешаанд,
З-он сабаб **хастадилу** гампешаанд [3, с.454].

Ҳамин тариқ, баъд аз баррасии маводи гирдоваришудаи «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ маълум гардид, ки вожаҳои бо ҷузъи «дил» корбастшудаи асари мазкур дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик низ мавҷуданд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 358 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика. Морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. – Душанбе: Маориф, 1973. – 451 с.
3. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари аввал ва дувум. – Душанбе: Адиб, 2013. – 469 с.
4. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари сеум ва чорум. – Душанбе: Адиб, 2013. – 411 с.
5. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Маснавии маънавӣ: Дафтари панҷум ва шашум. – Душанбе: Адиб, 2013. – 405 с.
6. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972. – 77с.

ТДУ 809.155.0

**ҚОЛИБҲОИ ДЕТЕРМИНАТИВИИ
ИСТИЛОҲОТИ СОҲАИ НАБОТОТ**
(дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби
шарқии забони тоҷикӣ)

Юсупова Сурайё Абдумачидовна,
н.и.ф., муаллими калони кафедраи методикаи
таълими синфҳои ибтидоии факултети
педагогика ДДОТ ба номи Садриддин Айни

**ҚОЛИБҲОИ ДЕТЕРМИНАТИВИИ
ИСТИЛОҲОТИ СОҲАИ НАБОТОТ**
(дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ
ва ҷануби шарқии
забони тоҷикӣ)

Юсупова Сурайё Абдумаджидовна,
к.ф.н., старший преподаватель кафедры
методики преподавания начальных классов
педагогического факультета ТГПУ имени
Садриддина Айни

**ҚОЛИБҲОИ ДЕТЕРМИНАТИВИИ
ИСТИЛОҲОТИ СОҲАИ НАБОТОТ**
(дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби
шарқии
забони тоҷикӣ)

Yusupova Surayo Abdumajidovna,
Candidate of Philological Sciences, senior
lecturer of the Department of Methods of
Teaching Primary Grades, Faculty of
Pedagogy, TSPU named after Sadriddin Aini

Аннотатсия

Дар ҳайати калимаю истилоҳоти марбут ба наботот на танҳо калимаҳои хоси шева, балки вожаҳои умумихалқӣ низ мавҷуд буда, дар қолибҳои гуногуни калимасозӣ ба вучуд омадаанд. Ин ҳолат ба он меорад, ки аз онҳо калимаю истилоҳоти нави зиёде сохта мешавад. Зимни баррасии калимаю истилоҳоти марбут ба наботот аз рӯи сохтори морфологӣ қолибҳои исм+исм, исм+фезл, сифат+исм ва шумора+исм мавриди баррасии илмӣ қарор гирифта, муродифоти калимаҳои мураккаби сохташуда нишон дода шудаанд.

Калидвожаҳо: қолиб, исм, сифат, навъи растаниҳо, мева, дарахт, воҳидҳои лугавӣ, вожа, калимаҳои мураккаб, калима, ифодакунанда, фаъол ва сермахсул.

Аннотация

В составе слов и терминов, относящихся к растениям, имеются не только слова, характерные для стиля, но и общеупотребительные слова, созданные в разных формах словообразования. Такая ситуация приводит к тому, что на их основе создается множество новых слов и терминов. При изучении слов и терминов, относящихся к растениям по морфологическому строению, научному анализу были подвергнуты закономерности существительное+существительное, существительное+глагол, прилагательное+существительное, число+существительное, а также показаны синонимы сложных слов.

Ключевые слова: образец, существительное, прилагательное, вид растения, плод, дерево, словарный запас, слово, сложные слова, слово, экспрессивное, активное и продуктивное.

Annotation

In the composition of words and terms related to plants, there are not only words specific to the style, but also common words, which were created in different forms of word formation. This situation leads to the fact that many new words and terms are created from them. During the examination of the words and terms related to plants from the morphological structure, noun+noun, noun+verb, adjective+noun, and number+noun patterns were subjected to scientific analysis, and the synonyms of the complex words were shown.

Keywords: pattern, noun, adjective, type of plants, fruit, tree, vocabulary, word, compound words, word, expressive, active and productive.

Таҳқиқи масъалаҳои марбут ба шевашиносӣ тули солиёни зиёдест, ки идома дорад, аммо масъалаҳои матраҳшаванда ҳамоно боқӣ мемонанд. Яке аз масъалаҳои муҳимми илмӣ муайян кардани қолибҳои калимасозии исмҳои мураккаби истилоҳоти соҳаи наботот дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ мебошад, ки дар мақола мавриди баррасӣ қарор мегирад. Мутобиқи баррасии маводи шеваҳои мазкур дар ин шаваҳо қолибҳои зерин мавҷуданд:

Қолиби сифат + исм. Дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот қолиби сифат + исм яке аз қолибҳои сермаҳсул ва ғаёл ба шумор меравад. Бо таваҷҷуҳ ба хусусияти азалии сифатҳои калимаҳои мураккаби ин гурӯҳ номи растаниҳоро вобаста ба ранг, ҳаҷм, мазза ва ҳолатҳои гуногуни растаниҳоро ифода мекунанд. Зимни сохтани калимаҳои марбут ба асомии наботот калимаҳои ифодакунандаи рангҳо аз қабилҳои **сийа//сийах, сьрх, сьфед, зар // зард, савз, кабут, хин //хинг** истифода шудаанд, ки дар байни онҳо вожаҳои **сийа//сийах, сьрх, сьфед, зар // зард** серистеъмолтаранд. Калимаҳои мураккаби ин қолиб ифодакунандаи номи меваҳо (гелос, зардолу, себ, ангур, мурӯд, шафтолу, олуболу, тут ва ғ.), дарахтони бемева (бедҳо, сафедор, сада ва ғ.), номи анвои гуногуни растаниҳою буттаҳо ва полезиҳо (гандум, пиёз, замбурӯғ, қаламфур, гул, алафҳо, коҳ, ғеша, юнучқа, хор, чорӯб ва ғ.) мебошанд. Овардани калимаҳои мураккаби ин гурӯҳро аз рӯи истифодаи калимаҳои сифатӣ салоҳ донистем:

- Бо калимаи сифати **ранг ва исмҳои гуногуни** ифодакунандаи номи наботот бо қолиби сифат+исм калимаҳои зерин сохта шудаанд, ки дар онҳо вожаҳои исмӣ асосӣ буда, дар мавқеи пас аз сифатҳо ҷойгиранд. Дар қолиби вожаи сийах+калимаҳои гуногуни исмӣ 10 вожа сохта шудааст: **сийагълос // сийахгълос** (Р., Ванҷ, Вк.) гелоси сиёҳтоб; **сийамьруд// сийахмуруд** (Вк., Ғк., Шк.) мурӯди сиёҳчатоб; **сийангур// сийахангур** (Вк., Шк.) ангури сиёҳ; **сийабед** (Лахш) // **сийахбед** (Сх., Хов.) сиёҳбед, бедаи сиёҳ; **сийадърах// сийахдърах** (Вк., Қ., Шк., Ҷк.) як навъи дарахти сиёҳпӯст; **сийақа//сийаҳқа** (Вк., Қ., Шк., Ҷк.) як навъи растани; **сийалаф** (Саф., Дарв., Вк., Қ., Шк., Ҷк.) сиёҳалаф; **сийагуш// сийагуш** (Вк., Қ., Кх., Шк.) сиёҳгӯш, навъи гули баҳорӣ; сояпӯшт.

Дар шеваи ҷанубӣ бо истифода аз вожаи сифатии туркии **қара** калимаҳои ифодакунандаи наботот дида мешавад, ки аз муносибатҳои неки ҳамҷоворӣ дарак медиҳад: **қарағоч//қаригоч** (Кх., Ғк., Шк.) қайрағоч, сада, гучум, норвон (дарахти чубсаҳти бемева); **қарачека** (Пд., Лахш) Як навъи буттаи кӯҳӣ, ки мевааш сурхчатоб буда, ба олуболу монанд аст.

- Дар қолиби сифат+исм вожаи сифатии **сьфед** ва **калимаҳои гуногуни исмӣ** ифодагари номи наботот анвои гуногуни мевачот, аз қабилҳои навъҳои шафтолу, ангур, амрӯт, тут ва растаниҳои бемеваи навъи сафедор, чорӯб ва гул ба вучуд омадаанд, ки маҷмӯан 9 адад мебошанд: **сьфедшафтолу** (Сх., Хов., Ҳак., Хд.) як навъи шафтолуи сафеди пешпазак; **сьфедангър** (Ҳак., Хд.) як навъи ангури сафедчатоб; **сьфедмьруд // сьфедмьрут** (В., Қ.) як навъи амрӯди сафедчатоб; **сьфедтут** (Ҳол., Ял.) тути сафед; **сьфедсев** (Ҳак., Хд.) як навъи себи сафед; **сьфедчоруб** як навъи растани, ки аз он чорӯб месозанд; **сафедгул** (Кх.) бобуна; **сьфедор** (Б., Лахш, Хов., Қӯш.) сафедор; **сьфедтерақ** (Лахш, Кев., Дарв.) як навъи сафедор, ки пӯстлоқаш сафед бошад.

- Дар қолиби сифат+исм вожаи **зар//зард** ва **калимаҳои гуногуни исмӣ** баёнгарии номи наботот 9 вожа ба вучуд омадааст: **зардақгъл** (Кх.) навъи гули зарди саҳроӣ (кӯҳӣ); **зардақмьрут** (Ним.) як навъ мурӯди зардчатоб; **зардгълос** (Ҳал.) гелоси зард; **зарпечак** (Пд., Сх., Хов.) // **зарпечък** (Дч.) зарпечак; **заранг// зъранг** (Дч., Мӯм.) дарахти кӯҳии бесамар, ки ҷуби саҳт ва пусти сурх дорад; **зармьнч** (Сх., Хов.) як навъи мунҷ, ки гулаш зард аст; **зарбед** (Кх.) дарахтест аз чинси бед, пусти он зарчатоб аст; **зардақмьрут** (Ним.) як навъ муруди зардчатоб; **зарқорч** (Кх.) як навъ замбурӯғи заргун.

- Бо вожаи **сьрх** ва **калимаҳои гуногуни исмӣ** ифодакунандаи номи наботот дар қолиби сифат+исм 7 вожа ба вучуд омадааст: **сьрхбед** (Кх.) як навъи бед, ки пӯстлоқаш сурхчатоб бошад; **сьрхгъл** (Ҳич., Яр., Ч.Ванҷ) як навъи буттаи кӯҳӣ, ки гулаш арғувонист; **сьрхпийоз** (Ст., Тк.) сурхпиёз, пиёзи сурх; **сьрхтут** (Св., Хов.) тути сурх; шохтут; **сьрхчурбӣ** (Дч.) сурхчорӯб, як навъи растани, ки аз он чорӯб тайёр мекунанд: **сьрхчурбӣ-йам** алаф ҳисов мехъра; **сьрхлавлавун** (Ст., Тк.) лаблабуи сурх. Бо истифода аз вожаҳои туркии қъзил (сурх) низ як калимаи нав сохта шудааст: **қъзилқийоғ** (Шк.) як навъи ғеша, ки баргаш сурхчатоб аст.

• Ҳамчунин, бо калимаҳои сифатии ифодакунандаи рангҳои **савз**, **кабуд**, **хин** ва исмҳои ифодакунандаи номи растаниҳо калимаҳои зерин сохта шудааст: **савзакгъл** (Шв., Шм.) як навъи растанӣ, ки гули сабз дорад; **савзинагъл** (Ҳак.) навъи ангури пӯстнафиси ниҳоят ширин; **кабутсев** (Пв., Хм., Шм.) як навъ себи кабудчатоби туршомез; **хинбед** (Қ.) навъи бед аст, ки пӯшташ хокистарӣ бошад.

• Мутобиқи хусусияти **ҳачму андозаи** растаниҳо низ калимаҳои исмии мураккабе дар қолиби сифат+исм дида мешаванд, ки дар онҳо вожаҳои исмӣ асосӣ ва сифатҳои марбут ба ҳачм вожаҳои тобӣ ба шумор мераванд. Маҷмӯан 5 вожа во хӯрд: **қопагъл** (Сх., Хов.) навъи гули зарди калон-калон, ки аввали баҳор мерӯяд; **лапакаду** (Қ.) кадуи калони гирдшакл: лапакаду гърд-гърди катаката мешава (Дх.); **паламбарг** (Хов.) навъи растани пахнбарг; **пухка** (Вд., Кав., Нд., Нз.) резаи коҳ, коҳмайда; **шойисев // шохисев** (Ғк., Қ., Шк.) навъи себи сурхи калон.

• Аз рӯи аломати **маза ва макон** номи анвои растаниҳои зерин ба назар мерасад: **талхаксев** (Хов.) як навъи себи ёбоии талхмаза; **ширинка** (Б., Тех.Ванч) як навъ растанӣ, ки шираи гулу бехмевааш ширин бошад; **хъшзандолу** (Шм., Хм.) зардолузор, чое, ки зардолуи болаззат ва ширин дошта бошад; Ромитан чойи хъшзандолу бӯдаст (Шм.); **хъшхор** 1.(Лахш, Дм., Лш.) хорзор, хористон, чое, ки хори бисёр дорад; 2. (Лахш, Шм.) як навъи дарахти хордор.

Бо васли калимаҳои сифатии ифодакунандаи аломатҳои тарию намӣ, гармӣ, қачию қарахтӣ ва номи анвои растаниҳо вожаҳои мансуб ба онҳо дар қолиби сифат+исм калимаҳои ифодакунандаи номи наботот низ дида мешавад: **тарбеда** (Вк., Қ.) тарбеда, коҳбеда, юнучқа ва ҳар навъ алафи силос қардашуда; **нармақах** (Ҳич., Яр.) як навъ растанӣ; **қачгъл** (Сх., Хов.) як навъи гул; **гаркунда** (Шк., Қ.) қаламфури кӯҳӣ, ки ба дарди миён даво аст; **қалбед** (Сх., Хов.) як навъ бедаи садамонанд; **чушқанок** (Дах., Зир., Лағ.) як навъи растани кӯҳӣ **қърахқа** (Тех., Ванч.) як навъи растани кӯҳӣ ва ғайра.

Қолиби шумора + исм. Бо ин қолиб 4 вожа сохта шудааст, ки номи навъи алаф, номи буттаи кӯҳӣ ва номи растаниҳои гуногунро ифода мекунад: **чилбӯғум** (Б.) чилбӯғум, як навъи алафи бӯғумдор; **дъбълға** (Хов.) як навъ буттаи кӯҳӣ, ки ба бодом монандӣ дошта, пӯшташ сурхчатоб аст; **ҳазориспан // ҳазориспанд** (Вк., Қ., Б.Ванч, Кев., Дарв.) ҳазориспанд, испанд: ҳазориспан ҳазор дар-да даво-ай (Шм.); **седона** (Оғ.) сиёҳдона, навъи растани тухмаш (ғурааш) хушбӯй.

Вожаи туркии **минбош** (Б., Кан., Хов.) // **мингбош** (Ҷк.) низ бо қолиби мазкур сохта шудааст ва дар шева қанубии забони тоҷикӣ истифода мешавад. Калимаи мазкур аз рӯи маъноӣ « як навъи растани буттагӣ, ки дар чойи камоб мерӯяд ва онро дар қирмақпарварӣ истифода мебаранд» истифода мешавад.

Ҳамин тавр, дар ғанӣ гардидани воҳидҳои луғавии марбут ба наботот калимаҳои мураккаби тобӣ бо қолиҳои исм+исм, исм + феъл, сифат + исм ва шумора + исм истифода шуда, дар байни онҳо қолиби исм+исм ва сифат + исм нисбатан сермаҳсул мебошанд. Дар маҷмӯъ бо қолибҳои мазкур 162 калима ба вучуд омадааст.

Адабиёт:

1. Камолиддинов Б. Чанд вазифаи пасванди -ақ дар шеваи Понғоз // Тез. докл. апрельской науч. теорет. конф. профессорско-преподавательского состава. – Душанбе: Изд-во ТГУ, 1993. – 197 с.
2. Касимов О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахмане» А. Фирдавси // Дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 1988. – 188 с.
3. Кубрякова К.С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965. – 80 с.
4. Қодиров Д. Хусусияти сохторӣ-грамматикӣи фразеологӣи шевагӣ (дар заминаи лаҳҷаи Дарвози забони тоҷикӣ) // Дисс. номзади илми филол. – Хоруғ. 2007. – 151 с.
5. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои ҶҶ-Ҷ). Қисми 1. – Душанбе, 2003. – 490 с.
6. Левковская К.А. Словообразование. – М., 1954. – 35 с.
7. Раҳматуллозода С. Исм. – Душанбе, 2019. – 233 с.
8. Шеваи қанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1979. – 251 с.

ТДУ: 809. 155. 0 809. 4 / 9

**ВИЖАГИҲОИИ
КОРБАСТИ ИСТИЛОҲОТИ
ИҚТИБОСИИ
АДАБИЁТШИНОСӢ ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА
АНГЛИСӢ**

Ҷӯраев Хайём Акрамович,
мудири кафедраи умумидонишигоҳи
«Забони англисӣ ҳамчун ихтисоси дуюм»-и
ДДОТ ба номи Садриддин Айни, тел:
+992937987373. @email.
juraevkhayyom89@inbox.ru

**ИСПОЛЗОВАНИЕ
ОСОБЕННОСТИ
ЛИТЕРАТУРНЫХ
ЗАЙМСТВОВАННЫХ
ТЕРМИНОВ В ТАДЖИКСКОМ
И АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКАХ**

Джураев Хайём Акрамович,
заведующий кафедрой общеуниверситетские
«Английский язык как вторая специальность»
Таджикского государственного педагогического
университета имени Садриддина Айни, тел:
+992937987373. элек. почта.
juraevkhayyom89@inbox.ru

**USAGE OF
THE FEATURES
OF THE LITERARY
LOANWORDS IN
TAJIK AND ENGLISH
LANGUAGES**

Juraev Khayyom Akramovich,
head of the Department of the wide-university
"English as a Second Specialty" of the Tajik State
Pedagogical University named after Sadriddin Aini,
tel: +992937987373. mail.
juraevkhayyom89@inbox.ru

Аннотатсия

Ҳадафи асоси мақолаи мазкур вижагиҳои корбасти истилоҳоти иқтибосии адабиётшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳқиқ намудан мебошад. Муаллиф назару андешаҳои худро роҷеъ ба истилоҳоти адабиётшиносӣ ва раванди ташаккул ва таҳаввулоту он дар заминаи фарҳангҳои соҳавӣ ва қомусҳои мондагор мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар ин бобат бояд ёдовар шуд, ки истилоҳоти марбути адабиётшиносӣ ва жанрҳои адаби дар осори забоншиносон ва адабиётшиносон хело ҳам ба маврид инъикос ёфтааст.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он мебошад, ки аз нуқтаи назари муаллиф, аз ҳама бештар дида, нақши забони русӣ дар ташаккули истилоҳоти иқтибосии забони англисӣ дар қиёс бо дигар забонҳо бағоят бузург аст, зеро маҳз ба воситаи ин забони тавоно истилоҳҳои дигар ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид мегарданд.

Калидвожаҳо: *истилоҳ, калима, истилоҳишиносӣ, савтиёт, адабиёт, адабиёти бадеӣ, адаб, илм, сухан, шеър, мисраъ, рубоӣ, газал, девон, асар, достон, истилоҳоти адабиётшиносӣ.*

Аннотация

Целью данной статьи рассматриваются использование особенности литературных заимствованных терминов в таджикском и английском языках. Автор исследовал свои взгляды и взгляды на литературные термины и процесс их формирования и развития на основе отраслевых культур и нерешенных вопросов. В связи с этим следует отметить, что термины, относящиеся к литературоведению и литературным жанрам, одинаково отражены в произведениях лингвистов и литературоведов.

Практическая значимость исследования заключается в том, что, с точки зрения автора, чаще всего роль русского языка в формировании заимствовании терминов английского языка очень велика на других языках, так как именно через этот мощный язык другие термины входят в слезистую структуру таджикского языка.

Ключевые слова: *термин, слово, терминология, риторика, литература, художественная литература, ум, наука, речь, поэзия, строфа, рубам, наслен, деван, произведение, эпизод, оде, литературные термины.*

Annotation

The purpose of this article is to consider the use of features of literary borrowed terms in Tajik and English languages. The author explored his views and views on literary terms and the process of their formation and development based on industry cultures and unresolved issues. In this regard, it should be noted that the terms related to literary studies and literary genres are equally reflected in the works of linguists and literary critics.

The practical significance of the study lies in the fact that, from the author's point of view, most often the role of the Russian language in the formation of borrowing terms of the English language is very great in other languages, since it is through this powerful language that other terms enter the slimy structure of the Tajik language.

Keywords: *term, word, terminology, rhetoric, literature, fiction, mind, science, speech, poetry, stanza, rubai, devan, work, episode, ode, literary terms.*

Таркиби луғавии забони муосири тоҷикӣ рӯз то рӯз рушду такомул ёфта истодааст. Яке аз омилҳои муайянкунандаи рушди таърихи ҳар як забон раванди иқтибосшавии воҳидҳои луғавӣ ба шумор рафта, он ба сатҳҳои мухталифи забон тааллуқ дорад, аз ҷумла, ба сатҳи фонетикӣ (овоӣ), калимасозӣ, морфологӣ (сарфӣ), наҳвӣ (синтаксисӣ).

Пайдоиши унсурҳои забони хориҷӣ дар таркиби луғавии забони модарӣ метавонад бинобар сабаби омилҳои берунӣ ва дохилии забонӣ ба амал ояд. Дар таркиби луғавии муосири забони тоҷикӣ калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои русӣ, арабӣ, лотинӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, олмонӣ, фаронсавӣ ва дигар забонҳои ҷаҳон мавҷуданд. Бояд зикр намуд, ки ба ҳар як забон калима ва ё вожа аз забонҳои дигар бо ду роҳ иқтибос мешаванд:

1) ба воситаи хат ва адабиёт;

2) ба воситаи нутқи шифоҳӣ дар раванди муоширати байни миллатҳо.

Дар байни истилоҳоти адабиётшиносӣ дар таркиби луғавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ калимаҳои иқтибосӣ ё истилоҳҳо вучуд доранд. Чунин истилоҳотро метавон ба ду гурӯҳи калон ҷудо намуд: калимаҳои иқтибосӣ аз забони арабӣ, калимаҳои иқтибосӣ аз забони русӣ ва истилоҳоти забонҳои хориҷие, ки ба воситаи забони русӣ иқтибос шудаанд.

Калимаҳои иқтибосӣ аз забони арабӣ, ки як қисми зиёди таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд, дар тӯли қарнҳои зиёд ба забони тоҷикӣ ворид шуда, ба қоидаҳои грамматикӣ ва забони тоҷикӣ унс гирифтаанд. Калимаҳои иқтибосӣ аз забони арабӣ асосан ба воситаи забони китобат ва нутқи шифоҳии одамон пайдо шудааст. Аммо бо гузашти замон, бо сабаби ғайрӣ гардонидани калимаҳои иқтибосӣ аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ, калимаҳои иқтибосии байналмилалӣ, инчунин аз ҳисоби захираҳои худ забони тоҷикӣ, калимаҳои иқтибосии забони арабӣ аз таркиби луғавии забони тоҷикӣ бароварда шуд. Сабаби асосии ихтисоршавии калимаҳои иқтибосии забони арабӣ боиси ташаккул ва таҳаввул гардидани нутқи хаттӣ ва нутқи шифоҳии забони тоҷикӣ гардид, ки ба ҳамин васила забони адабӣ рӯз то рӯз рушду нумӯъ ёфта истодааст.

Аз шумораи зиёди калимаҳои иқтибосии забони арабӣ дар байни истилоҳоти адабиётшиносӣ, ки нисбатан ҷоиз аст, мо истилоҳоти мазкурро муайян намудем: *замима - annex, appendix, эҷодиёт, эҷод - creation, киноя - allegory, китоб - book, қасида - oda, қофия - rhyme, қисса - legend, мисраъ - hemistich, мундариҷа - contents, марсия - elegy, маснавӣ - mathnavi, санъат - art, фоҷиа - tragedy, ҳикоя - story, ҳикоём - legend, хитоб - allocution, адресс, шеърӣ - poetry, шеър - verse, услуб - style, адиб - writer, адабиёт - literature, асар [3, с.97-100] - work, composition* ва ғайраҳо.

Нақши калимаҳои иқтибосии забони русӣ ва истилоҳоти бегонае, ки ба воситаи забони русӣ иқтибос шудаанд, хеле муассир аст. Дар раванди робитаҳои фарҳангӣ, одатан, забон тавассути вазифаҳои иҷтимоии васеъ ба забоне, ки дорои нуфузи калон аст, таъсири бештар мерасонад. Аз ин рӯ, дар ин маврид гуфтан ҷоиз аст, ки забони русӣ ҳамчун забони дорандаи вазифаҳои иҷтимоӣ барои рушди забони имрӯзаи тоҷикӣ мусоидат кард. Далелҳои асосии калимаҳои иқтибосии забони русӣ чунинанд:

- 1) мавҷуд будани робитаи нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ дар байни ин миллатҳо;
- 2) сабабҳои забоншиносии дохилӣ, ки ба он таъсири фарҳангии забони русӣ ба дигар халқиятҳо ва барои миллати мо ҳам дахл дорад;
- 3) баланд бардоштани завқи омӯзиши забони русӣ дар давраи шӯравӣ;
- 4) такмил ёфтани сарчашмаҳои забонӣ ва ғайра.

Бояд ишора намуд, ки забони русӣ дар ташаккул, рушд ва такмили низоми истилоҳоти забони тоҷикӣ, аз ҷумла истилоҳоти адабиётшиносӣ нақши бориз мебозад. Муносибати забони тоҷикӣ бо забони русӣ мусоидат мекунад, ки имкониятҳои дохилӣ ва таркиби луғавии забони модариро инкишоф диҳад. Метавон ишора намуд, ки истилоҳоти адабиётшиносии дар зер буда, аз забони русӣ иқтибос шудаанд, ки инҳоянд: масал (матал), тимсол (тасвир), очерк (ҳикоя), қисса (повест) ва ғайра. Ин аст, ки истилоҳоти забони русӣ дар шакли тайёр ё ин ки чун калка иқтибос шудаанд. Ин раванд ҳамчунин ба калимаҳои иқтибосии байналмилалӣ, ки тавассути забони русӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, дахл дорад.

Калимаҳои иқтибосӣ аз забони юнонӣ. Иқтибосшавии вожа ё калима, ки аз забони қадимаи юнонӣ гирифта шудааст, яке аз ҷойҳои махсусро дар ташаккул ва таҳаввули таркиби луғавии тамоми забонҳои ҷаҳон ва инчунин таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳад. Дар байни бисёре аз истилоҳоти юнонӣ, ки ба соҳаҳои ин ё он илм тааллуқ дорад, инҳоянд: анатомия, физика, педагогика, оптика, механизм, фалсафа, математика, грамматика, мантикӣ, ҷуғрофия, геометрия.

Масалан, чунин истилоҳот, ба монанди: морфология, метод, атом, идеал, мафҳум, фонетика ва ғайра, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ истилоҳоти адабиётшиносӣ мавқеи муайян дошта, аз ҳисоби калимаҳои иқтибосии юнонӣ зиёда аз 100 истилоҳро ташкил медиҳад: *автобиография, автограф, антоним, агиография, акмеизм, акростих, аксиология, аксиома, аллегория, аллоним, алогизм, амфиболия, амфибрахий, анаграмма, библиограф, библиография, дифирамб, драма, драматизм, изоколон, ирония, комедия, лирика, мелодрама, метафора, миф, ода, пауза, поэзия, поэма, поэт, рифма, сарказм, трагедия, фантастика, хорей, элегия, этилог, эпитет, эпос, ямб* [3, с.135] ва ғайра.

Калимаҳои иқтибосӣ аз забони лотинӣ. Иқтибосшавии калимаҳои лотинӣ, ба мисли калимаҳои иқтибосии юнонӣ, ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Бисёре аз онҳо бо мафҳумҳои илмӣ рабт гардидаанд, зеро забони лотинӣ барои қарнҳо дар Аврупои Ғарбӣ забони илм ва забони донишварон ба ҳисоб мерафт. Дар истилоҳоти адабиётшиносӣ бисёре аз калимаҳои иқтибосии забони лотинӣ ба ҷашм мерасад, ки онҳо зиёда аз 100 ададанд: *абстрактсионизм, автор, агитка, адаптатсия, аннотатсия, аппликатсия, градатсия, гуманизм, интерпретатсия, интонатсия, ирратсионализм, кантилена, классисизм, транскриптсия, фабула, фигура, финал, форма, формализм, футуризм, сензура, ситата, элизия* [5, с.157], ки дар он аз ҷумлаи онҳое, ки дар боло зикрашон рафт, ба назар гирифта шудааст.

Калимаҳои иқтибосӣ аз забони итолиёвӣ. Бисёре аз калимаҳои иқтибосии итолиёвӣ ба истилоҳоти байналмилалӣ, ба монанди истилоҳи мусиқӣ (ариозо, капелла) дохил шудаанд, инчунин метавон номҳои маҳсулоти хӯроквориро қайд намуд, (вермишел, макарон). Дар байни истилоҳоти адабиётшиносии забони тоҷикӣ беш аз 18 истилоҳ мавҷуд аст, ки аксарияти онҳо калимаҳои иқтибосии итолиёвӣ мебошанд: *аббревиатура, барокко, бурлеска, буффонада, интермедия, кантсона, карикатура, кода, новелла, новеллизм, пасквил, ситсилиана, сонет, станс, стсенарий, тертсина, травестия, трафарет* [5, с.88] ва ғайраҳо.

Калимаҳои иқтибосии забони англисӣ. Таъсири забони англисӣ ба тамоми забонҳои ҷаҳон сареҳан эҳсос мешавад. Дар айни замон, забони англисӣ воситаи мубодилаи ахбор ва муоширати байни миллатҳо гардидааст. Ва калимаҳои иқтибосии забони англисӣ дар забони тоҷикӣ низ фаровонанд. Дар тафсири фарҳангҳои муосири забони тоҷикӣ зиёда аз 150 калимаҳои забони англисӣ мавҷуд буда, дар забон фаъолона истифода мегардад. Минҷумла, тақрибан 20 тадад истилоҳоти иқтибосии адабиётшиносӣ аз забони англисӣ гирифта шудаанд: *андеграунд, бестселлер, дайджест, детектив, комикс, мейнстрим, метапроза, модернизм, постмодернизм, сиквел, скетч, фолклор, фолклористика, фэнтези, юмор, юмореска* [5, с.158] ва ғайраҳо.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои иқтибосии истилоҳоти забонҳои гуногунсоخت дар раванди муайянкунӣ, ки дар натиҷаи он бою ғанӣ гардидани истилоҳоти адабиётшиносӣ ва таркиби луғавии забони тоҷикӣ сурат мегирад, дарҷ ёфтааст. Калимаҳои иқтибосии забонҳои гуногунсоخت дар раванди рушду такомилёбии таркиби луғавии забон зарур аст. Муҳим он аст, ки забони тоҷикӣ рушд карда истодааст, он дар иртибот ва зери таъсири забони русӣ ва дигар оилаи забонҳои хешутабор ва ғайрихешутабор ғанитар мегардад.

Таснифи сарфи истилоҳоти адабиётшиносӣ:

Ҳар як истилоҳ, сарфи назар аз он ки вай дар таркиби луғавии забон сермаҳсул ва ё каммаҳсул аст, ба ин ё он он ҳиссаи нутқ марбут мебошад. Ҳамаи истилоҳоти адабиётшиносиеро, ки зикрашон дар рисолаи мавриди таҳқиқ рафт, метавон ба ҳиссаҳои нутқи зерин ҷудо намуд:

а) **истилоҳоти марбути исм.** Исм яке аз он ҳиссаҳои нутқ ба шумор меравад, ки маънои бикри луғавиро соҳиб буда, бо ин хусусияташ аз дигар ҳиссаҳои нутқ ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар ҳар ду забон ҳам, истилоҳоте, ки бевосита ба исм марбутанд, хеле зиёд мебошанд ва чанде аз онҳоро ба таври намуна нишон медиҳем, ба монанди: *сабк, панд, наср, назм, мутоиба, мутобиқа, мухаммас, мусаммат, мунозира, муболига, қасида, газал, маснавӣ, мақол, матлаъ, марсия, масал, лугз, лирика, латифа, иҳом, жанр, ёддошт, девон, дебоча, гуфтор, гардиш, вазн, баллада, байт, банд, балогат, баъз* [3, с.122]; *verse, poem, ode, legend, line, rhyme, epic, prose, fable, genre, puzzle, story, tale, fiction, novel, roman, drama, comedy, tragedy, hero, personage, scene* ва ғ.;

б) **Истилоҳоти марбути сифат.** Миқдори он истилоҳоте, ки дар ҳарду забон ба сифат марбутанд, хеле маҳдуд мебошад, ба монанди: *дудармиён* [6, с.144], *якдармиён, дуқофия, киноявӣ; metonymy.*

Бояд гуфт, ки сифатҳои мавҷуданд, ки дар таркиби ибора омада, ба ҳайси истилоҳ баромад мекунанд, масалан: *истиораи равшан, истиораи нӯшида, образи манфӣ, образи мусбат, лирикаи ишқӣ, лирикаи сиёсӣ, лирикаи фалсафӣ, лирикаи ахлоқӣ, лирикаи иҷтимоӣ, рӯҷӯи лирикӣ, сабки хуросонӣ, сабки ҳиндӣ, сабки ироқӣ, матни танқидӣ, маҷози мурсал, таибеҳи сарех, таибеҳи музмар ё нӯшида, таибеҳи тафзилӣ, образи бадеӣ* [6, с.145]; *negative image, positive image, social verse, open metaphor, closed metaphor, critical text, literary image.*

Агар ба мақеи истилоҳоти иқтибосӣ дар таркиби луғавии забонҳои матраҳшаванда назар афканем, пас, аён мегардад, ки қисми зиёди истилоҳоти адабиётшиносии забони тоҷикиро истилоҳоти арабиасос созмон медиҳанд ва ин рисолатро дар забони англисӣ вожагони иқтибосшуда аз забонҳои юнониву лотинӣ иҷро менамоянд.

Шарҳи луғавии бархе аз истилоҳоти адабиётшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ то ҳади имкон мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст.

Лозим ба зикр аст, ки барои дарк ва баррасии таҳлили луғавии мавзӯи мазкур чанбаи таърихӣ ташаккули истилоҳоти адабиётшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Таҳлили луғавии истилоҳоти адабиётшиносӣ барои муайян намудани равишҳо ва роҳҳои ташаккули истилоҳоти адабиётшиносӣ мусоидат намудааст.

Адабиёт:

1. Атахонов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Д.: Шарқи озад, 2002. – 453 с.
2. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан. – Д.: Ирфон, 1979. – 328 с.
3. Мирзозода Х. Луғати мухтасари адабиётшиносӣ. – Д.: Маориф, 1992. – 240 с.
4. Ҳодизода Р. ва диг. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. – Д.: Ирфон, 1966. – 188 с.
5. Ҳусейнов Х., Шукурова К. Луғати истилоҳоти забоншиносӣ. – Д.: Ирфон, 1984. – 230 с.
6. Сатторзода А. Такмили бадеъи форси тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ). – Д.: Адиб, 2011. – 380 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**МАВҚЕИ
ИБОРАҲОИ ИСМИИ ИЗОФӢ
ДАР «ЧОР ДАРВЕШ»**

Иброимова Гуландом Наимовна,
омӯзгори ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон:
+992 988949503

**ИЗАФЕТНӢЙ ИМЕННӢЕ
СЛОВСОЧЕТЕННӢЙ В
«ЧОР ДАРВЕШ»**

Ибрагимова Гуландом Наимовна,
преподаватель ТПУ имени С. Айни. Телефон:
+992 988949503

**IZAFET NOMINAL
PNRASES IN «CHOR
DARVESH»**

Ibrahimova Gulandom Naimovna,
is teacher TPU to the name S. Ainy. Tel.:
988949503

Аннотатсия

Дар мақола сухан дар бобати муродифоти грамматикӣ, хусусан, муродифоти нахвӣ ибораҳои изофӣ дар яке аз шоҳасарҳои адабиёти классикӣ «Чор дарвеш» меравад. Дар асар қолабҳои гуногуни ибораҳои бо алоқаи тобеъ ташаккулёфта ниҳоят фаровонанд. Хусусан, ибораҳои исмии изофӣ дар асар мавқеи хоса доранд. Чузъҳои ин ибораҳо тавассути бандаки изофӣ (-и) шакл гирифта, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта шудаанд. Дар мақола ибораҳои изофии қолаби «исм+бандаки изофӣ+исм» мавриди таҳлил қарор гирифта, силсилаи синонимии имконпазири онҳо оварда шудааст. Синонимияи ибораҳои исмӣ дар ин асар дар хусуси мавқеи устувори ибораҳои изофӣ дар забони адабии тоҷикӣ шаҳодат медиҳад. Чузъи асосии ин ибораҳо исм буда, чузъи тобеашонро исмҳои шахс, моддӣ ва маънӣ ташкил медиҳанд. Аз нигоҳи ифодаи маъно онҳо муносибатҳои *объектӣ*, *субъектӣ*, *муайянкунандагиро* ифода мекунанд.

Дар мақола ҳамчунин дар бобати вариантҳо, дублетҳо, қолабҳои мувозӣ ва тафовути онҳо аз муродифоти нахвӣ таъкид карда мешавад.

Калидвожаҳо: *муродифот, муродифоти грамматикӣ, вариантнокӣ, ҳосилаҳо, таъвиз, қолаби грамматикӣ, воситаи алоқа, қолабҳои ҳаммаъно, тобишҳои маъно, мансубияти ҳиссаинутқӣ.*

Аннотация

В статье речь идёт о грамматической синонимии, в частности, синтаксической синонимии изафетных словосочетаний на примере одного из шедевров таджикской классической литературы «Чор дарвеш» (Четыре дервиша). В произведении наблюдается наличие огромного количества различных форм словосочетаний, формированных при помощи подчинительной связи. Особое место занимают субстантивные изафетные словосочетания. Компоненты этих конструкций принадлежат различной части речи и связываются между собой с помощью изафета (-и). В статье дан анализ изафетных словосочетаний, образованных по модели «существительное+изафет (-и)+существительное» и показаны возможные синонимические ряды этих синтаксических конструкций. Синонимия субстантивных словосочетаний свидетельствуют о большом арсенале изафетных конструкций в таджикском литературном языке. Основным компонентом анализируемых конструкций является имя существительное, а в функции подчинительных компонентов выступают вещественные, конкретные и абстрактные существительные. В семантическом плане субстантивные изафетные словосочетания выражают объектные, субъектные и определительные отношения. В статье также уделено внимание синтаксическим вариантам, дублетам, параллельным конструкциям и их дифференциальным отличиям.

Ключевые слова: *синонимия, грамматическая синонимия, вариантность, синонимы, трансформация, грамматическая форма, средства связи, синонимичные конструкции, смысловой оттенок, частеречная соотнесенность.*

Annotation

The article deals with grammatical synonymy, in particular, syntactic synonymy of izaphetny phrases on the example of one of the masterpieces of the Tajik classical literature «Chor Darvesh» (Four Dervish). In the work there is a huge number of different forms of phrases, formed with the help of a subordinate connection. A special place is occupied by substantive izaphetny phrases. The components of these structures belong to different parts of speech and are connected with each other using izaphet(-i). The article provides an analysis of the izaphet word phrases, formed according to the «noun + izaphet + noun» model, and shows possible synonymous series of these syntactic constructions. The synonymy of substantive phrases testifies to the large arsenal of isaphet constructions in the Tajik literary language. The main component of the constructions being analyzed is the noun, and the function of the subordinate components are real, concrete and abstract nouns. In semantic terms, substantive izaphetny phrases express objective, subject and definitional relations. The article also focuses on syntactic variants, doublets, parallel structures and their differences.

Keywords: *synonymy, grammatical synonymy, variance, synonyms, transformation, grammatical form, means of communication, synonymous constructions, semantic hue, partial correlation.*

Дар забоншиносии тоҷикӣ тадқиқи мавзуи ибора бо номи як қатор муҳаққиқон, ба монанди Д.Т. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, А. Халилов, Р. Ғаффоров, А. Мирзоев, С. Абдурахимов, М. Акрамов, Ф. Зикриёев ва дигарон иртибот дорад. Ин муҳаққиқон ба масъалаи муродифоти қолабҳои мухталифи ибора махсус тавачҷуҳ накарда бошанд ҳам, дар баъзе мавридҳо дар хусуси бо ҷумлаи пайрави муайянқунанда ва ибораҳои сифати феълӣ ифода кардани айни як муносибати маъноӣ грамматикӣ нуктаи назарашонро баён кардаанд. Таълифоти нисбатан наву тоза ва боэътимод ба қалами профессор Б. Камолиддинов мансуб аст.

Дар асари мазкур профессор Б. Камолиддинов қолабҳои зерини ибораҳои исмиро ба риштаи таҳлил кашидааст:

(1) бачаи чашмаш сиёҳ, (2) ҳучумқунандагони боргоҳи амир, (3) сабзаҳои лаби кишт, (4) марде қоматбаланд, (5) ангуштони дароз-дарози мардона [2, с.68-146].

Ҳангоми таҳлили мавод забоншинос ба навъи алоқаи ҷузъҳои асосӣ ва тобеъ таъя карда, онҳоро ба се гурӯҳ тасниф намудааст: ибораҳои исмии изофӣ; ибораҳои исмии ҳамроҳӣ; ибораҳои исмии вобастагӣ [2, с.68].

Тибқи нуктаи назари муҳаққиқон, дар мавриди интиҳоби муродифот се махсусиятро ба назар гирифтагӣ лозим аст:

1) айният ва ё наздикии мазмуни ифодаёбанда (меъёри мазмун ё маъно);

2) қобилияти дар як матн қорбаст гардидан (меъёре, ки ба айнияти таносуби маъно асос ёфтааст);

3) ягонагии маъно (семантика) ва қобилияти васлшавӣ доштан.

«Дар муродифоти грамматикӣ ду навъ тафовутро мушоҳида кардан мумкин аст: шаклӣ ва маъноӣ. Фарқи маъноӣ дар натиҷаи тағйироте, ки дар шакли грамматикӣ муродифҳо ба вучуд меояд, падидор мегардад» [2, с.8].

Пас, маълум мешавад, ки ба мисли муродифоти луғавӣ муродифоти грамматикӣ низ ҷиҳатҳои фарққунанда дорад, ба мисли созмони ибораҳо, имконоти синтаксисӣ, хусусиятҳои услубӣ ва амсоли инҳо. Аз нигоҳи созмон ибораҳои изофӣ аз вобастагӣ ё ҳамроҳӣ фарқ мекунад. Дарҷаи истеъмоли онҳо ва ё мансубияти услубиашон низ гуногун аст. Ҳамчунин муродифоти нахвино аз қолабҳои мувозӣ (параллелизм), вариант ва дублет фарқ кардан лозим аст.

Қолабҳои мувозӣ, ба назари мо, ҳамон як қолаби аз нигоҳи сохтор якхела, аммо аз ҷиҳати ифодаи мақсад (мазмун) гуногун мебошад. Чунончи: *Магар ҳамон шахсе, ки туро аз зулму ҷабри хӯҷаинат халос кард, ман набудам. Магар ҳамон шахсе, ки туро ба завод бурда, ба қор монд, ман набудам.*

Профессор Б. Камолиддинов вобаста ба шакл ва сохтор, таркиб, хусусиятҳои семантикиву услубӣ чунин навъҳои вариантҳои нахвиҳо чудо кардаанд:

1. Вариантҳои ибора, ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ки тафовути шакливу сохтори казoi надоранд. Чунончи:

Пинҳонӣ аз ходимонаш (131) – аз ходимонаш пинҳонӣ, бисёрии одамон (140) – одамони бисёр, ду нафари онҳо (141) – ду нафарашон, бисёрии мардум (167) – мардуми бисёр, боқимондаи умр (182) – умри боқимонда // **муродиф** – умре, ки боқӣ монд.

2. Вариантҳои қолабҳои нахвӣ, ки бо аломатҳои интонатсия фарқ мекунанд.

3. Вариантҳои нахвӣ, ки дар натиҷаи тағйирёбии таркиби луғавии ибораҳо ва ҷумлаҳо ба вучуд меоянд: Ислоҳи ман (168) – ислоҳ шудани ман; ... ман онҳоро дӯсти ҷонӣ гумон кардам (16) – ман гумон кардам, ки онҳо дӯсти ҷониянд.

4. Вариантҳои нахвӣ дар натиҷаи фуруғузур шудани ҷузъҳои ёрирасон ва ё калимаҳои мустақилмаъноии қолабҳои нахвӣ пайдо мешаванд [2, с.45-46]: баъд аз се рӯз (11) – се рӯз баъд; ба кӯча баромадан (21) – кӯча баромадан.

Аз мисолҳои овардашуда маълум мешавад, ки вариантнокӣ бештар ба забони гуфтугӯӣ хос аст, ҷунки тарзҳои ифодаи баъдӣ ба меъёри забони адабӣ хос нест. Вариантҳои, ки камистеъмоланд, хусусияти тару тозагӣ доранд, мансуби забони адабии китобианд.

Яке аз навъҳои ибора, ки на танҳо дар «Чор дарвеш», балки дар забони тоҷикӣ низ мавқеи устувор дорад ва ниҳоят серистеъмол аст, ибораҳои изофӣ мебошад. Ибораҳои изофӣ яке аз навъҳои серистеъмол ва маъмули ибора дар забони адабии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, ки тавассути алоқаи тобеии изофӣ шакл мегирад. Нишондиҳандаи грамматикӣ ин навъи алоқа бандаки изофӣ (-и) мебошад, ки ба калимаи асосӣ – муайяншаванда пайваст шуда, муайянкунандаро ба он тобеъ мекунад. Истилоҳи *изофат* ҳанӯз дар фарҳангу луғатҳои классикӣ дучор меояд. Пас, маълум мешавад, ки таърихи омӯзиши баъзе масъалаҳои ибора ва истилоҳозoӣ ба даврони классикӣ рост меомадааст. Чунончи, дар «Ғиёсуллуғот» омадааст: «...изофат ба истилоҳи нахвиён нисбатест, ки миёни ду исм воқеъ шавад бар вачҳи тақйид. Исми аввалро музоф ва сониро музофунилайҳ гӯянд» [1, с.67]. Муаллифи луғат Ғиёсиддин ибни Ҷалолӣ дар ибораҳои изофиро вобаста ба хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ҷузъҳои он ба даҳ гурӯҳ чудо кардааст: изофати тамликӣ (ҳақиқӣ), изофати таҳсисӣ, изофати тавзеҳӣ, изофати табйинӣ, изофати ташбеҳӣ (маҷозӣ), изофати тавсифӣ, изофати маҷозӣ, изофати зарфӣ, изофати иқтиронӣ, изофати бааднии мулобасат [1, с.67-68].

Чи тавре ки муҳаққиқон зикр менамоянд, дар дастурҳои таълимии солҳои 30-40-уми асри гузашта низ ба масъалаи вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ дар забони тоҷикӣ тавачҷуҳ намуда, бо роҳҳои гуногун ифода ёфтани як муносибат – соҳибиятро қайд кардаанд. Соҳибият ба воситаи ҷонишинҳои шахсӣ ва ё бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ ба воситаи бандаки изофӣ ифода меёбад. Дар матн ҷонишинҳо ва бандакҷонишинҳоро барои ифодаи ин муносибат ба хоҳири худдорӣ аз такрор баробар кор фармудан мумкин аст. Чунончи: – Эӣ фалонӣ, агар дар даъвии муҳаббат содик бошӣ, аз *гуфтаи ман* набаро [4, с.24] // ... аз гуфтаам набаро; Ман ба фармудаи ӯ амал намуда, асбоби дарвешонаро... бардошта, ба *хонаи навхаридамон* рафтем [4, с.25-26] // ... ба хонаи навхаридаи мо (хуодамон) рафтем.

Дар мисоли аввал маъноии соҳибият ҳам бо ҷонишин ва ҳам бо бандакҷонишин табиӣ ифода ёфтааст. Дар мисоли дувум ин маъно ҳам бо ҷонишини шахси якуми ҷамъ – *мо*, ҳамчунин ҷонишини нафсӣ-таъкидии *худ* ва бандакҷонишин баён гардидааст.

Назар ба дигар ҳиссаҳои нутқ исм дар сохтани ибораҳои изофӣ сермаҳсул аст. Мо ибораҳои исмии изофии «Чор дарвеш»-ро вобаста ба мансубияти ҳиссаинутқии ҷузъи асосӣ ва тобеъ гурӯҳбандӣ намуда, ба риштаи таҳлил кашидем. Ибораҳои исмии изофӣ дар асари мазкур чунин ҳиссаҳои нутқро ба худ тобеъ кардааст: исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва зарф.

Дар байни ибораҳои мазкур ибораҳои исмии изофии қолаби «исм+бандаки изофӣ+исм» низ бо қолабҳои дигар муносибати муродифӣ зоҳир менамояд. Бо ин қолаби ибораҳои изофӣ дар «Чор дарвеш» 7 ибора ба назар расид: талаби кӯкнор (39), ҷойи гузаргоҳ (45), марди тоҷир (85, 87, 95), димоғи ёрон (90), амри подшоҳ (103), ҷойи амн (130), марди мизбон (145 (2)):

Хоҷасарой ба *талаби кӯкнор* рафта, бо як калбачаи 8-9-сола бозгашт (4, 39); Шумо ба ҷойи он ки ҳамон *марди тоҷирро* чеғ зада, аҳволи ўро фаҳмед, бо шунидани ҳарфе аз шахсе...ўро ба куштан амр кардед...(4, 95); Баъд аз он ки *димоғи ёрон* чоқ мешавад, таом меоранд (90); Пеш аз он ки касе туро дар ин чо бинад, худро *баҷойи амне* бирасон ва чони худатро аз ин бало бирахон [4, с.130]; Он *марди мизбон* бо ман дар сари хон нишаст [4, с.145].

Чузъҳои тобеи ибораҳои мазкурро исмҳои **шахс** (тоҷир, ёрон, мизбон), **моддӣ** (кӯкнор) ва **маънӣ** (амн) ташкил медиҳанд. Ҳарчанд мансубияти морфологии чузъҳои тобеи ин ибораҳо ба як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ (исм) мансуб аст, на ҳамаи онҳо якранг таъвиз мешаванд. Чунончи, муқоиса намоед:

1. талаби кӯкнор [4, с.39] – талаби кӯкнор кардан // кӯкнор талаб кардан;
2. ҷойи гузаргоҳе [4, с.45] – гузаргоҳ ҷое // ҷое, ки гузаргоҳ аст
3. марди тоҷир [4, с.85-87, 95] – тоҷир мард // марде, ки тоҷир аст // бо тичорат машғул аст;
4. димоғи ёрон [4, с.90] – ёронро димоғ;
5. амри подшоҳ [4, с.103] – подшоҳро амр // амре, ки подшоҳ додааст;
6. ҷойи амн [4, с.130] – амн ҷой // ҷое, ки амн аст;
7. марди мизбон [4, с.145 (2)] – мизбон мард // марде, ки мизбон аст.

Чи тавре ки мебинем, ибораҳои исмии боло, ки муносибатҳои объектӣ (1, 2, 6), субъективу муайянкунандагиро (3, 4, 5, 7) ифода кардаанд, як хел таъвиз нашудаанд. Дар мисолҳои боло (1, 2, 3, 6, 7) ибораҳои исмии изофӣ бо ибораҳои ҳамроҳӣ ҳаммаъно шудаанд. Муносибатҳои семантикиву грамматикӣ байни чузъҳо бо бандаки изофӣ ва тартиби калима ифода ёфтаанд. Маънои ибораҳои исмии 4-ум ва 5-умро дар қолаби ибораҳои вобастагии пасояндӣ (ёронро димоғ, подшоҳро амр) баён кардан мумкин аст. Муносибатҳои объектӣ, субъектӣ ва муайянкунандагӣ тавассути ибораҳои изофӣ равшантар ифода меёбад. Қолабҳои пасояндиву ҳамроҳӣ бештар дар нутқи ҳаттӣ кор фармуда мешаванд. Мазмуни як қисм ибораҳои болоро (2, 3, 5, 6, 7) дар қолаби ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳам ифода кардан мумкин аст. Дар ин қолаб мафҳуми дар ибора баёнгардида нисбатан пурра ифода меёбад.

Ибораҳои боло аз нигоҳи созмон фарқ мекунанд. Қолаби ибтидоӣ «исм+бандаки изофӣ (-и)+исм», яъне «чузъи асосӣ+бандаки изофӣ+чузъи тобеъ» мебошад. Ибораҳои ҳаммаънои ибораҳои изофӣ дар қолаби «исм+исм» (1, 2, 6, 7) ба воситаи тартиби калима шакл гирифтаанд. Ибораҳои ҳаммаънои 5, 6 дар қолаби «исм+пасоянд+исм» сохта шудаанд. Дар ибораҳои боло байни чузъҳои асосии онҳо тарзу воситаҳои гуногуни алоқа ва дар байни унсурҳои дохилии ибора алоқаҳои гуногуни нахвӣ мавҷуд аст.

Чи тавре ки профессор Б. Камолиддинов қайд мекунанд, «тафовут дар имконияти синтаксисӣ ва хусусияти услубӣ ҳам дида мешавад» [2, с.8]. Дар қолабҳои муродифӣ боло ибораҳои изофӣ умумиистеъмоланд. Қолаби ибораҳои ҳамроҳию пасояндӣ обуранги адабии китобӣ дорад.

Аз нигоҳи ифодаи маъно низ ибораҳо гуногунанд. Онҳо муносибатҳои *объектӣ* (талаби кӯкнор (39), *субъектӣ* (ҷойи гузаргоҳе (45), *ҷойи амн* (130), *муайянкунандагиро* (марди тоҷир (85, 87, 95), димоғи ёрон (90), амри подшоҳ (103), марди мизбон (145, 2)) ифода мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар қатори қолаби ибораҳое, ки бо навъҳои гуногуни алоқаи грамматикӣ шакл гирифтаанд, ибораҳои изофии қолаби «исм+бандаки изофӣ+исм» дар ҷараёни муродифоти нахвӣ ҷойгир шудаанд, ки барои ҷанд тарика ифода кардани маъноҳои матлуб мусоидат менамоянд. Агар сохтори грамматикӣ забони тоҷикӣ дар

гузашта ҳам бой намебуд, имкони бо чанд роҳ баён кардани айни як матлаб имконнопазир мегардид. Таҳлили маводи шоҳасари адабиёти классикӣ «Чор дарвеш» нишон дод, ки он аз ганҷинаи имконоти муродифоти наҳвӣ бебаҳра намондааст.

Адабиёт:

1. Ғиёсиддин ибни Ҷалолӣддин. Ғиёс-ул-луғот. – Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – С.67.
2. Камолиддинов Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке: монография. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 288 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
4. Халилов А. Вазифаи бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1970. – С.15.
5. Хочаев, Д. Муродифоти як наҳвӣ ҷумлаи пайрав // дар кит. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 229 с. – С.129-132.
6. Чор дарвеш. – Душанбе: Адиб, 2009. – 208 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**КАЛИМАСОЗИИ
ИСМҲОИ МУРАККАБИ
ТОБЕЪ ВА ХУСУСИЯТҲОИ
МОРФОЛОГИИ ОНҲО ДАР
«ЁДДОШТҲО»**

Сатторов Нуралӣ Саидалиевич,
муаллими калони кафедраи забонҳои
хориҷии умумидониюгоҳии ДДОТ ба
номи С.Айни. Телефон: +992
935949323. E-mail: nuralijon.82@mail.ru

**СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ПОДРЯДНЫХ
СЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ И
ИХ МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА В
«ВОСПОМИНАНИЯХ»**

Сатторов Нурали Саидалиевич,
старший преподаватель кафедры
иностраных языков ТГПУ
им. С. Айни. Телефон: +992
935949323. E-mail: nuralijon.82@mail.ru

**WORD FORMATION
OF CONTRACT COMPLEX
NOUNS AND THEIR MORPHOLOGICAL
CHARACTERISTICS IN
«MEMORIES»**

Sattorov Nurali Saidalievich,
Senior Lecturer, Department of Foreign
Languages, TSPU them. S. Aini.
Telephone: +992 935949323.
E-mail: nuralijon.82@mail.ru

Аннотатсия

Калимасозӣ дар ташаккул ва рушду инкишофи забони адабии тоҷик воситаи асосӣ ба шумор рафта, дар робита ба он, чӣ забоншиносони тоҷик ва чӣ шарқшиносону форсипажӯхон дар замони Шуравиву Истиклолият таҳқиқоти гаронарзише анҷом додаанд. Чунончи, дар забоншиносии тоҷик ҳамаи усул ва шаклҳои калимасозӣ мушаххас карда шуда, ишора ба он мешавад, ки дар забони тоҷикӣ тарзи сарфии калимасозӣ бисёр сермаҳсул мебошад. Вале чойи таассуф аст, ки ҳанӯз ҳам дар ин самт корҳо ба анҷом нарасида, ниёз ба таҳқиқу баррасии бештар дорад. Аз ҷумлаи чунин масоил калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ ва хусусиятҳои морфологӣ онҳо дар «Ёддоштҳо» мебошад, ки мо ҷузъиёте аз онро танҳо дар як асар мавриди баррасӣ қарор додем.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик, забони тоҷикӣ, калимаҳои мураккаби тобеъ, Садриддин Айни, «Ёддоштҳо», забон, забоншиносӣ, забоншиносии миллӣ, морфология.

Аннотация

Словообразование считается основным инструментом в формировании и развитии таджикского литературного языка, и таджикские лингвисты, востоковеды и носители персидского языка провели ценные исследования по нему во времена Советского Союза и независимости. Например, в таджикском языкознании уточняются все способы и формы словообразования, а также указывается, что в таджикском языке использование словообразования очень продуктивно. Однако жаль, что работа в этой области еще не завершена, она требует дополнительных исследований и рассмотрения. К числу таких вопросов относятся формулировки подчинённых сложных существительных и их морфологические особенности в «Записках», подробности которых мы рассмотрели лишь в одной работе.

Ключевые слова: словообразование, современный таджикский литературный язык, таджикский язык, подчинительные сложные слова, Садриддин Айни, «Записки», язык, языкознание, национальное языкознание, морфология.

Annotation

Word formation is considered the main tool in the formation and development of the Tajik literary language, and Tajik linguists and Orientalists and Persian speakers have carried

out valuable research on it during the Soviet Union and Independence. For example, in Tajik linguistics, all methods and forms of word formation are specified, and it is pointed out that in the Tajik language, the use of word formation is very productive. However, it is a pity that the work in this area has not yet been completed, it needs more research and consideration. Among such issues is the wording of subordinate compound nouns and their morphological features in «Notes», the details of which we discussed only in one work.

Keywords: *word formation, modern Tajik literary language, Tajik language, subordinate complex words, Sadriiddin Aini, «Notes», language, linguistics, national linguistics, morphology.*

Ба тарзи тобеъ таркиб ёфтани калимаҳо сермахсултарин роҳ дар калимасозии исмҳои мураккаб мебошад. Дар исмҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои гуногуни чузъҳо мушоҳида мешавад. Дар таркибёбии исмҳои мураккаби тобеъ қариб ҳамаи ҳиссаҳои нутқ иштирок мекунанд [3, с.164].

Таҳлили муқоисавии исмҳои мураккаб ва ибораҳо нишон медиҳад, ки бисёре аз калимаҳои мураккаб дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд. Ин ҳолат, хусусан, дар исмҳои мураккабе, ки чузъҳои муносибати муайянкунандагӣ доранд, равшан зоҳир мешавад [2, с.122].

Чи тавре дар боло ишора шуд, калимаҳои иқтибосии арабӣ ба мисли калимаҳои аслии тоҷикӣ дар калимасозии исм нақши муҳимро мебозанд ва дар бойгардонии фонди луғавии забони тоҷикӣ саҳми назаррас доранд. Дар қисмҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, калимаҳои мураккаби бо тарзи тобеъ сохташуда ба таври васеъ истифода шудааст. Забоншиносони тоҷик таъкид менамоянд, ки ташаккули исмҳои тобеъ, пеш аз ҳама, аз ибораҳои маншаъ мегиранд, ба ин гуна ки дар исми мураккаб ду исм на ба таври ибора ва аломатҳои он, балки ба равиши ҳазф шудани аломатҳои иборасоз ва дар шакли нав зухур кардани калима мебошад. Ба таъкиди Ш.Рустамов роиҷтарин навъи исмҳои мураккаби тобеъ тавассути факки изофа сохта мешавад [6, с.144]. Масалан, исмҳои мураккаби *модарарӯс* (*модар+арӯс*): «...извогарихои оилавайронкунии модарарӯс ва хоҳарарӯсонро дар хонаи домод,тасвир кардааст» [1, с.548-549] ва *падарарӯс* (*падар+арӯс*): «мо касеро падарарӯс мекунем, ки ба шумо муносиб бошад» [1, с.359] айнан бо равиши факки изофа сохта шудаанд. Чунончи модарарӯс дар асл модари арус ва падарарӯс падари арус будааст, вале бо гузашти замон аломати алоқаи иборавӣ исми афтода, робитаи байни ду калима тавассути тобеъ зухур мекунанд.

Вожаи **соҳибдавлат** (*соҳиб+давлат*): «*Хирадмандии соҳибдавлати мо дар ҳамин аст*» [1, с.509] низ дар асоси факки изофат сохта шуда, дар ҷилди чоруми «Ёддоштҳо» гоҳе ҳамчун ибораи соҳиби давлат низ истифода шудааст.

Дар робита ба чунин сохтори калимасозии форсии тоҷикӣ Л.С.Пейсиков чунин таъкид намудааст: «Некоторые черты синтактико-подобных отношений довольно четко проявляются на материале сложных слов типа бахуврихи: а) характер отношения словооснов противоречит нормам синтаксической связи слов-коррелятов, выступающих вне сложного слова; б) если синтаксическое построение со специальным заданием формируется по общей модели сложного слова (например *нопокзан*), то синтагматический анализ без препятствий устанавливает, что данное построение относится к синтаксическим словосочетаниям; в) обратимость некоторых бахуврихи служит дополнительной характеристикой синтактико-подобных отношений. В синтаксических единицах наличествует инверсия, но нет обратимости..» [4, с.51].

Ҳангоми баррасии исмҳои мураккаби тобеъ дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ, ки тавассути калимаҳои иқтибосӣ сохта шудаанд, ба калимаҳои зиёде, аз қабили **хушкбадан**: «Дуҷуми ин хизматгорон Мирзо Абдулвоҳид ном дошта, як ҷавони гандумгуни *хушкбадан* буд» [1, с.270], **баландқомат**: «Шарифҷон-махдум одами *баландқомат*, сафедрӯй, мешчашм, хурмоириш буда» [1, с.270], **муллозода**: «Шарифҷон-махдум дар хушхатӣ, хушсаводӣ, шеърфаҳмӣ ва маорифдӯстӣ дар байни *муллозодагон*и Бухоро қариб ягона буд» [1, с.270], **сунистеъмом**: «бо вучуди ин ба воситаи номи падар

ба мансабҳои калон мерасиданд ва бештаринашон мансаби худро *суиистеъмол* мекарданд» [1, с.270], **латифагӯ**: «одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, *латифагӯён* ва ширинкоронро мегирифт» [1, с.271], **холдон**: «Чунки ман дар ҳамсоияи онҳо зоида шудаам ва бо онҳо ба хубӣ *ҳолдон* мебошам» [1, с.287], **сулҳнома**: «Вақте ки қозӣ ба тамои шудани даъво ва таслими пул даъвогар ва ҷавобгарро иқрои кунанда мехостааст хати ибро (*сулҳнома*)-ро муҳр кунад» [1, с.273], **хотирчамъ**: «Агар худо шавӣ, аз ҳама тараф *хотирчамъ* шуда, қордорӣ қардан мегири» [1, с.273-274], **арабзода**: «Хӯчаин, шумо бо *арабзода* буданатон фахр қарда наметавонед» [1, с.275], **қиматбаҳо**: «*инчунин шумо бо саллаву ҷомаи қиматбаҳотон, бо ҳавли қасрмонандатон, бо аспҳои қаторатон, бо хурӯсҳои бешуморатон фахр қарда наметавонед*» [1, с.275], **ҳикоягӯй**: «*Ҳикоягӯй, таърихдон ва ширинзабон буд*» [1, с.277], **таърихдон**: «*Ҳикоягӯй, таърихдон ва ширинзабон буд*» [1, с.277], **кушодафикр**: «дар он замон ба забони русӣ чӣ қадар шавқу ҳавас доштани ҷавонони *кушодафикрро* нишон медиҳад» [1, с.279], **душворсафар**: «*амир ӯро ба баҳонаи хизмате ҳар рӯз ба ҳар ҷои душворсафар мефиристод*» [1, с.278], **озодафикр**: «толеъ ӯро ба ҳамсӯҳбатии Аҳмад-махдуми Дониш расонидааст, ки аз он ҷо ӯ як одами *озодафикр* шуда расидааст» [1, с.279], **вақоеънигор**: «дар вақти ҷанги амир Музаффар ва подшоҳи Россия ба сифати *вақоеънигор* дар ҷанг иштирок намудааст» [1, с.280], **фазилатшиор**: «Фазилатшиоре ғаюру далер» [1, с.281], **маорифпарвар**: «*Шарифҷон-махдум бешубҳа аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замони худ буд*» [1, с.292], **тараққиҳоҳон**: «*Шарифҷон-махдум бешубҳа аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замони худ буд*» [1, с.292], **маъниҷӯй**: «*худӣ ин ҳол барои як талабаи маъниҷӯй як хазинаи маълумоти беинтиҳо буд*» [1, с.293], **фарзандталаб**: «*ва фарзандталаб ҳам барои ба «ёздаҳум» харҷ қардан ёздаҳ тангагӣ назр меод*» [1, с.348], **пурқувват**: «*ба сабаби пурқувват будани дилаш намурда бошад ҳам*» [1, с.354], **қоқбадан**: «*ӯ одами тахминан чилупанҷсола, баландқомат, қоқбадани сафедчеҳраи рангканда буда*» [1, с.354], **расоқомат**: «*маъшуқаи ояндаи ӯ расоқомат*» [1, с.356], **сафедбадан**: «*сафедбадан, борикмиён, гунчадаҳон, ранги рӯяш гандумгуни ба сафед моил*» [1, с.356], **қадрас**: «*Дар он вақтҳо рӯи ягон зан ё духтари қадрасро дидан мумкин набуд*» [1, с.356], **хушлибос**: «*Чунки ҳамаи он гуна духтарони хушлибоси ишвагар духтарони боён, муллоҳои калон ва сарқардагон буданд*» [1, с.356], **майданақш**: «*бо фаранҷии раҳ-раҳи майданақши сурхи шохӣ ва аз чарми дӯхташуда бошад ҳам*» [1, с.357], **соҳибҳиммат**: «*сухани арбоб барин соҳибҳиммати илмдӯстро шикастан беҳурмати ва қуфрони неъмат мешавад*» [1, с.360], **илмдӯст**: «*ман барои қирғиз як роҳи «ғайриқонунӣ» ёфта додам, ки он бечораи илмдӯст аз дарстайёрқуниаш намонад*» [1, с.441], **истеҳзоомез**: «*бо шунидани ин ҷавоб табассуми истеҳзоомезе қарда мемонданд*» [1, с.361], **ғуссамарг**: «*Ҳамин ки чаишаи ба рӯи ӯ афтид, қариб буд, ки ғуссамарг шавад*» [1, с.361], **марсиянома**: «*Лекин мазмунҳои ин шеърҳои наваи монанди марсияномаҳо ҳамагӣ шикоят аз фалак, аз бахту толеъ ва аз бевафоии дунё буданд*» [1, с.361], **инодкор**: «*бо ин инодкор гуфтугузор қарданро муносиб надониста, зуд аз ҷоям хеста, аз ҳучра баромадам*» [1, с.362], **қадпаст**: «*ӯ як одами қадпасти кӯзапушт бошад ҳам*» [1, с.363], **баланқомат**: «*бо ду дасташ аз миёни Абдуфаттоҳи баландқомат гирифта боло бардошт*» [1, с.363], **одамхор**: «*ҳама якҷоя сар бардошта, ин гургони одамхорро тавбаи гургӣ меоданд*» [1, с.493], **соябонароба**: «дар Фарғонаву Тошқанд *соябонароба* меномиданд» [1, с.498], **аробақаш**: «*ба харқорҳо ва аробақашҳо тақсим меёфтанд*» [1, с.498], **дуогӯ**: «*Мебинӣ, ки мо муллоёни дуогӯй мебошем*» [1, с.499], **аробасавор**: «*аз аробасаворони худ бо одати муқаррарӣ пули қироро талаб қардааст*» [1, с.499], **ҳалвопечак**: «*Ин пулҳотонро гирифта бурда ҳалвопечак харида хӯретон*» [1, с.500], **шариатпаноҳ**: «*туро бо аробаи худат ба пеши ҷаноби шариатпаноҳӣ – қозикалон бурда, даъвои ҳақорат мекунем*» [1, с.500], **қозикалон**: «*қозикалон аробақашро ба ҳаба гирифта, бо ривояти уламо ба амир ариза навиштааст*» [1, с.504], **ҳангоматалаб**: «*Ҳоҷӣ-махдум, ки ҳангоматалаб ва қунҷков буд*» [1, с.501], **одамшакл**: «*зикри онҳо дар қисми мазқури «Ёддоштҳо» дар боби «Микробҳои одамшакл» гузафтааст*» [1, с.501], **диндор**: «*Суханони ӯ бештар ба даъвои диндорӣ ва изҳори таассуби динӣ оид буд*» [1, с.502], **ҳучрачаллоб**: «*аз судхӯрӣ ва ҳучрачаллобӣ ҳам сарват бар болои сарват зам мекард*» [1,

с.502], **шарикдарс**: «Қиём-махдум аз **шарикдарсони** Абдурахмони Рафтор буда» [1, с.502], **савобдид**: «тақсими пули вақф бе **савобдиди** ин ду шарик ба ҳам наздик анҷом намеёфт» [1, с.502], **динфурӯш**: «**рафтор** ва қиёфаи ин одами **динфурӯш** дар зимни зикри Яҳёхоҷа дар қисми III-и «Ёддоштҳо» гузаштааст» [1, с.502], **миёнақад**: «Ин одам **миёнақад**, **миёнағӯшт**, **ришқалон**, **сабзиначехра** буда» [1, с.502], **асилзода**: «худо **асилзодатар**, **доншизмандтар** ва ба ҳурмат сазовортар шумурдани писараширо ҳам бо табассуме шунида» [1, с.503], **нарммуомила**: «ин одами **нарммуомила** чаро бо аробакаш ин қадар муноқиша кардааст» [1, с.503], **пурҷасорат**: «Чи гуна **пурҷасорат** ва озодгард будани аробакашони **файзободиро** воқеаи зерин ба хубӣ исбот мекунад» [1, с.503], **амалдор**: «Хӯчаи хостааст аз обрӯи худ дар пеши **амалдорони** подшоҳии Россия фоида бурда» [1, с.503], **хабардор**: «Охунбобоев аз ин ҳаракати хӯчаи худ **хабардор** шуда» [1, с.503], **воқеаталаб**: «дар миёни гурӯҳи **воқеаталабон** касе ёфт шавад» [1, с.504], **ташаббускор**: «ва худо **ташаббускори** иҷрои ин ҳукми шариат нишон меод» [1, с.505], **воқеачӯ**: «**воқеачӯён** ва **фатвоталабон** нишаста, аз калонон воқеаи аробакаш ва тақдири ояндаи ӯро меурсиданд» [1, с.506], **фатвоталаб**: «**фатвоталабон** нишаста» [1, с.506], **таҷрибакор**: ««Бузро аз пои худаи меовезанд, гӯсфандро ҳам аз пои худаи»- гуфтаанд одамони **таҷрибакор**» [1, с.507], **замонашинос**: «гуфт як одами **замонашиноси** замонасозиқунанда» [1, с.507], **замонасоз**: «гуфт як одами замонашиноси **замонасозиқунанда**» [1, с.507], **хабаркаш**: «Дар дунё одамони **хабаркаш** бисёранд» [1, с.507], **мириғазаб**: «дар зери шиканҷа ва чӯби **мириғазабҳо**» [1, с.508], **пурташвиш**: «Онҳо дар рӯзҳои **пурташвиши** худ» [1, с.508], **манфиатдор**: «табақаи уламо ва сипоҳи он замон ба онҳо **манфиатдор** буда» [1, с.509], **тамошодӯст**: «аз гурӯҳҳои **тамошодӯстони** ҳангомоталаб пур гардиданд» [1, с.511], **тамошобин**: «ба даъвогар ва шоҳидон ва ба ҳамаи **тамошобинон** шунавонид» [1, с.513], **амиршинос**: «Кам-кам ӯ **амиршинос** шуда» [1, с.515], **тамошоталаб**: «рӯзҳои интизории **тамошоталабон** гузашт» [1, с.515], **савобталаб**: «дар айни замон «**савобталабон**» ӯро бо санҷо зада рафтан гиранд» [1, с.516], **ҳалқадавак**: «ресмонҳои сахти канаби собунзадари **ҳалқадавак** карда» [1, с.517], **фоҷиаандӯз**: «Фардои он рӯзи **фоҷиаандӯзи** тоқатсӯз» [1, с.519], **тоқатсӯз**: «Фардои он рӯзи **фоҷиаандӯзи** **тоқатсӯз**» [1, с.519], **фоҷиаомез**: «ба дидани ин манзараи нафратангези **фоҷиаомез** тоб наоварда, аз сари роҳ мегурехтаанд» [1, с.520], **нафратангез**: «ба дидани ин манзараи **нафратангези** фоҷиаомез тоб наоварда, аз сари роҳ мегурехтаанд» [1, с.520], **масҳарабоз**: «ба Яҳёхоҷаи мирақони девонаи **масҳарабоз** тақлид кардааст» [1, с.521], **пурфоҷиа**: «ман гумон надоштам, ки ӯ ба ҳамин қадар расои **пурфоҷиа** ҳамроҳӣ кунад» [1, с.521], **теззеҳн**: «Ман туро **теззеҳни** гапфаҳм гумон карда будам» [1, с.521], **чамъомад**: «Бинобар ин Мулло Амон ӯро дар ин **чамъомад** шоири ягона медонист» [1, с.522], **ҳақдор**: «онҳоро ба ин даъво **ҳақдор** шумурд» [1, с.523], **воқеанавис**: «чунки **воқеанависонаш** (ҷосусонаш) аз ҳама пештар ҳақиқати ҳолро ба ӯ навишта буданд» [1, с.523], **ҳукуматдор**: «яъне аз русҳое, ки бе ибтидои **ҳукуматдоронро** фош мекунанд» [1, с.524], **хулусбозӣ**: «аз пулмастӣ қиморбозӣ ва **хулусбозӣ** мекунанд» [1, с.524], **туҳматзада**: «монанди масъалаи дуздон ё одамони оди **туҳматзада** нест» [1, с.526], **куҳнаҳатм**: «бо вуҷуди **куҳнаҳатм** будани ӯ дар мадрасае мударрис набуд» [1, с.527], **дарсгӯӣ**: «**дарсгӯиро** низ пеша накарда буд» [1, с.527], **аҳволпурсӣ**: «Рӯзе ман барои **аҳволпурсӣ** ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ӯро дунболагирӣ карда» [1, с.527], **ҳолпурсӣ**: «ҷавоби саломро дод ва **ҳолпурсӣ** ҳам кард» [1, с.527], **айбчӯӣ**: «Вақте ки ба ӯ бе ҳеҷ нуктагарӣ ва **айбчӯӣ** даҳякро доданд» [1, с.531], **рӯбохтабиат**: «ҳатто он гурги **рӯбохтабиат** ба ман нигоҳ карда як табассуми меҳрубононаи риёкорона ҳам кард» [1, с.532], **амлоқдор**: «раис ва **амлоқдорони** ӯ аз ҳад зиёд бошад ҳам» [1, с.533], **маслиҳатгӯ**: «гуфт он **маслиҳатгӯӣ**» [1, с.534], **муборақнома**: «ба додаи расед» – **муборақномае** мебаромад» [1, с.534], **аҳoliniшин**: «аз ҷоҳи **аҳoliniшин** гузаронида ба чӯли Малик сар доданд» [1, с.535], **хуштабъ**: «Ба ин муносиб **хуштабъони** Бухоро ба ӯ Модари Гетӣ ном додаанд» [1, с.536], **адолатпарвар**: «ҳамаи лофу боди **адолатпарвари** ӯ дар хонаи торик буда» [1, с.537], **майдонғариб**: «Хонашери **майдонғариб**» – гӯед» [1, с.537], **фавқулода**: «ҳар кадоми мо ҳис мекардем, ки ягон хабари **фавқулодае** дорад» [1, с.539], **ҳамсояхучра**: «...назар ба қавли **ҳамсояхучрагонаш**, ӯ «саҳро – розмоз меравам»- гӯён аз ҳучраи

баромада рафтааст» [1, с.539], **нафратовар**: «Мардум дар бораи ахлоқи шахсии Қорӣ Зоҳид ҳам ҳикоятҳои **нафратовар** нақл мекарданд ва мегуфтанд» [1, с.586], **муллобача**: «аммо шумо, ки **муллобача** мебошед» [1, с.615], **рӯйхат**: «Пеши усто рафта **рӯйхати** аҷзои марҳамаширо нурсидам» [1, с.616], **қадкашак**: «Фелдиер аз **қадкашак** то бучулак ҳар ду пояро йод молид» [1, с.617], **шоиртарош**: «ба табиби **шоиртарош** фурсати муносибе ёфт шуда буд» [1, с.620], **дойрахабар**: «Ман, ки дар базмҳои бегона «**дойрахабар**» шуда мерафтам» [1, с.625], **қарзхоҳ**: «Аммо **қарзхоҳ** бе васиқаи қозихонагӣ ин корро қабул накардааст» [1, с.628], **қарздор**: «аз ҷиҳати пули нақд надоштани **қарздор** ночор гардида будааст» [1, с.628], **тамомтаърих**: «Инҳо аввал лафзбозиҳо, муаммоҳо, қасидаҳои **тамомтаърих**...» [1, с.630], **итоаткор**: «як ҷавони боистеъдоди ба дарбор басташаванда **итоаткор** мебарояд ё не» [1, с.631], **чинояткор**: «барои овардани **чинояткоре** ду кас мефиристонданд» [1, с.631], **олиҳазрат**: «Ҷаноби **олиҳазратам** ба ин дуогӯй дастхати ҳуמוюнӣ фиристода амр намудаанд» [1, с.632], **шеърдӯст**: «ҷаноби олі шоир ва **шеърдӯст** мебошанд» [1, с.634], **миршаб**: «Ин **миршаби** ҳамин туман аст» [1, с.652], **миннатдор**: «Ў ба ин сухани ман изҳори **миннатдорӣ** кард» [1, с.656] ва ғайра вохӯрдан мумкин аст.

Аз сохтори бархе калимаҳо ба назар мерасад, ки онҳо пурра аз ду калимаи арабӣ таркиб ёфтаанд, аз қабиле калимаҳои **хотирчамъ**, **фазилатшиор**, **шарикдарс**, **олиҳазрат**, **тамомтаърих**, **воқеаталаб**, **фавқулода** ва ғ.. Чи тавре дида мешавад, ҳар ду бахши ин калимаҳои мураккаб аз калимаҳои иқтибосии арабии мустақилмаъно иборат буда, бо якҷо шудан мафҳуми навро ифода намудаанд. Масалан, калимаи **шарикдарс** аз ду калима: **шарик** ва **дарс** таркиб ёфтааст, ки ҳар яке дар алоҳидагӣ маънои мустақили худро дорад, вале бо якҷо шудан ифодагари ҳамсабақ ва ҳамсинф мебошад.

Дар мавриди калимаи **фавқулода** метавон гуфт, ки он ба забони тоҷикӣ, аслан, аз арабӣ ҳамин гуна иқтибос шудааст. Агар дар забони тоҷикӣ он як калимаи мураккаб ба шумор равад, дар забони арабӣ он аз ду калима: «فوق» ва «العادة» иборат мебошад. Ибораи мазкур дар забони арабӣ бо калимаи «السفير فوق العادة والمفوض» (сафири фавқулода ва мухтор) ҳамнишин мебошад ва ба назар мерасад, ки ин ҳамнишинӣ дар забони тоҷикӣ низ риоя шудааст. Вале ба фарқ аз забони арабӣ дар забони тоҷикӣ калимаи фавқулода корбурди васеътар дошта, метавонад бо калимаҳои дигар, аз қабиле одами фавқулода, кори фавқулода, сухани фавқулода, шамоли фавқулода, борони фавқулода ва ғ. истифода шавад.

Ҳамзамон, кайд кардан бамаврид аст, ки калимаҳои иқтибосӣ дар таркиби вожаҳои мураккаб мақоми устувор надоранд. Чунончи калимаҳои арабиасл, аз қабиле **адолатпарва**, **аҳолинишин**, **нафратовар** **муборакнома**, **қозикалон**, **диндор** пеш аз вожаҳои тоҷикӣ ва калимаҳои арабиасли **хуштабъ**, **хангоматалаб**, **нарммуомила**, **пурчасорат**, **пурташвиш** баъд аз вожаҳои тоҷикӣ омадаанд.

Истифодаи калимаи **хона** дар забони тоҷикӣ дар калимасозии мураккаби тобеъ бисёр назаррас мебошад. Чунончи, дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ ҷойи муболиға нест, агар гӯем, ки қариб саҳифае нест, ки дар он калимаи мазкур дар ҳамбастагӣ ба калимаи дигар мураккаб шуда наомада бошад. Ҳамин аст, ки дар китобҳои забоншиносӣ хангоми баррасии исмҳои мураккаби тобеъ, бевосита ба нақши калимаи **хона** дар ташаккули ин гуна калимасозӣ ишора намуда, ба таври муфассал атрофи он сухан мегӯянд. Истифодаи вожаи хона дар зимни исмҳои мураккаби тобеъ, аслан, на дар сохтори факки изофат, балки ҳамнисбат ба ибораҳои ғайриизофии исмӣ меояд. Дар ин қабил исмҳои мураккаб ҷузъи асосӣ на дар ҷойи якум, балки дар ҷойи дуюм меистад. Дар забоншиносии муосири форсӣ бошад, аз ин гуна таркиботи исмӣ ба истилоҳи изофаи мақлуб ёд карда шудааст. Чунончи, Хонларӣ мегӯяд: «таркиби ду исм, ки изофаи мақлуб хонда мешавад ва аз маҷмӯи калимаи дигаре, ки исм аст, ба даст меояд» [3, с.54]. Дар ин ҷо номбурда ҷумлаи «Баъд аз он хонаҳост, ки зиёфатхонаҳои Иброҳим будааст» ҳамчун намуна овардааст, ки дар он исми мураккаби зиёфат+хона бо изофаи мақлуб сохта шудааст. Исмҳои мураккабе, ки дар зимни онҳо калимаи тобеъ дида мешавад, аслан, аз исм+исм таркиб меёбад. Ба таъкиди донишмандон ҳама калимаҳои мураккаби ифодакунандаи макон, ки ҷузъи дуюм ва асосиашон **хона** мебошад, як хел нестанд, онҳо

вобаста ба чузъи тобеашон вазифаи гуногунро адо мекунанд [6, с.153; 2, с.119]. Дар зер барои таъйиди сухани боло ҳамчун намуна исмҳои мураккабе, ки чузъи дувумашонро вожаи хона ташкил медиҳад, оварда шуда, саъй дар он мешавад, ки он исмҳо аз иқтибосоти арабӣ интихоб шаванд: а) чузъи тобеъ шахсро далолат кунад, исми мураккаб ҷойи машғулият ва касбу корро ифода менамояд, ба монанди қозихона, ки аз ду калима қозӣ-исми шахс ва хона таркиб ёфтааст. «*Ноибӣ қозикалон хати ваколтро ба тарзе, ки дар қозихонаҳои Бухоро одат буд, навиштааст*» [1, с.512]. Исми мураккаби ноибхона [ноиб+хона] «*ба Галаосиё ба ноибхона рафта будам*» [1, с.366], ҳокимхона [ҳоким+хона] «*ҳар дуямонро зада-зада аз ҳокимхона ба кӯча бароварда пеш карданд*» [1, с.435], қорихона [қорӣ+хона] «*монанди дигар падарони фарзандонашон нобино маро ба қорихона дод, ки дар он ҷо Куръон ҳифз кунам*» [1, с.3], ғарибхона [ғариб+хона] «*Мадрасаҳои Самарқанд подахона ва мадрасаҳои Бухоро ғарибхона гардида буданд*» [1, с.2] ва раисхона [раис+хона] «*баъд аз таъзир раис фармуд, ки он «гунаҳгор»-ро ба раисхона бурда, дар зинхона нигоҳ доранд*» [1, с.276]-ро низ метавон ба гурӯҳи мазкур ворид кард. Ҷи тавре дида мешавад, чунин исмҳо маконро ифода мекунанд, ки махсуси исмҳои чузъи тобеъ мебошад, яъне хусусияти таъинотӣ доранд [6, 154]. Дар ин ҷо метавон аз калимаи иқтибосии арабии ҳалво ва суффикси тоҷикии шахсозии –*гар* ёдовар шуд, ки дар якҷоягӣ-ҳалвогар ба шахс далолат менамояд ва бо илова шудани хона ба он исми мураккаби ҳалвогархона (ҳалво+гар+хона): «*Дар даруни ҳавлӣ як хонаи калон ҳаст, ки вай ҳалвогархона аст*» [1, с.17] таркиб меёбад, ки ба макони ҳалвогарӣ далолат месозад.

Исми мураккаби амлоқдорхона (амлоқ+дор+хона): «*Амир пагоҳонӣ ба Гичдувон омада, ба амлоқдорхона фуromaда ва аз Рустами ашкӣ тарсида зуд гурехта ба тарафи шахр рафтааст*» [1, с.540] ва аробақашхона (ароба+қаш+хона): «*Сеюмашон барои ароба ёфта оварда ҷасади мақтулро ба деҳа бурдан ба аробақашхона рафт*» [1, с.599] ба монанди ҳалвогархона таркиб ёфтаанд, танҳо фарқ он аст, ки дар онҳо на суффикс, балки асоси замони ҳозираи феъл истифода шудааст; б) исми мураккаб низ чузъи тобеи калимаи хона шуда метавонанд, ки ҳайвонот ва парандагон, ҳашарот ва хазандагонро мефаҳмонанд. Дар чунин маврид исми мураккаб ҳамчун иқоматгоҳи чузъи тобеъ воқеъ мегардад [2, с.119].

Воқеан, дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ исми мураккабе, аз қабилӣ *асбхона*, *говхона*, *аккахона*, *хархона*, *говхона* ва ғайра ба таври васеъ истифода шудааст, вале ҷи тавре дида мешавад, ҳеҷ чузъе аз он вожаи иқтибосӣ нест. Дар ин бахш танҳо калимаи **мол**, ки дар таркиби исми мураккаби *молхона* (мол+хона): «*Зану бачаи худро ба қисми молхонаи ҳавлии бой кӯчонда оварда, дар он ҷо дар гӯшаи як коҳхона зиндагонӣ сар кардааст*» [1, с.308] меояд, метавонад ҳамчун вожаи иқтибосии арабӣ - мол а.-дорой, сарват; мулк, молу мулк, молиқият, пул, сармоя; коло, порча [7, с.701; 8, с.810] муаррифӣ гардад. Вале ин нуктаро бояд зикр намуд, ки он маъно, ки мол дар забони тоҷикӣ (ҳамчун чорво, хусусан чорвои майда) касб кардаву дар ин ҷо истифода шудааст, аз маънои аслии он ба пуррагӣ дур гашта, як навъ калимаи асили тоҷикӣ гардидааст; в) бештарини исми мураккабе, ки чузъи тобеашон предметро мефаҳмонад, ҷойи чизнигаҳдорӣ, маҳфузгоҳ ва анборро мефаҳмонанд [6, с.154].

Гуфтан бамаврид аст, ки дар ин бахш низ намунаҳои зиёде аз «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ, аз қабилӣ ҳезумхона, ангишхона, регхона, обхона, зинхона ва ғайраро метавон овард, вале барои ифодаи нақши калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ин гуна маврид аз исми мураккаби *аслиҳахона* (аслиҳа+хона): «*Дар тарафи шимоли Тахтапул қӯрхонаи (аслиҳахонаи) амир воқеъ шуда буд*» [1, с.203] мисол шуда метавонад, ки он ҳам дар қавсайн ҳамчун калимаи тафсирунанда оварда шудааст.

Ба андешаи инҷониб овардани калимаи *китобхона* (китоб+хона): «*Китобхонаи Шарифҷон-маҳдум бештарин ва бойтарини китобхонаҳои хусусии шаҳри Бухоро буд*» [1, с.293] низ дар ин ҷо муносиб аст, чун ба макони ниғаҳдорӣ китоб ишора мекунад.

Бояд гуфт, ки дар «Ёддоштҳо» С.Айнӣ барои ифодаи махзани китобҳо аз шакли чамъи он – кутуб низ истифода кардааст: **кутубхона** (кутуб+хона): «Дар замони пеш баъзе мадрасаҳо *кутубхонаи* махсус ҳам доштааст» [1, с.132].

Исми таркибии *нақорахона* (нақора+хона): «Бар болои дарвозаи арк дар *нақорахона* нақорахошонро тафсонда таранг карда, чӯбакҳо дар даст тайёр меистоданд» [1, с.572] мисоли ин бахш шуда метавонад; г] чузъи тобеи исмҳои мураккаб аз исмҳои абстракт (маънӣ) низ ифода меёбад. Вобаста ба маънои луғавии калимаи тобеъ исми мураккаб ҳамчун макони амалу ҳаракат ва ҳолату вазъият воқеъ мегардад [2, с.119]. Барои ин исмҳои мураккаби *ғуслхона* (ғусл+хона): «Махдуми Гав офтобахояшро пуроб карда, ба *ғуслхона* рафт» [1, с.156]; *дарсхона* (дарс+хона): «Пеши як айвони болоиро девор кашида дарсхона сохтаанд» [1, с.296]; *ғамхона* (ғам+хона): «Бо оху нолаву афгон дар ғамхонаи худ менишастагӣ шуд» [1, с.358], *тиҷоратхона* (тиҷорат+хона): «Мирзо ҳар рӯз пагоҳонӣ ҳамроҳи бой ба *тиҷоратхонаи* ӯ мерафт» [1, с. 444], *ғайбатхона* (ғайбат+хона): ««*Ғайбатхона*» ном ниҳода шудани мадрасачаи Лаби Ҳавзи Арбоб як дараҷа дуруст ҳам буд» [1, с. 478], *фатвохона* (фатво+хона): «Шакли «*фатвохонаи* ҳарбии динӣ»-ро ба худ гирифта буд» [1, с.505], *тамошохона* (тамошо+хона): «Муаллиф ин ҳолро дар кӯчаҳо ва *тамошохонаҳои* Петербург низ дидааст» [1, с.559], *хамирхона* (хамир+хона): «Духтарони баднамо ва дилнокаш дар хизмати ошхона, *хамирхона* ва чомашӯйхонаи шайх, ки ин «хонаҳо» бояд дар ҳар шабу рӯз барои садҳо нафар хонақоҳнишин кор мекарданд, мепӯсиданд» [Айнӣ, 590], *ҳабсхона* (ҳабс+хона): «Маслиҳатдиҳандаи аробакашони Файзобод дар бораи гурезондани аробакаши маҳбус дар роҳи *ҳабсхона* ва инчунин он дурбине, ки гирифта гурехтани мурдаи он мазлумро ташкил кардааст, худи ӯст» [1, с.526] ва *қиморхона* (қимор+хона): «Вазифаи дигарашон қиморбозиро манъ кардан буд, аммо дар қаровулхонаҳои худ *қиморхона* кушода, номи онро «пойтуғ» монда буданд» [1, с.478] намуна шуда метавонанд.

Дар баробари ин, дар чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ исми мураккаби *соҳибхона* (соҳиб+хона сифати феълии тарзи феолиии забони арабӣ ва вожаи тоҷикӣ): «Аммо *соҳибхона* дар ин гуна шабҳо ҳам дар гӯшае нишаста, ба кори худ машғули мекард» [1, с.286], ки ба таври факки изофат сохта шудааст, ба таври васеъ истифода гаштааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки С.Айнӣ шакли изофии ин исми мураккабро низ истифода кардааст: «Баъзеҳо бо шароби дастии *соҳиби хона* шеркайф ҳам шуда мегирифтанд» [1, с.286].

Дар «Ёддоштҳо», ҳамчунин, исми мураккаби *хонавайрон* (хона+вайрон): «Ин аҳвол ҳаминро равшан нишон меод, ки дар судхӯрии хиндуҳо ва дар кори камбағалони Бухоро *хонавайрон* кардани онҳо ҳукумати амир бевосита манфиатдор аст [1, с.302] бисёр истифода шудааст, ки дар радифи *хонасалот* (*гуфт.* хонавайрон, муфлису ночиз; **хонасалот кардан** касеро ночизу муфлис ва хонахароб кардан; **хонасалот шудан** хонавайрон шудан, хонабардӯш гардидан [9, с.448]) ва дар муқобили исми дигари мураккаб *хонаобод* (1. хонаи обод доштан. 2. дуои ободиву осоиш дар мавриди таҳсин ва тақдир дар ҳаққи касе гуфта мешавад [9, с.448]) қарор мегирад.

Хулоса, аз таҳлилу таҳқиқи чилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ дар мавриди чигунагии сохтори калимаҳои мураккаби пайваст дар он, ба вижа нақши иқтибосоти арабӣ дар ин навъи калимасозӣ метавон ба чунин натиҷа расид, аз ин навъи калимасозӣ дар «Ёддоштҳо» ба таври васеъ истифода шудааст, вале бештари онҳо бевосита аз калимаҳои асили тоҷикӣ сохта шудаанд ва нақши иқтибосоти арабӣ дар ин гуна калимаҳо бисёр назарногир буда, дар ҳудуди калимаҳои мураккаби пайвасти *ғалладона*, *сарулибос* ва *сайругашт* чамъбаст мешавад.

Аммо дар «Ёддоштҳо» тавассути калимаҳои арабӣ калимаҳои мураккаби тобеъи зиёде сохта шудааст, ки имрӯз низ дар забони адабии тоҷикӣ роиҷанд. Дар сохтани калимаҳои мураккаб устод С.Айнӣ нафақат аз якҷонамоии воҳидҳои луғавии арабӣ ва

калимаҳои тоҷикӣ, балки аз якҷонамоии калимаҳои иқтибосии арабӣ истифода карда, барои расонидани маъно калимаҳои тозае эҷод намудааст.

Дар раванди чунин калимасозӣ нақши калимаи хона бисёр назаррас мебошад ва устод С.Айнӣ бо пайваст намудани он бо калимаҳои асили тоҷикиву иқтибосӣ калимаҳои мураккаби зиёде сохтааст.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо [чаҳор қисм]. Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
4. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка/ Л.С. Пейсиков. – М., 1973. – 199 с.
5. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка/ С.Раҳматуллозода. – Душанбе, 2016. – 239 с.
6. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
7. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Эрграф, 2005. – 1046 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Пажухишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
10. بهار محمد تقى. سبک شناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى در 3 جلد. جلد 3. – تهران، 1375.

ТДУ: 809. 155. 0

**ХУСУСИЯТҲОИ
ВИЖАИ
ДИАЛЕКТИЗМҲОИ
ҒАЙРИПРЕДМЕТӢ
ДАР ОСОРИ
СОРБОН**

Умедҷони Лоқшо,
унвонҷӯи кафедраи назария ва амалияи
забониносии Донишгоҳи давлатии
омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин
Айнӣ. Телефон: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru

**ОСОБЕННОСТИ
БЕСПРОМЫШЛЕННЫХ
ДИАЛЕКТИЗМОВ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
СОРБОНА**

Умедҷони Лоқшо,
соискатель кафедры теории и практики
языкознания Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айнӣ. Телефон: (+992)
985474787; umedjonil-1987@mail.ru

**SPECIFIC
CHARACTERISTICS
OF NON-SUBJECT
DIALECTISMS IN
THE WORKS OF
SORBON**

Umedjoni Loiksho,
is an applicant for the Department of Theory
and Practice of Linguistics of the Tajik State
Pedagogical University named after Sadriddin
Aini. Phone: (+992) 985474787; umedjonil-1987@mail.ru

Аннотатсия

Таснифу мавзӯбандӣ ва таҳқиқи диалектизмҳои асарҳои Сорбон дар даври Истиқлол доир ба диалектизмҳои ғайрипредметӣ дар мақолаи мазкур баррасӣ гардида, қайд мегардад, ки диалектизмҳои ғайрипредметӣ фарогири калимаҳои лаҳҷавии ифодакунандаи аломату хусусияти ашӣ мебошанд. Диалектизмҳои сифатӣ дар доираи аломатҳои марбут ба инсон, ҳайвонот ва ашӯву ҳодисоти гуногун таҳқиқ шудаанд. Диалектизмҳои ғайрипредметӣ, дар забони асарҳои Сорбон асосан барои нишон додани аломату хислатҳои инсон, ҳайвонот ва хусусияту ҷигунагии ашӣ гуногун ба кор рафтаанд.

Калидвожаҳо: хусусият, вижа, диалектизм, диалектизмҳои ғайрипредметӣ, сифат, таркиби лугавӣ, забони тоҷикӣ, забони зиндаи халқ, лаҳҷа, инсон, ҳайвонот, осори Сорбон.

Аннотация

В статье рассматривается классификация, тематизация и исследование диалектизмов произведений Сорбонны периода независимости в части беспредметных диалектизмов, а также отмечается, что к беспредметным диалектизмам относятся диалектные слова, выражающие признаки и характеристики предметов. Качественная диалектика исследовалась в рамках знаков, связанных с человеком, животными, различными предметами и событиями. Непедагогическая диалектика, выражаясь языком произведений Сорбона, используется главным образом для показа признаков и особенностей человека, животных, а также свойств и типов различных предметов.

Ключевые слова: особенность, особенность, диалектизм, беспредметные диалектизмы, качество, лексический состав, таджикский язык, живой язык народа, диалект, человек, животные, произведения Сорбона.

Annotation

The classification, thematization and investigation of dialectisms of the works of the Sorbonne during the period of independence regarding non-objective dialectisms are discussed in this article, and it is noted that non-objective dialectisms include dialect words

expressing the signs and characteristics of objects. Qualitative dialectics have been investigated within the framework of signs related to humans, animals, and various objects and events. Non-pedagogical dialectics, in the language of Sorbon's works, are mainly used to show the signs and characteristics of humans, animals, and the characteristics and types of various objects.

Keywords: *feature, feature, dialectism, non-objective dialectisms, quality, lexical structure, Tajik language, living language of the people, dialect, human, animals, works of Sorbon.*

Таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик маҳсули марҳалаҳои гуногуни тараққиёти ҷомеаи тоҷикон буда, аз ҳисоби забони зиндаи халқ-лаҳҷаву шеваҳо сарватманд гаштаву такмил ёфтааст. Бояд зикр намуд, ки тамоми иқтидор ва ғановатмандии забони тоҷикӣ, қабл аз ҳама, дар офаридаҳои шоиру нависандагони тоҷик, хусусан, осори насрии адибони он инъикос ёфтааст. Ин ду қабати забони тоҷикӣ дар ҳолати додугирифтӣ мудом ва таъсири ҳамешагии тарафайн қарор дорад.

Омӯзиши осори адибон имконият медиҳад, ки дар забоншиносии тоҷик ба мақоми калима дар таркиби ҷумла, хусусиятҳои савтӣ, рушди маъно ва имкониятҳои морфологию калимасозии он баҳои ҳаққонӣ дода шавад. Баррасии масъалаи истифодаи диалектизмҳо дар осори мансури адибони тоҷик барои инкишофи нутқи адабӣ ва адабии гуфтугӯии ҷомеа, дарки матлаб, баёни кутоҳу мучаз, ҳозирҷавобӣ, беҳтар гардидани маданияти гуфтори одамони синну соли гуногун мусоидат менамояд.

Аз ин рӯ, тасмим гирифтём, ки ба мақоми диалектизмҳо, анвои онҳо, омилҳои роҳ ёфтанишон ба забони асари бадеӣ, мақсадҳои услубию фардии адибон дар офаридани образҳои гуногун ва ҳодисаҳои мухталиф, нишон додани муколамаи байни персонажҳоро дар заминаи маводи асарҳои насрии адиби шинохтаи тоҷик – Сорбон, ки интиҳобу истеъмоли калимаҳои лаҳҷавии осори ӯ дар робита ба инъикоси ҳодисаву рӯйдодҳои гуногун дар ин ё он маҳали ҷуғрофӣ, ки ба ҳудуди интишори шеваю лаҳҷаҳои забонамон – шеваи шимолӣ, лаҳҷаҳои гузаранда ва шеваи ҷанубӣ мувофиқ меоянд, муайян намоем.

Ба гурӯҳи диалектизмҳои ғайрипредметӣ воҳидҳои лексикӣ шомил мешаванд, ки онҳо ҷиҳати ифодаи мафҳуми аломату хусусият, ҷигунагии ашёву ҳаводис, маза, рангу шакли ашё ва амсоли инҳо хизмат мекунанд. Дар робита ба ифодаи маъно унсурҳои луғавии ин гурӯҳро ба диалектизмҳои сифатӣ ва навъҳои он тасниф менамоем.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба хусусиятҳои грамматикӣ сифат таваҷҷуҳи муҳаққиқон бештар равона гардидааст ва он дар рисолаву нигоштаҳои забоншиносон Ш. Ниёзӣ (1954), Б. Ниёзмӯхаммадов (1965; 1970), Э. Шоев (1973), дар китобҳои дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (1973; 1985), «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985) ва ғ. маълумотҳои заруриро пайдо кардан мумкин аст.

Масъалаҳои марбут ба сифат дар шевашиносии тоҷик қариб дар ҳамаи қорҳои марбут ба шевашиносии тоҷик то солҳои 80-уми асри гузашта, асосан, дар доираи баъзе категорияҳои он, алалхусус, дараҷанокӣ мулоҳизаронӣ ба ҷашм мерасанд. Ш. Исмоилов таҳқиқи ин мушкилотро ноқис арзёбӣ намуда, нопурра арзёбӣ карда чунин нигоштааст: «хатто дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [18, с.105], ки моҳияти ҷамъбасти дорад ва мебоист ҳар як ҳиссаи нутқ дар он ба таври алоҳида тадқиқу ҷамъбаст меёфт, омӯзиши сифат яқоя бо исми сурат гирифта, муҳокимаи муҳаққиқон, асосан, дар атрофи дараҷаҳо ва калимасозии сифат равона шудааст [3, с.136].

Масъалаи таҳқиқи сифат аз лиҳози лексикологӣ дар рисолаи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [5] бори нахуст мавзӯбандӣ ва мавриди таҳқиқи луғавию маъноӣ қарор гирифтааст. Маводи лаҳҷавӣ дар доираи сифат нисбат ба исми фаровон нест, вале сифатҳо бо тобишҳои маъноӣ худ дар муҳити лаҳҷа озодона гардиш хӯрда, ҷиҳати ифодаи матлаб нақши муҳим мебозанд. Ғ. Ҷӯраев диалектизмҳои сифатиро ба ду гурӯҳ: а) калимаҳои сифатие, ки ҳислат ва хусусияти инсонро ифода мекунанд; б) калимаҳои сифатие, ки ҳислат ва хусусиятҳои ғайриинсонро ифода мекунанд [5, с.205]. Ш.

Исмоилов ин гурӯҳбандиро такмил дода, диалектизмҳои сифатии нисбат ба инсон, ҳайвонот, ба таом, ба либос ва анвои матоъ, ба мева, дарахт, марбут ба замин ва мавзӯҳои гуногун гурӯҳбандӣ кардааст [3, с.136-146]. Чунин навъи таҳқиқу тақсимбандӣ ба аксарияти рисолаҳои ба лексикаи лаҳҷаҳои забонамон бахшидашуда низ хос мебошад.

Роҷеъ ба нақши диалектизмҳо дар забони осори А. Самад Қ. Саидова вобаста ба маводи ҷамъоваришуда диалектизмҳои сифатиро ба се гурӯҳ: 1) диалектизмҳои сифатие, ки хислат ва хусусияти шахсро ифода мекунад; 2) диалектизмҳои сифатие, ки хислат ва хусусияти ҷонварҳоро ифода мекунад; 3) диалектизмҳои сифатие, ки аломати ашёи гуногунро ифода мекунад, тақсим кардааст [9, с.83-96]. Вобаста ба моҳияти маводи фароҳамомада мо ба таснифоти мазкур пайравӣ мекунем:

1) Диалектизмҳои сифатие, ки хислат ва хусусиятҳои инсонро нишон медиҳанд. Ин гурӯҳ диалектизмҳо нисбат ба дигарашон аз лиҳози теъдод ва ғунҷоиши мавзӯ афзалият доранд, зеро мақсаду мароми нависанда маҳз дар нишон додани паҳлуҳои мухталифи хислату характери персонаж ва қаҳрамонони асараш равона гардидааст. Сорбон дар осори худ бештар ба диалектизмҳои сифатие рӯ овардааст, ки тавассути онҳо камбудии шахс ошкор ва ислоҳ карда мешавад. Аз ин лиҳоз, матнҳое, ки дар онҳо диалектизмҳои сифатӣ чун воситаи забонӣ ба қор бурда мешаванд, асосан характери танқидӣ дошта, бо ниятҳои услубӣ баҳри нишон додан ва бартараф намудани нуқсонҳои шахсият қорбаст шудаанд. Ғ. Ҷӯраев дуруст менависад, ки «Калимаҳои сифатӣ аз воситаҳои муҳими забонанд, ки ба вомихтаи онҳо хислатҳои нек бо бад, ҷисми солим бо носолим муқобил гузошта мешавад. Ба тарзи дигар ғӯем, нобаробарии маънавию ҷисмонии инсон маҳз дар қисмати калимаҳои сифатӣ ифода меёбад» [5, с.205-206].

2) Диалектизмҳои сифатие, ки барои ифодаи аломатҳои ҷисмонии инсон ба қор рафтаанд: *шал, бепой, ҷатиш, зунг, уҷҷак, нодухтар, мулуҳ, найғӯи, гӯшлаққа, буча ва монанди инҳо* аломатҳои ҷисмонии инсонро нишон додаанд: *шал* – одаме, ки пойҳояш қор намекунад бо диалектизми сифатии «ҷӯлоқ» муродиф мебошад; дар матни романи «Ҷӯғӣ» Сорбон бо мақсади тақвияти фикр ва ишора ба аломат сифати «бепой»-ро бо калимаи *шал* ҳамроҳ сохтааст:... *аз миён поёнаш наменамуд, гӯё шал ё бепой бошад*. Чунин навъи ҷӯр сохтани калимаҳои сифатии ҳаммаъно дар романи «Росу» ба қисмати муродифии *шал-бепой-ҷӯлоқ* илова гардидани калимаи *ланг* низ мушоҳида мешавад, ки он чун лақаб ба номи Амир Темур ҳамроҳ шудааст: *Ай Темури ланг. Ман медонам, ки ту раҳму шафқат гуфтани фаҳму эҳсосро намедонӣ. Аз калла манора месозӣ* [13, с.29]; *уҷҷак* – «долсурат ва ё хамадақомат» маънӣ мешавад. Азбаски чунин вазъи ҷисмонӣ бештар ба қалонсолон хос аст, Сорбон сифати дигар – *пирро* ҷиҳати ҷалб намудани диққати хонанда бо *уҷҷак* ҷуфт бастааст: *уҷҷаки пир:... баргаиш ва падари уҷҷаки* (долсурат) пираш онҳоро дидани омад [13, с.40]. Ҷамин гуна аломати ҷисмонии ба аломати пирӣ наздикро диалектизми сифатии *пиртуллак* низ ифода кардааст: *Модари пиртуллак ҳама чизро дарёфт, ки ин хун на он хун* [13, с.59]. Аммо бо истеъмоли диалектизми *пирдухтар*, ки морфемаҳои таркиби ин калима ба ҳам зидмаъноанд, Сорбон мафҳуми камолоти умрро не, балки мафҳуми ҳадди ниҳонии синни балоғат ва давраи ҷавониро чунин номидааст: *Пирдухтар шуд, наомад* [12, с.19]; *ҳатул* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ «қоҳил, танбал, қорғурез, муғамбир» (Рашт) маънидод мешавад [18, с.798]. Нависанда ин сифатро нисбат ба мардони ҷӯғӣ, ки қоҳилу танпарваранд, истифода бурдааст: *Ҷар марди ҳатул низ ҳешро Ардашери сеи Ҷаҳоманишӣ, султон Сулаймони усмонӣ ё худ Амири Мангитӣ пиндорад* [2, с.61]; *чапагай* мафҳуми «чапдаст»-ро ифода мекунад: *Зеро ӯ чун амак чапагай (чапдаст) нест* [12, с.177]; *ажриқҷашм* (ранги сабзгуни моил ба қабудӣ) – ба аломати ҷашми персонаж тааллуқ дорад: *Русбачаи малламӯйи ажриқҷашм ҳафтсола шуда бошад ҳам, мактаб намерафт* [12, с.222]; ҷуфти муродифии *шалтару бифара* мафҳуми «хеле зиёд хаста будан»-ро далолат мекунад:

Баъзан чунон **шалпару бефара** гарданд, ки ҳанги рост истодан накарда, лингҳоро паҳн гузошта нишинанд [2, с.19]; **чатиш** – дурага, омехта; кӯдакони аз падару модари гуногунмиллат ва ё гуногунирқ ба дунё омада: **Чугиён ҷавонони чатиширо** дида, пиндоранд, ки онҳо аз динашон бегона гашта [2, с.24]; **газгӯшти найгӯш** – ибораи сифатӣ, ки тавассути он ду ҳолати ҷисмонӣ – хароб будан ва гӯшдарозӣ инъикос гардидааст: **Шӯйи газгӯшти найгӯш** як пой дар шаҳру як пой дар деҳа [16, с.50]; **сарторик** – ҳомиладорӣ: *Оби даҳон, ки рафт, ҳамон чизи дилкаширо нахӯрад, дил беҳузур гардад; худи занони сарторик* [11, с.20].

Як маҳорати аҷиби суханварии Сорбонро дар корбурди диалектизмҳои гурӯҳи сифат дар ҷодаи мутаносибан ва пайи ҳам истифода бурдани поэтизми сифатии **логари сарвболо** ва диалектизми **гӯшлаққа**, ки дар забони адабӣ ба қатори вожаҳои услуби паст шомил мешавад, мушоҳида кардан мумкин аст: Ҷавони лоғари сарвболо ва гӯшлаққа [16, с.43].

3) Дар ифодаи намуди зоҳирӣ ва ранги рӯйи инсон: **сиёҳи мазанг** – ибораи сифатии изофӣ, ки ҷузъи аввали он **сиёҳ** ба маънои ранг маъруф мебошад, вале ҷузъи дувуми он: **мазанг** дар ФҶТ – «як қабилаи ҷугӣ, лӯлӣ» маънидод шуда, дар забони адабӣ низ дар гардиш будааст. Чунончи:

Чугизанони шаҳру мазангони бодия,

Доранд бар фатонату идрокат офарин [19, с.620].

Вожаи **мазанг** дар ФҶҶТ (2012) ин тавр тавзеҳ ёфтааст: «зангӣ, одами сиёҳандом; 2) лӯлӣ, ҷугӣ (с.431). Сорбон ин ҷуфти наздикмаъноро ба маъноҳои зикршуда дар тавсифи Гадоӣ-ҷугӣ ба кор бурдааст: *Шавҳари сиёҳи мазанг Гадоӣ аз ҳодисаю воқеаҳо огоҳ гашта, зани зеборо талоқ дода буд* [2, с.27]. Омезиши ранги пӯсти ҷугиён дар тасвири Сорбон бо сифатҳои дигар дар таркиби ин ибораи сифатии изофии **лублучаки сиёҳ** низ ҷӯр ва ҳамоханг гардидааст: *Гумон кардем, ки ҷугибачаҳои лублучаки сиёҳ худашонро ба об партофтаанд* [2, с.23]; **ҳабата** – дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар шакли овозии **ҳабата//абата//абота** истеъмол гардида, ба се маъно тавзеҳ ёфтааст: 1) ғажд, чиркин, ифлос; 2) беzeb, зиштрӯй; 3) нообод, хароба [18, с.783]. Сорбон ин диалектизмро ба маънои дуомаш зиштрӯ будан ин гуна кор бастааст: *Ҳамон ҳабатая худат ёфтӣ, апа, ҷавобаша те* [2, с.36].

4) Дар мавриди ифодаи аломатҳои руҳию равонии одамон: **гизала** (бадқаҳр, бадҷаҳл, тез): *Зани Мулло гизала садо шунида, ҷон аз дасту пояи баромад* [2, с.26]; **олими Оламдон** (ҳамадон, донишманд) – ин ибора баъзан дар гуфтори аҳли зиё бо мазмуни «аълома» ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ садо дода, дар байни мардум гунаи дигари он «ҳамадон» низ ба маънои аслию маҷозии мустаъмал мебошад.: *Мо олими Оламдон дорем, агар ҳавай надона, мо намедонем* [13, с.9]; **ёғии сарҳуй** (ҷавонону наврасони беназоратмонда, одами нофармон; бекору беҳудагард): *Кас фиристӣ, ёғии сарҳуй дар Бурсзор ҳаст ё наст* [16, с.62]; **хаппак** (камгап; дамдузд): *Бойи хаппак дар зиндагӣ шӯҳиҷо низ дошт, илоҳӣ ҳамтур бошад* [2, с.49].

5) Дар ифодаи мансубияти шахс ба маҳал ва миллат: **ваҳдатӣ** (мансуб ба ш. Ваҳдат): *Пас аз ҳамаро гӯш додану гап чидан фармуд Раҷабалии ваҳдатӣ, ки ба гуфти хеш ҳамаро якранг мефаҳмид* [16, с.41]; **Кулобӣ** (мансуб ба минтақаи Кулоб): *Фишори пирамарди Кулобиро чен кард* [16, с.41]; **шаҳрӣ** (мансуб ба шаҳр): *Шаборӯз аз оғӯши арусии шаҳрӣ канда нест* [16, с.53]; **кӯҳистонии лачакбасар** [Шаҳси мансуб ба мавзеҳои кӯҳистон]: «*Бардошти бозор*» посух дод **кӯҳистонии лачакбасар** [12, с.160]; ибораи фразеологӣ **рағи ҷухудӣ доштан** (аз ҳад зиёд доногӣ кардан; дилёбӣ, корчалонӣ): **Ягон рағи ҷухудӣ** ҳам **дорӣ**, мегӯм [13, с.30].

6) Дар ифодаи ҳислатҳои манфии инсон: **луссак** (нодида, чашмгурусна): *Камон мешуд, медонистам бо ин душмани луссаки муфтхор чӣ кор карданамо* [12, с.235]; **нокас** (разил), **ҳаром** (нопок, бадзот), **чалаб** (зани бечоғард), **фоҳиша** (зани танфурӯш): *Аз мани нокаси ҳаром, чалаб, фоҳиша ҳарфҳои паст намешунидӣ* [13, с.37]; **хурамхабрав** (муфтхӯр, коҳил, танпарвар): *Мардон хурамхабрав* [2, с.18]; **ҳавасакӣ** (ноустувор, булҳавас,

зудбовар): *Кирдори духтари зудбовару ҳавасакиро намебахшид* [17, с.39]; *ҳаромхиштак* (ғар; булҳавас): *Лек тахмин занад, ки кори шӯйи ҳаромхиштак бувад, ки умраш ба ҳаромкорӣ гузаштааст* [16, с.69]; *хармиҷоз* (беаҳд): *Аз дасти ин мардҳои хармиҷоз коре намеояд* [13, с.32].

7) **Аломатҳои синнусолини одамон: калонӣ** (нисбат ба зани якум, ки калонсол аст):...*ба зани калонӣ ва бачаҳояш нигоҳ намекардагӣ шуд* [13, с.19]; **хурдӣ** (зани нисбатан ҷавонтар): *Агар дар хона бошад, дуздии зани хурдӣ пардаро якбара зада аз тиреза нигоҳ мекард* [13, с.19-20]; **калонӣ** (нисбат ба арус ва ё келини калонӣ); **хурдӣ** (нисбат ба арус ва ё келинӣ хурдӣ): *Сабаби аз хона баромада рафтани аруси хурдиатон ҳамин. Хушдоман ба аруси калонӣ ҳайрону нобоварона нигарист* [2, с.26].

8) **Маъноии маҷозӣ касб намудани диалектизмҳои сифатӣ: ширин** (маъноии асли: бомазза: маъноии маҷозӣ: азиз, меҳрубон): *Балота гирам, раиси ширин, худи Худо фамуда* [2, с.12]; **сабукно** (маҷозан: зани бечогард, ғар, фоҳиша): *Мокиёнҳо он сӯ равона мешуданд чун зани сабукно* [12, с.16].

9) **Диалектизмҳои сифатӣ, ки ба як навъи зухуроти транспозитсия – субстантиватсия дучор омадаанд.** Ин қабил сифатҳо дар матн парадигмаҳои исмро қабул карда, ба исм гузаштаанд: **ҳаром** (муқобили ҳалол; ҳар чизи истеъмолаш манъ ва амали иҷроаш мамнуъ) – изофат қабул карда, ба худ сифати **бепадарро** тобеъ кардааст; пеш аз худ ҷонишини ишоратии **ин** ва пасоянди **-ро** қабул карда, ба саволи исм ҷавоб шудааст: *Ин ҳароми бепадарро ҳам бубар!* [2, с.66]; **шал, кӯр, талбанда** аслан калимаҳои сифатӣ мебошанд, ки бо гирифтани пасванди ҷамъсози **-ҳо** ба исм гузаштаанд: *Дар сари роҳҳо шалу кӯру талбандаҳои зиёд мешинанд* [15, с.20]; **зӯнг** (зани нозо): *-Ин зӯнгро ба хонаи падару модараш баред* [2, с.27]; **ношуди бузбоз** (фитнагар): *Он ношуди бузбозро нафрин хонд* [2, 3, с.78]; **Бекас, бепушту паноҳ** (беворис, бесоҳиб): *-Бекас дид-а? Бепушту паноҳ донистӣ-а?* [17, с.9]; Сифатҳои исмшуда бо алокаи изофӣ ба худ сифатҳои дигарро тобеъ кардаанд: *Бозомаданд луссакҳои муфтхӯру ҳаромхӯр* [17, с.42]; **ақлакҳо** (доноҳо; маҷозан: донотарошҳо): *-Хуй, ақлакҳо, ин санг аз худи Чархи Кабуд омадагӣ* [16, с.69]; **пирхар** (таҳқир, дашном): *-Кори ту чӣ, пирхар!* [16, с.71]; бе ягон аломати грамматикӣ бевосита дар мақоми исм корбаст шудаанд:... *ду даст ба ду тараф, ҳамчуноне. ки зардзор меҳобид* [12, с.208].

Дар баробари ба исм гузаштани сифатҳо падидаи баръакси он: ба сифат гузаштани исмҳоро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст: исми **корсон** дар таркиби ибораи **шиками корсон** маҷозан мафҳуми сифатии «дам»-ро пайдо кардааст: **Шиками корсонашро молида Худоёрро ба ёд меовард** [2, с.42].

10) **Диалектизмҳои сифатие, ки аломату чигунагиро нисбат ба ҳайвонот нишон медиҳанд.** Калимаҳои лаҳҷавии **гаргин** (гирифтори бемории гар), **безеб** (зишт), **қарқӣ** (ифлос, чиркин), **ҷиран** (аспи рангаш зардҷатоб), **улогӣ** (аспи боркаш, аспӣ бузқашӣ), **дайду** (бесоҳиб), **обсар** (сарзада, гаранг), **уволак** (беғуноҳ), **обӣ, чур** (рост, сих), **чукка** (рост) ва амсоли инҳо дар матни осори Сорбон барои нишон додани ҳислату хусусият ва таъинот ҳайвоноти гуногун, аз қабилҳои мол, асп, хар, сағ, буз, калтакалос, муш ва ғ. ба кор рафтаанд: *Хойида - хойида ҳамчун моли гаргин, безебу қарқӣ, ки ҷӯпон аз ранги рӯяш безор бошад* [13, с.7]. *Пойи писар баста аз тағи шиками аспӣ ҷиранӣ пешонисафед* [10, с.49]. *Роҷуи уволак, агар зинда бошад, ба ягон муши нағз медидагяш меғуфтагист* [13, с.51]. *Намои аҷиб дорад мисоли бузи чур, ки гоҳи нигоҳи шоҳи чукка ва гӯши чур баробари шундан истеҳу боло мегашта бошанд* [16, с.61].

11) **Диалектизмҳои сифатие, ки аломату хосияти ашё ва ҳодисаҳои гуногунро ифода мекунанд.** Ба қатори вожаҳои лаҳҷавии ин гурӯҳ сифатҳои шомил мешаванд, ки онҳо ҷиҳати нишон додани хусусияти ашёи гуногун – об, зарфҳо, либос, санг, овоз, сухан ва ҳоказо дар забони асарҳои Сорбон ба кор рафтаанд. Чунончи: **гажд** (ифлос; нисбат ба об), **нимлитра** (нисбат ба ҳаҷми зарф), **безеб** (зишт; нисбат ба кор), **кутоҳи аз сари линг** (нисбат ба палто), **чукка** (нисбат ба аломати сангҳои тез ва рост), **ҳаром** (нисбат ба чиз),

гармохунук (нисбат ба об), *баҷойӣ* (нисбат ба сухан) ва монанди инҳо. Мисолҳо: *Об оварданд дар як боқлашкаи нимлитра* [13, с.51]. *Дар сармо як палтои кутӯҳи аз сари линг мепӯшиданд* [12, с.24]. *Чизи ҳаромро хӯрдан дар китобҳои муқаддас манъ карда шудааст* [13, с.15].

Қайд кардан ҷойиз аст, ки аксарияти диалектизмҳои сифатии баррасигашта ҳам дар нутқи персонажҳо ва ҳам дар нутқи тасвирии нависанда истифода гардида, ҷиҳати образнокии тасвир, таъмини воқеяти рӯйдодҳо, фардикунонии нутқи иштирокчиёни воқеаҳо дар романҳои Сорбон мусоидат кардаанд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷиди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика, морфология. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 236 с.
3. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаҳои водии Рашт. – Душанбе, 2018. – 333 с.
4. Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асари бадеӣ. – Душанбе, 2012. – 120 с.
5. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 328 с.
6. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. – Сталинобод: Нашриёти АИ РСС Тоҷикистон, 1954. – 48 с.
7. Ниёзмухаммедов Б. Канибадамские наречие таджикского языка. – Сталинабад: Изд. АН. Тадж. ССР, 1951. – 58 с.
8. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1970. – 387 с.
9. Саидова Дж. Диалектизмы и их стилистические особенности в художественных произведениях (на основе произведений А. Самада): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2019. – 25 с.
10. Сорбон. Зуза (Роман) // Садои Шарқ, №10, 2016. – С.17-65.
11. Сорбон. Зуза (Роман. Поён) // Садои Шарқ, №11, 2016. – С.15-56.
12. Сорбон. Мағзреза (дида ва шунида). – Душанбе: Адиб, 2013. – 352 с.
13. Сорбон. Росу (роман) // Садои Шарқ, №1, 2010. – С.8-61.
14. Сорбон. Ҷугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №2, 2019. – С.8-67.
15. Сорбон. Ҷугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №3, 2019. – С.59-83.
16. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Аввалаш) // Садои Шарқ, №7, 2015. – С.39-79.
17. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Поён) // Садои Шарқ, №8, 2015. – С.8-44.
18. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. (мураттибон: М. Махмудов, Р. Ғаффоров, Б. Бердиев). – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.
19. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 (А-О). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**СЕРМАЪНОЙ ВА НАҚШИ ОН
ДАР ШАКЛГИРИИ ЗАБОНИ
РОМАНИ «ГАРДИШИ
ДЕВБОД»-И АБДУЛҲАМИД
САМАД**

Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
омӯзгори кафедраи назария ва амлияи
забонишиноси Донишгоҳи давлатии омӯзгори
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон:
+992 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mail.ru

**ПОЛИСЕМИЯ
И ЕГО РОЛЬ В
ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКА
РОМАНА «ГАРДИШИ
ДЕВБОД» АБДУЛҲАМИДА
САМАДА**

Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
преподаватель кафедры теории и практики
языкознания Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айни. Телефон: +992 907048591. E-
mail: valiev_jamshed@mail.ru

**POLYSEMY AND ITS ROLE IN
THE FORMATION OF THE
LANGUAGE OF THE NOVEL
«GARDISH DEVBOD» BY
ABDULHAMID SAMAD**

Valiev Jamshed Abdurasulovich,
teacher in the Department of Tajik Philology of the
Tajik State University named after Sadridin Any.
Phone number: +992 907048591. E-mail:
valiev_jamshed@mail.ru

Аннотатсия

Омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои луғавии забон ва таҳқиқи баррасии таркиби луғавии осори бадеӣ дорои аҳамияти калони назарӣ ва амалӣ мебошад. Аз ин рӯ тасмим гирифтём, ки хусусияти сермаъной ва нақши он дар шаклгирии романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самад, ки то ба таври алоҳида таҳқиқ нагардидааст, то ҳадди имкон муайян намудем. Бояд гуфт, ки маҳорати эҷодии ҳар адиб ба забондонии у вобаста аст.

Калидвожаҳо: сермаъной, забон, забонишиносӣ, роман, «Гардиши девбод», Абдулҳамид Самад, омоним, синоним, антоним, таркиби луғавии забон.

Аннотация

Изучение и исследование лексических особенностей языка, исследование и обзор лексического состава художественных произведений имеют большое теоретическое и практическое значение. Поэтому мы решили максимально определить природу смысла и его роль в формировании романа «Гардиши Девбод» Абдулхамид Самад, который отдельно не исследовался. Следует сказать, что творческое мастерство каждого писателя зависит от его языковых навыков.

Ключевые слова: полисемия, язык, лингвистика, роман, «Девбодский поворот», Абдулхамид Самад, омоним, синоним, антоним, лексический состав языка.

Annotation

Studying and researching the lexical features of the language and researching and reviewing the lexical composition of artistic works have great theoretical and practical importance. That's why we decided to determine as much as possible the nature of meaning and its role in the formation of the novel «Gardishi Devbod» by Abdulhamid Samad, which has not been investigated separately. It should be said that the creative skill of every writer depends on his language skills.

Keywords: polysemy, language, linguistics, novel, «Devbod turn», Abdulhamid Samad, homonym, synonym, antonym, lexical composition of the language.

Абдулҳамид Самад яке аз суханварони мумтозу нозукбини халқи тоҷик ба шумор меравад. Ӯ дар давоми умри бобаракати хеш асарҳои зиёде таълиф намудааст, ки дар онҳо ҳаёти халқи тоҷик дар замони Ҳокимияти Шуравӣ ва даврони соҳибистиклолии

кишвар инъикос ёфтааст. Вай бо асарҳои баландмазмуни худ соҳиби обрӯву эътибори хоссае гашта, дар дилу дидаи мардум роҳ ёфтааст. Мутолиаи асарҳои ӯ вонамуд месозад, ки онҳо аз ҷиҳати забону тарзи баён пуробуранг ва ширадоранд. Равонӣ ва суфтагии забону услуби устод яке аз омилҳои асосии муваффақиятҳои эҷодии ӯ ба шумор меравад.

Бузургии сухан, - қайд кардааст, олими нуктасанҷ Р. Ғаффоров, дар забон ва услуби нависанда зоҳир мегардад ва ҳар ду якҷоя як шартҳои муҳими баланди мундариҷаи ғоявии асари бадеӣ ба шумор меравад [3].

Абдулҳамид Самад, ки худ устои забардасти сухани бадеъ аст, забони вай хеле ғанӣ, равон, сода ва мавзун мебошад. Вай бо эҷодиёти бобаракати худ дар роҳи такмили забони адабии тоҷик хизмати шоистае дорад. Агар лексикаи таълифоти ин қаламкаши моҳир бодикқат муоина шавад, равшан мегардад, ки вай дар интиҳоб ва истифодаи калима диққаткор аст. Ӯ калимаҳоро басо эҳтиёткорона ба риштаи таҳрир мекашад. Дар паси ҳар калимае, ки вай ба қор мебарад, андешаи муайяне ниҳон аст. Дар асарҳои ӯ хусусан дар романи «Гардиши девбод» тамоми калимаҳо бо ҳам вобастагии қавӣ дошта, ҳама якҷо мароми эҷодии муаллифро ба беҳтарин тарзе пешниҳод мекунад. Тарзи баёни Абдулҳамид Самад кӯтоҳу мухтасар, аммо пурмаъно ва мантиқан қавист. Вай сода, равон ва оммафаҳм менигорад, ки зеби сухан ҳам дар ҳамин аст. Офаридгор, соҳиб ва ҳокими забон халқ аст.

Бинобар ин, Абдулҳамид Самад ҳамчун донандаи забони халқи худ кӯшиш кардааст, ки ҳамон калимаву ибораҳоро истифода намояд, ки осонфаҳм бошанд. Нависанда забони халқиро хеле хуб медонад ва имконияти бепеҳши онро барои ба вучуд овардани образи бадеӣ моҳирона ба қор меандозад. Устод барои қиссаҳои марғуби «Аспи бобом» ва «Баъд аз сари падар» соли 1990 барандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ шудаанд. Барои хидматҳои пурарзишашон соли 1999 ба унвони Нависандаи халқии Тоҷикистон сазовор гардидаанд.

Бояд қайд намуд, ки дар мақола, ғайри рисолаҳои илмӣ ба маъхазҳои адабию таърихӣ, ки ба масъалаҳои забон рабт доштанд мавриди истифода қарор дода шуд. Дар ҷараёни таҳқиқу баррасии хусусиятҳои сермаъноии романи «Гардиши девбод» ба осори илмии забоншиносони маъруфи тоҷик, аз қабилӣ С. Айнӣ, Б. Ниёзмухаммадов, А. М. Мирзоев, Н. Маъсумӣ, Т. Тоҷиев, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддин, Ҳ. Мачидов, Д. Хоҷаев ва чанде дигарон таъия намудем.

Бойғарии луғавии забони асар, тамоми воситаҳои имкониятҳои услубии он бо мундариҷаи ғоявии асари нависанда узван алоқаманд буда, барои мукамал ва барҷаста баён қардани мақсад хизмат мекунад.

Таркиби луғавии ҳар як асари бадеӣ таъия бар таркиби луғавии забони адабӣ мекунад ва адиб низ андешаву мулоҳизаҳои худро дар асоси ҳамин меъёр ифода мекунад. Вожагон ҳамчун яке аз воҳидҳои муҳими забон маҳсули як қатор давраҳо буда, дар давраи асрҳои бисёре таркиб меёбад. Бинобар ин дар он далелу намунаҳои луғавии ба давраҳои гуногун ва алоҳидаи ҳаёти ҷамъиятӣ мансуб бударо мушоҳида намудан мумкин аст. Аз ин ҷост, ки таркиби луғавии ҳар як забон аз калимаҳои хеле қухан (қадимӣ) сар қарда то калимаҳои ибораҳои нав (неологизмҳо) фаро мегирад. Ин равиш ва ҳолат дар таркиби луғавии романи «Гардиши девбод»-и устод Абдулҳамид Самад низ якхела ва баробар инъикос наёфтаанд. Ҷунончи, дар баъзе ҳолат хусусияти архаисти дошта бештар истифода шуда бошад, дар гурӯҳи дигарӣ он аломатҳои нав нисбатан бештар мушоҳида қарда мешаванд ё ин ки, аз тарафи дигар, онҳо аз ҷиҳати дарҷаи иқтибоси калимаҳои забонҳои хеш ва ё бегона аз ҳамдигар то андозае фарқ мекунанд. Ҳамин тариқ, асоси таркиби луғавии романи нависандаро ҳазинаи умумии луғавӣ (лексикӣ) ташкил мекунад, ки он асосан аз калимаҳои аслии тоҷикӣ, инчунин аз як қатор калимаҳои умумитаркиби давраҳои забонҳои арабӣ ва ғайриарабӣ иборатанд. Аз ин рӯ, таркиби луғавии романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самад қабатҳои гуногуни луғавӣ ва қисматҳои махсус ташкил медиҳанд. Аз он ҷумла қорбурди вожаҳои лаҳҷавӣ, ки барои пуробурангии асар фаровон ҳам аз забони

муаллиф ва ҳам аз забони персонажҳо истифода шудаанд ва калимаҳои решагӣ-аслии тоҷикӣ ба монанди калимаҳои «**об, хок, дарахт, сар, даст, чашм**» иборат буда, асоси таркиби романи «Гардиши девбод»-и устод Абдулҳамид Самадро ташкил медиҳанд. Инчунин, як миқдори муайяни вомвожаҳо низ ба кулӣ аз худшуда истеъмоли умумихалқӣ пайдо кардаанд, чунончи калимаҳои арабӣ **китоб, баҳс, ишқ, ошиқ, муҳаббат...** ва амсоли инҳо.

Тадқиқи лексика аз рӯи вазифаҳои услубӣ имконият медиҳад, ки хусусиятҳои маъноӣ услубии луғати эҷодиёти адиб муайян гардад. Дар таҳқиқи завқи бадеӣ, маҳорат ва забону услуби нависанда ҷиҳати семантикии калима роли ҳалқунанда мебозад. Семантикаи калима мафҳуми васеъ дорад. Вай масъалаҳои калимаҳои сермаъно, ҳаммаъно, муқобилмаъно, таносуби маъно ва интиҳобу истеъмоли калима ва монанди инро дар бар мегирад. Ҳамаи ин хусусиятҳои лексикаро танҳо дар мавриде фаҳмидану эзоҳ додан мумкин аст, ки калима дар дохили матн дар алоқамандӣ бо сиситемаи образҳо гирифта шавад [1, с.70].

Калимаҳо дар забон аз ҷиҳати муносибати лексикӣ- семантикӣ якхеле шуда наметавонанд. Ба ин маънӣ, ки агар баъзе аз калимаҳо дорои як маънии луғавӣ бошанд, қисми дигар ду-се ва ҳатто аз ин зиёд маъноҳоро дар бар мегиранд. Ғайр аз ин дар забон бисёр калимаҳои вучуд доранд, ки аз лиҳози таркиби овозӣ якхела бошанд ҳам, дар ифодаи маъноҳои гуногун ба кор мераванд. Инчунин калимаҳои низ кам нестанд, ки аз нигоҳи маъно ва ифодаи семантикӣ хилофи якдигаранд. Гурӯҳи дигари калимаҳо шаклан гуногун бошанд ҳам, дар маънӣ якхела ё бо ҳам хеле наздиканд. Ҳамин гуна калимаҳо ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ ва баёнгари мароми эҷодии ҳар як адиб дар асарҳои бадеӣ ба қалам дода мешаванд. Устод Абдулҳамид Самад, ки дар интиҳобу истифодаи чунин гурӯҳи калимаҳо маҳорати хуби нависандагӣ доранд, дар романи «Гардиши девбод» аз ин навъи калимаҳо моҳирона истифода кардааст. Ба ин тарик, маводе, ки дастраси мо аст ва дар романи «Гардиши девбод» истифода шудааст, имкон медиҳад, ки аз ҷиҳати семантика онро ба гурӯҳи калимаҳои сермаъноӣ, муродифӣ ва муттазодӣ тасниф намоем.

Сермаъноӣ яке аз воситаҳои муҳими пурра ва ҷозибанок тасвир намудани ашё ва ҳодисаву воқеаҳои гуногун мебошанд. Онҳо воситаи бой намудани таркиби луғавӣ, дилчаспу муҳтасарбаёнӣ ва дар шаклу намудҳои бехтарин ифода намудани фикр мебошанд. Аз ин рӯ, ҷасохату балоғати сухан аз бисёр ҷиҳат ба дараҷаи дурусти истеъмоли калимаҳои сермаъноӣ вобаста аст.

Масъалаи сермаъноии калима дар забони тоҷикӣ аҳамияти махсус дорад. Сермаъноии калимаҳоро дар забоншиносии умумӣ полисемияи калима меғӯянд [8, с.9].

Яке аз хулосаҳои муҳиме, ки гуфтаҳои боло ба миён меоваранд он аст, ки дар системаи забон маъноҳои назар ба миқдори калимаҳо бисёранд. Одитарин мисоли сермаъно будани калима ҳуди калимаи **забон** мебошад, ки аз як тараф, мо онро ҳамчун узви холигии даҳон мефаҳмем, аз тарафи дигар, ҳамчун қобилияти гап задан, ифода намудани фикр тасаввур мекунем. Абдулҳамид Самад имкониятҳои калимаҳои сермаъноро васеъ ва моҳирона ба кор мебарад ва ин яке аз сабабҳои бойгариҳои забон ва гуногунрангии услуби насри ӯ гардидааст. Имконияти истифодаи сермаъноии калима барои насрнависон, ки эҷодиёташон дар чорҷӯбаи вазну қофия маҳдуд нест, васеъ аст. Масалан, калимаи **Сар** маъмулан сиристеъмол буда, нависанда дар романи «Гардиши девбод» моҳирона ва бо тобишҳои гуногун ба кор бурдааст.

Сар 1) узви бадани инсон ва ҳайвон, ки мағз, чашм, гӯш, бинӣ ва даҳон дар он қарор дорад, кала [9, с.206].

Бечора аз захми чашми шумо нотоб шуда, миёна ҷудо бафтаасту сара ҷудо [2, с.22].

Калимаи **сар** дар мавридҳои дигари корбурд як навъ зичӣ ба маънои авали ё аслии калима дорад.

2). Оғоз, аввал, ибтидо; Сари субҳ, сари сол.

- *Сари субҳ дуо диҳед, бас,-андешаманд гуфт меҳмони фирорӣ ва сар бардошта ба чашимони сабзтобу меҳрбори домолло Латиф дида дӯхта, бо шакарханд афзуд [2, с.48]. Охир се сари сол ин ҷо кораи хона, дару тирасозӣ будааст [2, с.78].*

3) **боло, руй**; сари шона, сари баландӣ, сари кифт.

Рӯи офтобхурдаи гандумгунаи арақшор, куртаи читти майдагулдори гулобӣ аз гиребон то сари шона ва пешобагали дамидаи аз арақ тари сиётоб шуда ба пайкараи мечастид [2, с.106].

Чун дара, хамгаишу талу тепаҳо пушти сар монданд ва паҳнои деҳ шабеҳи боғистон аз сари баландӣ намоён шуд, ҷавон бо амри мӯйсафед аз масофаи овозрас фарёд зад [2, с.103]. Дар ин сари замин ба шумо на як пиёла чой дода тавонистаму не як пора нон... [2, с.205].

Дилёб сабад сари кифт, аз паси мӯйсафед Некном сӯи деҳа равон шуд [2, с.78].

Калимаи **Хар** 1. Чорпои боркаши маълум. 2. Маҷ. *Одами аҳмақ, аблаҳ: хар барин кор кардан бисёр кор кардан; хараи аз лой гузаит кораи буд шуд [2, с.424].*

- *Хайрият! Мӯйсафед баъзан ба ҷони худаи ҷабр мекунаду дилаш намушавад, ки аспу хараиша кор фармояд [2, с.22].*

- *Муридҳои ҳозир нозир Гадоро озод бардошта, болои хар чаппа шинонданд. Зану мард бо ҳаёҳу ва чапаканӣ, муколамаву муҳокима Гадоро харсавор то баромадгоҳи деҳа бурданд. Сипас бои Комилбой муридонаи боз озод ӯро аз хар фуруварданд [2, с.33].*

Маҷ. Одами аҳмақ, аблаҳ;

- *Аз ҳамроҳҳои ибод кард-чӣ?*

- *Э не ...Ноасливу хариғариша нишон дод [2, с.38].*

Хар. 2 асоси замони ҳозира аз **харидан.** 2. Ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои харанда: **китобхар, хонахар, арзонхар** ва ғ.

Ҳамин тарик, дар асоси омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ-семантикии романи «Гардиши девбод» собит месозад, ки Нависандаи Халқии Тоҷикистон Абдулҳамид Самад дар истифодаи унсурҳои луғавии забони модарии худ, ёфтани дар ҷои мувофиқ, ба қалам додани калима, таркибу ибора ва ҷумлаҳои муносиб маҳорати баланди эҷодӣ дорад.

Забони романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самад басо бой, рангину суфта, аз нигоҳи бадеият равон ва ҷолибу ҷозиб аст. Дар роман, ки ҳодисаҳои даврони ҷангро дар бар мегирад, ҳама навъҳои, калимаҳои лаҳҷавию воҳидҳои фразеологӣ, қабатҳои семантикӣ-муродифоту муттазодҳо, ҳамгуна ва калимаҳои сермаъно бо ҳама тобишҳои услубӣ рӯи кор омадаанд.

Устод Абдулҳамид Самад дар роман нисбат ба дигар навъҳои луғавӣ калимаҳои аслан тоҷикиро моҳирона ва ба маврид бештар истифода бурдааст, ин далели маҳорати хуби нависанда ва забондонии ӯро нишон медиҳад.

Муродиф, муттазод, ҳамгуна ва сермаъноӣ вожаҳоеанд, ки дорои таркиби овозии яхела буда, аммо маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Бояд гуфт, ки дар калимаҳои сермаъно агар маънои нав ба маънои аслии қадима алоқаи мустақкам дошта бошад, пас маъноҳое, ки калимаҳои ҳамгуна фаро мегиранд, тамоман алоҳида ва мустақиланд.

Ҳулоса, ин қисматҳои замон яъне ҳамгунаву муродиф ва муттазоду сермаъноии калима дар романи «Гардиши девбод»-и Абдулҳамид Самад хеле ба маврид ва ҷаззобу таъсирбахш тасвир ёфтааст. Аз ин рӯ, истифодаи онҳо барои ба ҳадаф расидани нависанда дар тасвир бештар кӯмак мекунад.

Адабиёт:

1. Абдулқодиров А. Забон ва услуби Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 1988. – 179 с.
2. Абдулҳамид Самад. Гардиши Девбод. – Душанбе: Адиб, 2007. – 568 с.
3. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе, 1966. – 223 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий. – Душанбе: Маориф, 1973. – 464 с.
5. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён. – Душанбе: Маориф, 1986. – 133 с.
6. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ. 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
7. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1962. – 173 с.
8. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1968. – 154 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри 10 то ибтидои асри 20). – М.: сов. Энсиклопедия, 1969. Ҷ. 1. – 951 с.; Ҷ. 2. – 1904 с.
10. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2008. Ҷ. 1. – 949 с.; Ҷ. 2. – 944 с.

ҶОЙНОМҲОИ АРАБИИ ВОҲАИ СУРХОН	<i>Турсунова Мунаввара Аъзамовна, омӯзгори калони кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти ДДОТ ба номи С. Айни</i>
АНТРОПОНИМОВ АРАБСКИЙ ОАЗИС КРАСНЫЙ	<i>Турсунова Мунаввара Аъзамовна, старший преподаватель кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы ТГПУ им. С. Айни</i>
ANTHROPONIES ARAB OASIS RED	<i>Tursunova Munavvara Azamovna, senior lecturer, department of teaching methods of the tajik language and literature, TSPU named after S. Aini</i>

Аннотатсия

Вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян доранд ва ҷойномҳои мансуб ба забони арабӣ низ дар ҳудуди сарзамини Сурхон ба назар мерасад, ки онҳоро мо то қадри имкон гирд овардаем.

Калидвожаҳо: *топонимия, микротопонимия, ҷойномҳо, номвожаҳои ҷуғрофӣ, макони зист, Сурхон, воҳа, вожа, луғат, калимаҳои арабӣ, мазор ва ғайра.*

Аннотация

Определенную роль в лексике таджикского языка имеют арабские гласные, а на территории Сурхана, которую мы собрали, встречаются и имена, принадлежащие к арабскому языку.

Ключевые слова: *топонимия, микротопонимия, ҷойномҳо, номвожаҳои ҷуғрофӣ, макони зист, Сурхон, воҳа, вожа, луғат, калимаҳои арабӣ, мазор ва ғайра.*

Annotation

Arabic vowels have a certain role in the vocabulary of the Tajik language, and the names belonging to the Arabic language also appear in the territory of Surkhan, which we have collected as much as possible.

Keywords: *топонимия, микротопонимия, ҷойномҳо, номвожаҳои ҷуғрофӣ, макони зист, Сурхон, воҳа, вожа, луғат, калимаҳои арабӣ, мазор ва ғайра.*

Бояд гуфт, ки забонери наметавон пайдо намуд, ки вожаҳои таркиби луғавии он, комилан, худӣ бошанд. Муҳаққиқи шинохтаи Эрон Маликушшуаро Баҳор доир ба масъалаи таъсирпазирии забонҳо аз ҳамдигар чунин ибрози андеша кардааст: «Дар олам забоне нест, ки битвонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро барканор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст» [2, с.134].

Забони тоҷикӣ низ аз ин омехтагӣ сарфи назар нест ва дар таркиби луғавии он баробари калимаҳои худӣ, вожаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки аз ҷиҳати баромади забонӣ ғайритоҷикианд. Ба вижа, давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ, ки калимаҳои зиёде аз забони арабӣ ва аз забонҳои туркӣ бо роҳҳо ва сабабҳои мухталиф ба таркиби луғавии он дохил шудаанд, мисол шуда метавонад.

Забоншиносон омилҳои зиёди аз як забон ба забони дигар гузаштани калимаҳоро нишон додаанд, ки «муҳимтаринашон муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ, дар ҳамсоғӣ умр ба сар бурдани намояндагони ду забон ва тарҷумаи китобҳои адабӣ динӣ мебошанд» [9, с.35].

Номшиноси варзида А.В.Суперанская дуруст таъкид мекунад, ки «дар таърихи ономастика номҳои мусулмонӣ, ки тавассути ислом [дар асри VII солшумории мо] дар аксари мамлакатҳои Осиё, Африка ва қисман дар Аврупо паҳн шудаанд, нақши беандоза калонро бозиданд. Нақши онҳо дар ономастикаи рус низ хеле калон аст, зеро номи бисёр мавзеъ ва фамилияҳои русӣ, ки ба воситаи забони тоторӣ иқтибос карда шудааст, аз рӯи баромадашон арабӣ мебошанд» [4, с.29]. Бояд зикр намуд, ки мақоми антропонимҳои арабӣ дар тамоми манотиқи Осиёи Миёна назаррас буда, таъсири онҳо ба номи мавзеъҳои муайян кам нест. Мо таъсири антропонимҳои арабиро ба микропонимҳои воҳаи Сурхон ба хубӣ мушоҳида намуда метавонем.

Бояд таъкид намуд, ки мавқеи номвожаҳои мансуб ба забони арабӣ дар ҳаёти ҷойномҳои воҳаи Сурхон хеле назаррас буда, як бахши муайяни онҳоро номвожаҳои ҷуғрофии мансуб ба забони арабӣ фаро мегиранд ва бештари онҳо дар гуфтори мардуми ин минтақа чунон маҳлул шудаанд, ки кас намедонад, ки онҳо аз забони ғайр иқтибос шудаанд. Ногуфта намонад, ки ин номвожаҳои арабӣ боиси аз истифода берун шудани бисёр номҳои тоҷикиасл гардидаанд. Дар қатори номҷойҳои тоҷикии воҳаи Сурхон чунин номҷойҳои мансуби забони арабӣ дида мешаванд: Аллоб [Allob], Минор/Манор [Minor/ Manor/ Manor], Мазор [Mazor], Мунҷоқ [Munjoq], Равот [Ravot], Сайхон [Sayhon], Маҳалла [Mahalla] ва ғайра.

Мазор низ калимаи арабӣ буда, дар фарҳанг ба маъниҳои зерин омадааст: «1. ҷойи зиёрат, зиёратгоҳ; оромгоҳи одамони бузург [одатан пешвоёни ислом, ки халқ онҳоро зиёрат мекунад]. 2. гӯр, қабр. 3. маҷ. гӯристон» [12, с.742]. Ин вожа дар баробари он ки ҳам дар забони тоҷикии адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаву шеваҳо ҳамчун исми ҷинс доираи истифодаи васеъ дорад, дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ низ зиёд ба назар мерасад. Калимаи «мазор» дар воҳаи Сурхон ниҳоят серистеъмол буда, дар таркиби микропонимҳои зиёд онро мушоҳида намудан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки дар аксар маврид вожаи «мазор» ҳамроҳ бо антропонимҳо, ба вижа ҷузъи тоҷикии Хоҷа корбаст мегардад. Ҳамаи номвожаҳои ҷуғрофие, ки тавассути ин вожа сохта шудаанд, дар қолаби ибораи изофӣ ё топоним-ибора ташаккул ёфтаанд: Мазори Хоҷаи Сабзпӯш [д. Даҳана, муқ. Мазори Хоҷаи Сабзпӯш дар деҳаи Вешаби ноҳияи Айнӣ], Мазори Хоҷа Исҳоқ [д. Дарбанд, муқ. Мазори Хоҷа Исҳоқ дар ноҳияи Айнӣ], Мазори Хоҷа Муҳаммади Гулшан [д.Баҳори тоҷик], Мазори Бибисомия [д. Шӯрҷӣ]. Истифодаи ин калима ҳамчун микропоним дар алоҳидагӣ низ ба назар расид: Мазор [мавзеъ, д. Музработ].

Мақбара дар луғат ба маънии «қабр; қабристон», «оромгоҳ, гӯрхона, дахма» омада [12, с.669; с.749], арабӣ будани он таъкид гардидааст. Агарчи дар луғат ба маънии «қабр» омадани ин калима зикр гардида бошад ҳам, вале дар Сурхон дар зери мафҳуми «мақбара» на «қабр», балки ҷое фаҳмида мешавад, ки дар он ҷо касе фавтида ва ўро дар ҷойи дигар дафн карда ва ё дар вақти интиқоли майит он ҷо нишаста, дам гирифта бошанд: Мақбараи Эшони Аълам [мазеъ, д. Бурс], Мақбараи духтари Ағолуқ [кӯҳ, д. Арҷазор], Мақбараи Файзулло [мавзеъ, д. Дарбанд].

Манора калимаи арабӣ буда, дар фарҳангҳои дастрас чунин ташреҳ гардидааст: «бинои баланди сутунмонанди аз сангу хишт сохташуда [дар масҷид ва маъбадҳо], ки роҳи болоравиаш аз дарун аст» [12, с.755]. Дар деҳаи Бурси воҳаи Сурхон кӯҳе ҳаст, ки онро Манораҳо ном мебаранд. Сабаби чунин мусаммо шудани мавзеи мазкур дар он аст, ки замоне дар он ҷо аз санг манораҳо сохта шудааст. Ҳарчанд ин манораҳо ҳоло валангор шуда, ба замин ҳамвор гардида бошанд ҳам, номи онҳо то кунун мавриди истифода қарор доранд.

Сабил вожаи арабӣ мебошад, ки дар луғат ба маънии «афганда дар роҳ, фурӯмонда, бесоҳиб» [12, с.185] омадааст. Дар деҳаи Пудинаи воҳаи Сурхон мавзееро Сабиллако мегӯянд, ки мувофиқи ривояти ашхоси солхӯрда, замоне меросхӯрони он заминҳо фавтида, онҳо бесоҳиб мондаанд. А. Мустаҷир ба ин масъала даҳолат намуда, навиштааст: «Агар касе мурда бошад, ворис надошта бошад, мол сабилак доништа, ў ҳам дар байтулмоли подшоҳӣ мерасидааст» [7, с.97]. Доираи истифодаи ин вожа

нисбатан маҳдуд буда, танҳо як мавзӯро бо ин ном ба мушоҳида гирифтаем. Дар забони тоҷикӣ ба маънои мазкур калимаю ибораҳо, аз қабилӣ, сабилмонда, аз сари сабил мондан ва ғайра дида мешавад.

Ҳисор арабӣ буда, дар таркиби ду номвожаи воҳаи Сурхон ба назар расид: Қалъаи Ҳисорак [мавзӯ] ва Шахи Ҳисор [кӯҳ]. Ин вожа дар луғатномаҳо ба тариқи зайл ташреҳ гардидааст: «1. девор, девори даври қалъа. 2. қалъа» [12, с.507]. «Аз тарзи ифодаи калима – менависад О. Маҳмадҷонов – ва ҳарфҳои хоси забони арабии он ба осони муайян намудан мумкин аст, ки вожаи мазкур хоси забони арабӣ мебошад ва аксари муаллифон ва мураттибони фарҳангномаҳо низ вожаи «ҳисор»-ро арабиасос ва бо калимаи «қалъа» муродиф донистаанд» [12, с.66].

Дар қатори калимаҳои арабӣ дар ҳаёти микропонимияи воҳаи Сурхон номвожаи ваҳм зиёд ба назар мерасад, ки бо шаҳодати муҳаққиқ А. Л. Хромов ҳамон калимаи «вақф»-и арабӣ аст [3, с.27]. «Вақф» дар луғат ба маънии «1. таъри., мулк (замин, бино ва ғ.), ки соҳибаш онро барои масрафи мадраса ё масҷиде бахшида ё васият кардааст; 2. кит., таваққуф, истодан (мас., вақти хондани Қуръон дар миёни ояи истодан, вақф кардан» [12, с.272]. Маънии вожаи «ваҳм» низ ба ин далолат мекунад ва, одатан, дар воҳаи Сурхон ҳамон заминхоеро «ваҳм» мегӯянд, ки замоне соҳибонашон онҳоро вақфи масҷид кардаанд: Замини Ваҳм [Тирмид], Ваҳмак [замин, д. Сайроб] ва ғайра. Оид ба вожаи арабии «вақф» ва маънои луғавии он, перомони марзҳо ва мавзӯҳои чуғрофии «Вақф»-и Тоҷикистон муҳаққиқ А. Қушматов асари алоҳидае таълиф намудааст, ки оид ба мавзӯҳои «Вақф»-ӣ ва марзҳои вақфӣ муфассалан маълумот дода шудааст. Дар ин асар маълумоти ҷолиб оид ба мазорҳо ва ҷойҳои таърихӣ дода шудааст [15, с.191].

Адабиёт:

1. Алиева З., Муқимов Р., Саймолик П. Мачити сангин. // Гиссарский заповедник и его архитектурные памятники. – Душанбе, 1993. – С.45.
2. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микропонимияи минтақаи Кӯлоб. – Душанбе, 1995. – С.82-110.
3. Бартольд В.В. Гиссар (Хисар). // Соч., – Т. III. – М., 1965. – С.401.
4. Бартольд В.В. Чаганиан. // Соч., Т. III. – М., 1965. – С.558-559.
5. Ёқубов Ю. Шумон. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С.164.
6. Лившиц В. Согдийские слова в таджикском языке. – Душанбе, 1967. – 68 с.
7. Маҳмуд ини Валӣ. Баҳр-ул-асрор / Дар зери таҳияи Б.А. Аҳмадов. – Тошканд: Фан, 1977. – С.411-412.
8. Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». – Техрон, 1961. – Ҷ. VI. – С.10.
9. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номашиносии тоҷик. – Душанбе, 2004. – С.19.
10. Раҳмон Э. Суханронӣ ба муносибати 3000-солагии маданияти Ҳисор. АМИТ «Ховар», 27.10.2015.
11. Тошев А. Ҳисор. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С. 397.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., СЭ, 1969. – Ҷ.1. – 908с. Ҷ.2. – 910с.
13. Фрай Р. Мероси Осӣи Марказӣ. Аз замони бостон то истилои туркҳо. – Душанбе, 2000. – С.123.
14. Хоҷа Муҳаммад Мирзо. Ҳафт иқлим. – Техрон, қисми II. – С.94.
15. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. – Душанбе, 2014. – 164 с.
16. Чағонӣён. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С.63.
17. Шарофуддинов С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ // Ҳисор – дар масири таърих. – Душанбе: Маориф, 2015. – С.56-60.

ТДУ: 809. 155. 0

**АНТРОПОНИМҲОИ
ИФОДАГАРИ НОМИ
ПАЙВАНДОНИ САДРИДДИН
АЙНИ ДАР «ЁДДОШТҲО»**

*Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
омӯзгори калони кафедраи
методикаи таълими забон ва адабиёти
ДДОТ ба номи Садриддин Айни*

**АНТРОПОНИМЫ,
ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ
НАЗВАНИЯ СВЯЗЕЙ
САДРИДДИН АЙНИ В
«ВОСПОМИНАНИЯХ»**

*Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
старший преподаватель кафедры методики
преподавания таджикского языка и литературы
ТГПУ имени Садриддина Айни*

**ANTHROPONYMS
REPRESENTING THE NAMES
OF CONNECTIONS SADRIDDIN
AYNI IN «MEMORIES»**

*Imamberdieva Salomat Menglikulovna, senior
lecturer, department of teaching methods of the
tajik language and literature, Sadriddin Aini Tajik
State Pedagogical University*

Аннотатсия

Таҳлилу баррасии антропонимҳои ифодагари номи пайвандони устод Садриддин Айни дар «Ёддоштҳо» муҳтавои мақоларо фаро гирифта, муаллиф кӯшидааст дар асоси маводи ономастикӣ ин ҷихатро мавриди баррасӣ қарор бидиҳад. Дар асари мазкур муаллиф баробари инъикоси табақаҳои гуногуни ҷомеа, инчунин, дар бораи пайвандони худ маълумоти сареҳ медиҳад ва бо ҳамин дар қадом муҳит ба камол расидани худро нишон медиҳад. Дар «Ёддоштҳо» номи пайвандону хешу таборони адиб нақши муайян дошта, ҷиҳати ҷаззобу мукамал гардонидани муҳтавою мундариҷаи асар, воқеаҳои таърихӣ, инъикоси лаҳзаҳои ширини даврони бачагии нависанда мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, ин қабил номҳо, махсусан, антропонимҳои марбут ба номи хешовандону пайвандон барои муайян кардани муносибати пайванди бародарӣ ва наҷодӣ муҳим буда, лаҳзаҳои хотирмонро доир ба зиндагии ҳамонвақтаи адиб дар байни хешовандон нишон додааст.

Калидвожаҳо: антропоним, ономастика, ном, ашхос, сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, забон, сохтор, тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, тоҷикӣ-форсӣ, омехта, анъана, хешу табор, пайванди бародарӣ ва ғайра.

Аннотация

Анализ и обзор антропонимов, репрезентирующих имена родственников мастера Садриддина Айни в «Воспоминаниях», охватили содержание статьи, и автор попытался обсудить этот аспект на ономастическом материале. В этом произведении автор, наряду с отражением разных классов общества, дает также четкую информацию о своих родственниках и тем самым показывает среду, в которой он вырос. В «Воспоминаниях» определенную роль играют имена родных и родственников писателя, исторические события, отражающие приятные моменты детства писателя, были использованы для того, чтобы сделать содержание произведения привлекательным и законченным. Также подобные имена, особенно антропонимы, относящиеся к именам родственников и родственников, имеют важное значение для определения отношений братства и расы, показывают памятные моменты современной жизни писателя среди родственников.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, имя, народ, простой, искусственный, сложный, составной, язык, строение, таджикский, арабский, турецкий, таджикско-персидский, смешанный, традиция, родство, братство и др.

Annotation

The analysis and review of anthroponyms representing the names of relatives of master Sadriddin Aini in «Memoirs» covered the content of the article, and the author tried to discuss

this aspect based on onomastic material. In this work, the author, along with the reflection of different classes of society, also provides clear information about his relatives and thus shows the environment in which he grew up. In «Memoirs» the names of relatives and relatives of the writer have a certain role, historical events, reflecting the sweet moments of the writer's childhood have been used to make the content of the work attractive and complete. Also, such names, especially anthroponyms related to the names of relatives and relatives, are important for determining the relationship of fraternity and race, and show memorable moments of the writer's contemporary life among relatives.

Keywords: *anthroponym, onomastics, name, people, simple, artificial, complex, composite, language, structure, Tajik, Arabic, Turkish, Tajik-Persian, mixed, tradition, kinship, brotherhood, etc.*

Асари таърихӣ-бадеӣ ва тарҷумаиҳолии «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ аз чанд ҷиҳат барои омӯзиши таърихи мардуми аморати Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX ҷолиби диққат аст. Дар асари мазкур муаллиф баробари инъикоси табақаҳои гуногуни ҷомеа, инчунин, дар бораи пайвандони худ маълумоти сарех медиҳад ва бо ҳамин дар қадом муҳит ба камол расидани худро нишон медиҳад. Дар асар чунин антропонимҳои марбут ба пайвандон мавриди қарор гирифтааст: **Сайид Муродхоча (Сайидмуродхоча):** Назар ба нақли падарам – *Сайид Муродхоча*, падари ӯ саводнок буда, аз хунароҳи дастӣ дӯконибӯӣ ва дурудгариро хуб медонистааст [Қ.1: 11, 158]; **Сайид Умархоча:** ... бобои падариам *Сайид Умархоча*ро барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурдаанд [Қ.1: 11(3)]; **Ҳамроҳхон:** ... меҳмонхонаи *Ҳамроҳхон* номро, ки ҳавлиаш дар ҳамсоғии масҷид будааст, бошишгоҳ қарор додаанд [Қ.1: 11, 12(2)]; **Деҳқон (Мулло Деҳқон):** (тағои С. Айнӣ) ... *Деҳқон* ном писари калони соҳиби ҳавлиро хонанда, ӯро ҳафршинос кардааст [Қ.1: 11, 12, 53, 71, 140, 146]; **Зеварой** (модари С. Айнӣ) ... духтари *Ҳамроҳхон* ..., ки фарзанди сеюми ӯ буда, *Зеварой* ном доштааст [Қ.1: 12]; **Эргаш:** Ин *Эргаш* бо бародари калони ман ширхора буд (Падари Эргаш гуломи Абдурахимбой гуломдори пахтаҷаллоб буд) [Қ.1: 15(2), 17(2), 18, 28(2), 29(5), 30(4)]; **Муҳиддин:** (бародари С. Айнӣ) – *Муҳиддин*, ту писари калони дарсхон мебошӣ, ба ту айб аст, ки тарсида гурезӣ [Қ.1: 17, 24(2), 125]; **Қурбонниёз:** (тағои С. Айнӣ) Қурбонниёз ном тағоиям, ки як ҷавони тануманд буд, дарҳол ба дарахт печида боло баромад... [Қ.1: 17(2), 22, 33, 71, 73(3), 74(2), 77(2), 89, 125]; Қ.2: 245(4), 246, 247, 248(2), 249(4), 250(3), 251(3), 255(2), 256(3), 260, 261, 265, 307]; **Алихон:** (тағои хурдии С. Айнӣ) «То вақти мурданам дихед, мешавад, лекин Алихон нафаҳмад», – гуфт [Қ.1: 20, 33, 151, 158; Қ.2: 245, 246(4), 247(2), 248(5), 250(2)]; **Усто Барот** – ... ин ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар аст. [Қ.1: 24, 35, 36(2)]; **Равшаниёз** (тағои С. Айнӣ): Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшаниёз ва Ниёзхон, ки инҳо писарони бобоям – тағоиҳои ман буданд, ба қор тайёр буданд [Қ.1: 33, 73]; **Абдуллохоча** – (амаки падари С. Айнӣ) Ин куҳансол, ки Абдуллохоча ном дошт [Қ.1: 38, 39, 49, 55]; **Иброҳимхоча** (писари Абдуллохоча, ки амаки падари С. Айнӣ буд): Номи ин одам Иброҳимхоча буд [Қ.1: 38, 48, 49, 51, 86(4), 105(3), 106(3), 107(2), 108, 110(3), 111(2), 112(2), 115, 116(4), 117, 159; Қ.2: 256]; **Сирочиддин** (додари хурдии С. А.): Ҳарчанд Сирочиддин ном як додарам бошад ҳам, ҳанӯз вай хурд ... буд [Қ.1: 53, 160; Қ.2: 243]; **Сайид Аҳмадхоча** (бобои падараш, яъне бобокалони С. А.): ... Калонтари ин обкашакро бобои ман, ки Сайид Аҳмадхоча ном дошта, ... сохта буданд [Қ.1: 59]; **Киромиддин** (бародари хурдии С. Айнӣ): Аммо додари хурдам, ки Киромиддин ном дошта 4-сола буд, баъд аз беморӣ зуд қувват гирифт [Қ.1: 160(3); Қ.2: 243, 246];

Сайид Муродхоча (Сайидмуродхоча) аз ҷузъҳои сайид (арабӣ) ва Муродхоча шакл гирифта, ҷузъи сайид ба маънои бузург, пешво, сардори қабила далолат мекунад; он ки аз хонаводаи Паёмбари ислом (с) бошад; он ки шаҷарааш ба Муҳаммад (с) пайваст бошад), **мурод** (иродашуда, хост, орзу, манзур, хоҳиш, мақсад) ва **хоча** (вожаи тоҷикӣ буда, маънои соҳиб, бузург, хучаин, молик) шакл гирифта, маънои хоҷаи бузурги шоёни таҳсинро молик мебошад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 29]. **Сайид (ар.)** – 1. бузург, сарвар,

сардор, пешво [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 177], бузург, меҳтар, сарвар, око [ФФА 1367, с. 648], сарвар, меҳтар, бузург, око, хоча, солор, сардор, пешво, меҳтари қавм [Ғиёс-ул-луғот 1989]; меҳвар [Деххудо 1365, Ҷ. 9, с. 13877].

Аҳмадхоча (дар шакли мураккаб **аҳмад** (ҳамидатар, қобили ситоиш, шоёни таҳсин, бисёр сутуда; яке аз номҳои паёмбари ислом Муҳаммад (с), ки барои эҳтироми номи ӯ ҳамчун ҷузъи аввал ё охири бархе аз номҳо гузошта мешавад) ва **хоча** (соҳиб, бузург, хучаин, молик) шакл гирифта, маънои хочаи бузурги шоёни таҳсинро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 29].

Антропоними **Сайид Умархоча** дар қолаби таркибӣ шакл гирифта, аз ҷузъҳои **сайид** (арабӣ буда, маънои бузург, пешво, сардори қабила; он ки аз хонаводаи паёмбари ислом бошад; он ки шаҷарааш ба Муҳаммад (с) пайваст бошад) ва **Умар+хоча** (умар вожаи арабӣ буда, маънои ҷонсаҳт, боору номус, пойдор, устувор, бобақо, фаромӯшнашаванда, безавол, номи 2-юмин халифа аз хулафои рошиддин – Умар (р) бинни Хаттоб (р) [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 143].

Антропоними **Ҳамроҳхон** аз нигоҳи сохт сохта буда, аз ҷузъҳои **ҳамроҳ** (ҳамсафар, рафиқи роҳ, дӯст, рафик, ёр)+**хон** (номпасванд барои ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш) таркиб ёфта, маънои дӯсти бовафоро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 160]. Дар айни замон низ ин номро барои номгузории фарзандон истифода мекунанд.

Антропоними **Зеварой** (модари С. Айнӣ) аз ҷузъҳои **зевар** (маънои зиннат, ороишдиханда, зебдиханда)+**ой** (форманти номсози туркӣ буда, шакли тоҷикиаш **моҳ** номпасванд барои ифодаи маҷозан зебо, хушрӯй ва навозиш далолат мекунад) таркиб ёфта, маънои шахси ниҳоят зебу зиннатдору зебдихандаро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 1, с. 69]. Вожаи **зевар** дар луғатҳои гуногун чунин шарҳу эзоҳ дода шудааст: ороиш, зиннат, зеб, чизе, ки бо он чизи дигарро биороянд [ФЗТ, Ҷ. 1. с. 448], ба маънии зиннату ороиш бошад ва он ҷӣ бад он зиннату ороиш кунанд; ороиш, зинат, зеб; чизе, ки бо он чизи дигарро биороянд, он ҷӣ зебу ороиш бад он муҳосил ояд, ба маънии зинат бошад ва ин луғат дар асл «зевар» буда, яъне соҳиби зеб, «бо»-ро ҳазф карданд... [Деххудо 1356, Ҷ. 9, с. 13118], ороиш бошад, он ҷӣ, ки бад он ороиш кунанд, ҳар он чи, ки бо он чиз дигарро ороиш кунанд, ороиш [ФНЭ 1988, с. 133].

Антропоними **Эргаш** шакли туркии вожаи тоҷикии **ҳамроҳ** (ҳамсафар, рафиқи роҳ, дӯст, рафик, ёр) буда, маънои ҳамроҳ ба падарро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 160]. Имрӯз низ ин антропоним дар байни мардуми тоҷику узбек гузошта мешавад ва маънои ҳамроҳро далолат мекунад.

Антропоними **Муҳиддин**, аслан, ин номи шахс дар шакли муҳйиддин буда, мураккаб аз **муҳйӣ** (зиндакунандаи пас аз марг, эҳёкунанда)+**дин** (зиндакунандаи дин, эҳёкунандаи дин) таркиб ёфта, маънои шахси эҳёкунандаи дин ва таблиғу ташвиқкунандаро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 121].

Антропоними **Алихон** (тағои С. Айнӣ) мураккаб аз **Алӣ** (баланд, баландмартаба; ҷузъи аввал ва охири бархе аз номҳо, ки ба эҳтироми номи Алӣ (р) – халифаи ҷаҳоруми ислом гузошта мешавад) + **хон** (номпасванд барои ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш) таркиб ёфта, маънои шахси баландмартабаро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 22]. Ин антропоним аз ҷузъҳои **алӣ** ва **хон** таркиб ёфта, ҷузъи Алӣ дорои чунин маъниҳост: 1. шариф, бузургвор, қадр, бузургворӣ, баланд, баландмартаба, баландқадр [Деххудо 1356, Ҷ. 10 с. 16074]; 2. тавоно ва калон [Деххудо 1356, Ҷ. 10 с. 16074]; 3. он кӣ болотар аз ӯ чизе нест [Деххудо, Ҷ. 10 с. 16074]; 4. амакбача ва домоди Муҳаммад пайғамбар ва халифаи ҷаҳорум [ФМШ 1992, с. 23]; номи халифаи ҷаҳоруми Ислом, ки писари амак ва домоди расули акрам саллаллоҳу алайҳи ва саллам буд. Ҳазрати Алӣ разияллоҳу анҳу диловари харбҳои аввалини Ислом, бо дасти гурӯҳи хорич ба шаҳодат расид; 5. Алии Дайламі ҳомии Фирдавсӣ, яке аз бузургони Тӯс [ФМШ 1992, с. 23]; 6. номе аст Худои таолоро, 7. номе аз номҳои мардони мусулмон [ФФФ 1378, с. 947].

Антропоними **Равшаниёз** (тағои С. Айнӣ): мураккаб аз равшан (маънои мунаввар, тобон, дурахшон, фурӯзон, афрӯхта) + **ниёз** (майл, хоҳиш, рағбат, ҳавас,

дархост, хочат, эҳтиёҷ, зарурат, назр, садақа, худой) таркиб ёфта, маънояш марди афрӯхтаи хоҳишу ҳавас аст [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 121]. Вожаи «равшан» аз ф.б. raохsna; ав. raохsna; суғ. raохsna, raохsna; суғ.-яғн. raохsin, тоҷ.-форс. равшан // рӯшан гирифта шуда, маънои мунаввар, тобон, дурахшон, фурузон, афрӯхтаро дорад. Антропоними **Равшан** ва гунаи он рӯшан, инчунин, дорои чунин маъниҳост: 1. нуронӣ, дурахшон, тобон [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 113]; тобон, дурахшон, афрӯхта; чое, ки нур ба он битобад, тобнок, мунаввар, нуронӣ нуронӣ, мунаввар, тобон, дурахшон [ФОҶ 1988, Ҷ. 2, с. 48]; тобнок, нуронӣ, мунаввар, дурахшон, тобон, чизи дорандаи нур мисли чароғ ва офтоб ва утоқи равшан [Деххудо 1356, Ҷ. 8 с. 12379]; 2. ошкор, возеҳ, сареҳ, маълум [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 113]; ошкор, аён, зоҳир, возеҳ, маълум [ФОҶ 1988, Ҷ. 2, с. 48]; 3. маҷ. холӣ аз губори тирағӣ ва андӯх, беғам, бепарво; пок, тоза [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 113]; 5. Номи яке аз муфассирони Авасто дар замони Сосониён [ФНЭ 1988, с. 126].

Антропоними **Абдуллоҳоча** (амаки падари С. Айнӣ) мураккаб аз **абд** (банда)+**ал-Аллоҳ** (Худо, Парвардигор, Эзид) ва чузъи тоҷикии хоча (бузургвор) буда, маънои бандаи Аллохро дорад. Паёмбари гиромӣ Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам дар ҳадоис таъкид кардааст, ки беҳтарин номҳои писандидаи Оллоҳ ин Абдуллоҳ, Абдурраҳмон ва Ҳорис мебошанд. Маънии Абдуллоҳ бандаи Аллоҳ мебошад.

Антропоними **Сирочиддин** (додари хурдии устод С. Айнӣ) мураккаб аз **сироч**+**дин** (маънои чароғ, чароғи дину ойин) буда, маънои чароғи дину ойинро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 1136]. Антропоними мазкур антропоними мураккаби омехта буда, аз чузъҳои арабии **сироч** – чароғ ва тоҷикии **дин** (ф. б. daina – дин, ф. м. dina // оyin, тоҷикӣ-форсӣ дин – кеш, оин, мазҳаб, бовар, эътиқод) шакл гирифтааст.

Антропоними **Сайид Аҳмадоча** (бобои падараш, яъне бобокалони С. Айнӣ) дар қолиби таркибӣ шакл гирифта, аз чузъҳои **сайид** (арабӣ буда, маънои бузург, пешво, сардори қабила; он ки аз хонаводаи Паёмбари ислом бошад; он ки шачарааш ба Муҳаммад (с) пайваст бошад) ва **Аҳмадоча** (дар шакли мураккаб **аҳмад** (ҳамидатар, қобили ситоиш. Шоёни таҳсин, бисёр сутуда; яке аз номҳои Паёмбари ислом Муҳаммад (с), ки барои эҳтироми номи ӯ ҳамчун чузъи аввал ё охири бархе аз номҳо гузошта мешавад) ва **оча** (соҳиб, бузург, хучаин, молик) шакл гирифта, маънои хочаи бузурги шоёни таҳсинро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 29]. **Аҳмад** (ар.) 1. бағоят сутуда, сутудатар [ФНЭ 1988, с. 31]; сутудатар, ҳамидатар, бағоят сутуда, сутудатар, ҳамидатар, бисёр сутуда, аҳсан, бағоят сутуда [Деххудо 1356, Ҷ. 1, с. 1113]. 2. яке аз номҳои пайёмбари гиромӣ Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам, номе аз номҳои Расул саловотуллоҳу алайҳи [Деххудо 1356, ҷ. 1, с. 1113]; яке аз номҳои пайғамбари ислом [ФФА 1376, с. 1119].

Антропоними **Киромиддин** (додари хурдии устод С. Айнӣ) мураккаб аз чузъҳои омехтаи арабӣ ва тоҷикии **киром**+**дин** (маънои каримони дин, бузургворони дин, олиҳиммат дар дин) буда, маънои бузургвори динро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 1136]. Дар фарҳангҳои дигар антропоними Киромиддин чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: «сахӣ, босаховат; чавонмард, соҳибэҳсон [ФЗТ 1969, Ҷ. 1, с. 540]; бахшанда, баикром, сахӣ [ФФФ 1376, с. 1104]; чавонмард, бахшанда, саховатманд, 2. даргузаранда аз гуноҳ [Деххудо 1367, Ҷ. 12 с. 18311]; 3. меҳмонпарвар; 4. Некӯкор, бузургвор..., баландҳиммат, бочалол, меҳрубон, хайрхоҳ, некандеш, некниҳод [Деххудо 1356, Ҷ. 12 с. 18311]; 5. ниг. Абдулкарим [ФН 2011, 185].

Ҳамин тавр, дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ антропонимҳои ифодакунандаи номи пайвандону хешу таборони адиб дар асар нақши муайян дошта, ҷиҳати ҷаззобу мукамал гардонидани муҳтавою мундариҷаи асар, воқеаҳои таърихӣ, инъикоси лаҳзаҳои ширини даврони бачагии нависанда мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, ин қабил номҳо, махсусан, антропонимҳои марбут ба номи хешовандону пайвандон барои муайян кардани муносибати пайванди бародарӣ ва наҷодӣ муҳим буда, лаҳзаҳои хотирмонро доир ба зиндагии ҳамонвақтаи адиб дар байни хешовандон нишон додааст.

Адабиёт:

1. Абодуллоева С. Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ. Рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 2003. – 168 с.
2. Абодуллоева С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты (на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридадина Атгара и Джаладиддина Балхи)». Ав... докт... дисс... – Душанбе, 2017. – 48 с.
3. Гафуров О. Тафсири мухтасари номҳои чуғрофӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
4. Давлатов Э.А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. – Душанбе, 2017. – 112 с.
5. Давлатова Ф.Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дисс... – Душанбе, 2019. – 24 с.
6. Курбонмамадов С.Х. Семантико-стилистические особенности поэто- нимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... дис... канд... филол... наук. – Душанбе, 2014. – 26 с.
7. Майнусов Д.Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасыма Фирдавси (лингвистический аспект): Автореф... дис... канд... филол... наук. – Душанбе, 2013. – 27 с.
8. Самарқандӣ Я.Н. Фарҳанги номҳои форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2012. – 367 с.
9. Темиров Ҷ. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». – Душанбе, 2018. – 24 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – Ҷ. 1. – 996 с.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – Ҷ. 2. – 1095 с.
12. Ҳайдаров Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225 с.
13. Ҳайдарӣ Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 474 с.
14. Ҳомидов Д.Р. Топонимия водии Кешрӯд / (таҳлили таърихию забоншиносӣ) (нашри дувум). – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.
15. Ҳомидов Д.Р. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 2018. – 210 с.
16. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни. / Канд... дисс... – Душанбе, 1994. – 191с.
17. Шоев Р. Ономастика «Самаки айёр». – Автореф... канд... дисс. – Душанбе, 1996. – 23 с.

**ХУСУСИЯТҲОИ
ЛУҒАВИЮ МАЪНОИ ВА
КАЛИМАСОЗИИ ИСМҲОИ МАКОН
ДАР АШЪОРИ ИМЛОИ БУХОРОИ**

Толибов Аҳлиддин,
унвонҷӯи кафедраи назария ва
амалияи забоншиносии ДДОТ
ба номи С.Айнӣ

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА И
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ТОНИМОВ В
ПРОИЗВЕДЕНИЕ ИМЛОА БУХОРОИ**

Толибов Аҳлиддин,
соискатель кафедры теории и
практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айни

**LEXICAL-SEMANTIC
CHARACTERISTICS AND WORD
FORMATION OF TONIMES IN THE
WORK OF IMLOA BUKHOROI**

Tolibov Ahliddin,
applicant for the Department of Theory
and Practice of Linguistics
TSPU named after Sadriddin Aini

Аннотатсия

Баррасии дараҷаи истеъмоли исмҳои ифодагари мафҳуми макон дар ашъори Имлои Бухороӣ ба таври фаровон дар осори шоир истифода гардида, ҷайд магардад, ки бисёр калимаҳои иқтибосии арабии ифодакунандаи мафҳуми макон қаблан дар забони тоҷикӣ мақоми устувор пайдо намуда, аз ҷиҳати фонетикӣ, семантикӣ ва морфологию калимасозӣ ҳазм шудаанд ва сипас чун унсури ҷаъоли луғавӣ дар таъмин намудани талаботи сабки ҳоси шоир мусоидат кардаанд. Хусусан, нақши чунин вожаҳо дар ба вучуд омадани синонимҳои нав басо калон аст. Ин ҷиҳатро дар мисоли муносибати муродифӣ пайдо намудани калимаҳои тоҷикӣ бо арабӣ, ки мафҳуми маконро ба таври умумӣ ифода мекунанд, бармало мушоҳида кардан мумкин аст: **ҷой, макон, маскан, маснад, мақом, маъво, манзил; бог, чаман, фирдавс, ризвон; мактаб, мадраса; масҷид** (сачдагоҳ); **савмаа, кунӣшт, дайр** (ибодатхонаи насронӣ), **дашт, сахро, биёбон, ҳомун, бодия; ҷаҳон, олам, дунё, гардун, гетӣ, кавн; хона, бино, иморат; кох, кӯшк, қаср; шаҳр, мамлакат, кишвар, ватан** ва амсоли инҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: хусусиятҳои луғавию маъноӣ, калимасозӣ, калимасозии исмҳои макон, ашъор, Имлои Бухороӣ, морфология, фонетика, синонимҳо, забоншиносӣ, вижаҳои луғавию маъноӣ, иборасозии исмҳои макон.

Аннотация

Исследуя степень употребления существительных, репрезентирующих концепт места в стихах бухарской орфографии, обильно используемых в творчестве поэта, следует отметить, что многие цитируемые арабские слова, репрезентирующие концепт места, ранее нашли устойчивое положение в таджикском языке. языке и переваривались с точки зрения фонетики, семантики, морфологии и словообразования, а затем, как активный лексический элемент, помогали отвечать требованиям стиля поэта. В частности, очень велика роль таких слов в появлении новых синонимов. Этот аспект можно наблюдать на примере синонимии таджикских слов с арабскими, которые выражают понятие места в общем виде: место, место, маскан, маснад, статус, маво, место жительства; сад, чаман, фирдавс, ризван; школа, медресе; мечеть (богослужение); савмаа, синагога, монастырь (христианский храм), равнина, поле, пустыня, хамун, бодия; мир, мир, мир, мир, мир, мир; дом, здание, особняк; кох, кошк, дворец; можно наблюдать город, страну, страну, родину и тому подобное.

Ключевые слова: лексико-семантические особенности, словообразование, словообразование топонимов, стихотворения, бухарское правописание, морфология, фонетика, синонимы, лингвистика, лексико-семантические особенности, формулировка топонимов.

Annotation

Examining the degree of use of nouns representing the concept of place in the poems of Bukhara spelling is abundantly used in the works of the poet, it should be noted that many quoted Arabic words representing the concept of place previously found a stable position in the Tajik language and were digested in terms of phonetics, semantics, morphology and word formation. and then, as an active lexical element, they helped to meet the requirements of the poet's style. In particular, the role of such words in the emergence of new synonyms is very large. This aspect can be observed in the example of the synonymy of Tajik words with Arabic, which express the concept of place in a general way: place, place, maskan, masnad, status, mavo, residence; garden, chaman, firdavs, rizvan; school, madrasa; mosque (worship); savmaa, synagogue, monastery (Christian temple), plain, field, desert, hamun, bodia; the world, the world, the world, the world, the world, the world; house, building, mansion; koh, koshk, palace; city, country, country, homeland and the like can be observed.

Keywords: *lexical and semantic features, word formation, word formation of place names, poems, Bukhara spelling, morphology, phonetics, synonyms, linguistics, lexical and semantic features, phrasing of place names.*

Дар забоншиносии тоҷик ба таҳқиқи вижагиҳои луғавию маъноӣ ва калимаву иборасозии исмҳои макон дар мисоли маводи осори бадеӣ ва ё забону услуби он тавачҷуҳи бевосита равона нашудааст. Муаллифон (Ш. Ниёзӣ [1954], Ш. Рустамов [1972, 1981], Н. Маъсумӣ [1959, 1976], Р. Ғаффоров [1966, 1977], Б. Камолитдинов [1967], Х. Хусейнов [1972] ва дигарон) бештар ба омӯзиши категорияҳои грамматикӣ ва масъалаҳои марбут ба калимасозӣ рӯ овардаанд. Ҳол он ки имкониятҳои луғавию маъноӣ ва калимаву иборасозии исмҳои ифодагари мафҳуми макон дар забони осори манзум ва сабки бадеӣ бисёр домани густурда дорад.

Мо хусусияти рангини маъноӣ, калимаву иборасозӣ доштани калимаҳои исми ифодагари мафҳуми маконро дар мисоли маводи ашъори суҳанвари соҳибному соҳибдевони адабиёти тоҷики охири асри XVII ва нимаи аввали садаи XVIII Имлои Бухорӣ ба мушоҳида гирифта, дар доираи ғунҷоиши як мақола ин масъаларо мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Дар ашъори Имло бештар аз 70 адад калимаи решагӣ (сода)-и исми ифодакунандаи мафҳуми макон истеъмол ёфтааст, ки аксарияти онҳо ҳадди ақал аз се маротиба бештар дар матни ғазалиёти шоир ба қор рафтаанд. Калимаҳои исми ифодакунандаи мафҳуми маконро вобаста ба мансубияти забонӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунем: а) калимаҳои аслан тоҷикӣ; б) калимаҳои иқтибосӣ (арабӣ).

а) Калимаҳои аслан тоҷикӣ. Ин гурӯҳи калимаҳо 40 адад ва ё 57,1%-ро ташкил медиҳанд. Чунончи: *хона, дар, ҷаҳон, чаман, кошона, остон, ошён, замин, биёбон, роҳ, қўй, қўча, хиёбон, майдон, кишвар, шаҳр, бозор, қўҳ, дашт, боз, биҳишт, дўзах, хирман, ҷой, гўша, кунҷ, кунӣшт, дўкон, коҳ, доман, беша, гетӣ, зиндон, чоҳ, арса, ҳомун, хок, фирдавс, гардун, кон.*

Калимаҳои исми ифодагари мафҳуми маконро, ки баромади тоҷикӣ доранд, вобаста дараҷаи истеъмол ба тариқи зайл тасниф менамоем: а) вожаҳои серистеъмол; б) вожаҳои камистеъмол.

а) Калимаҳои исми серистеъмоли ифодагари мафҳуми макон дар ашъори Имлои Бухорӣ. Калимаҳои ин гурӯҳ дар ҳадди ақал 3 маротиба ва дар ҳадди аксар то 60-70 маротиба забони ашъори Имло истеъмол ёфтаанд.

а) Калимаҳои исми серистеъмоли тоҷикиасл ифодагари мафҳуми макон.

№	Калимаҳои решагӣ	Миқдори истеъмоли	Маънои луғавӣ ва маҷозӣ	Муродифоти луғавӣ
1	<i>хона</i>	60	як қисми истиқоматгоҳ дар ҳавлӣ.	1.маскан, утоқ; 2.иморат, ҳавлӣ
2	<i>чаман</i>	62	замини сабзу хуррам; ҷойи чамидану хиромидан	1.гулзор, сайргоҳ; 2.боғу бўстон
3	<i>ҷаҳон</i>	73	рӯи замин; маҳлуқот киноя аз мардум, халқ.	олам, дунё, гетӣ;
4	<i>кошона</i>	10	хонача, хонаи ҳакирона, хонаи зимистона	1.хона, бошишгоҳ; 2.лона, ошён.
5	<i>бозор</i>	6	Маҳалли маҳсули хариду фурӯш; мавзеи тичорату савдо	маҷ.: ривочу равнак; чораҷӯӣ, тадбир; муомила
6	<i>кӯча</i>	4	шакли рехташудаи <i>кӯй+ча</i> ; роҳи даруни шаҳр ва ё деҳа	гузар, маҳалла
7	<i>кӯй</i>	8	роҳ, роҳи калон	кӯча, маҳалла, гузар
8	<i>кишвар</i>	4	сарзамин	мамлакат, ноҳия
9	<i>остон</i>	5	қисми поёнии чорҷӯбаи дар; поиндарӣ; поёни хона; даргоҳ, дарбор, боргоҳ.	даромадгоҳ, мадҳал; кафшкан.
10	<i>боғ</i>	4	ҷойи сабзу хуррами атрофаш девор кашидашуда, ки дар он дарахтони мевадору бемева, току гулҳо мерӯянд	мевазор чаману бўстон
11	<i>ошён</i>	9	истиқоматгоҳ, манзил, лона	лона, кошона, хона
12	<i>замин</i>	4	сатҳи хок; номи сайёраи Замин	хок; кишвар, мамлакат
13	<i>биёбон</i>	26	сахрои беобу алаф, ҷӯли бегиёҳ; дашти пур аз реғу қум	бодия, замини беҳосил, ноқорам
14	<i>раҳ/роҳ</i>	27	1.гузаргоҳ, чода, кӯча; 2.масофа; 3.восита, васила; 4.маслак, тариқ, 5.тарз, расм, қоида; 6.бор, маротиба қарат	гузаргоҳ, чода, кӯча; масофа (ФЗТ, 146-147).
15	<i>биҳишт</i>	3	ист. динӣ: хуштарин боғҳои мавҳумӣ дар олами охираат.	ҷаннат
16	<i>дӯзах</i>	4	ист. динӣ: ҷойи гунаҳкорон дар он дунё, ки пуроташ аст.	ҷаҳаннам
17	<i>майдон</i>	4	ҷои фароҳ, замини васеи беиморат	арса
18	<i>кӯҳ</i>	4	барҷастагии калону баланд дар сатҳи замин	ҷабал
19	<i>дашт</i>	3	замини ҳамвори васеъ	1.сахро, биёбон; 2.зиёратгоҳ, киштзор
20	<i>дӯкон</i>	3	хонае, ки дар он ҷо молу	фурӯшгоҳ; макон,

			маҳсулот мефурӯшанд.	маскан
21	<i>гетӣ</i>	3	чаҳон, рӯйи замин	чаҳон, олам, дунё
22	<i>шаҳр</i>	10	сарзамин, марзу бум, ободии калон	кишвар, мамлакат; билод, мадина.
23	<i>ҷой</i>	3	макон, бошишгоҳ.	макон, маскан, манзил
24	<i>гӯша</i>	3	канори чизе, канора; ҷойи хилват	кунҷ, зовия; хилватгоҳ,
25	<i>зиндон</i>	3	хабсхонаи торик	маҳбас
26	<i>хирман</i>	3	1.тӯдаи ғаллаи ноқӯфта; 2.ҷойи ғаллакӯбӣ.	майдон
27	<i>замин</i>	3	хок, сатҳи хок; номи сайёра	кишвар, мамлакат
28	<i>дар</i>	3	даромадгоҳи хонаю хавлӣ, дӯкон, қалъа.	вурудгоҳ; даргоҳ, хонадон.

Аз маълумоти омории дар чадвал овардашуда маълум мегардад, ки 70%-и калимаҳои решагии тоҷикиасро дар ашъори Имло вожаҳои серистеъмол ташкил медиҳанд. *хона, дар, ҷаҳон, чаман, қошона, остон, ошён, замин, биёбон, роҳ, кӯй, кӯча, майдон, кишвар, шаҳр, бозор, кӯҳ, дашт, бог, биҳишт, дӯзах, хирман, ҷой, гӯш.*

Хона - як қисми истиқоматгоҳ дар хавлӣ; маскан, утоқ; иморат, хавлӣ [11, с.863] ба маънии асли маъмул мебошад, калимаи *остон* – қисми поёнии чорчӯбаи дар, поиндарӣ; даромадгоҳ, маҳал; маҷозан: 1.кафшкан, поёни дар; 2.дарбор, даргоҳ, боргоҳи подшоҳ [11, с.930] бошад, дар матни зерин мафҳуми як ҷузъи хона, қисми даромадгоҳи онро ифода намудааст.

Гар моҳи пуритоб биёяд ба хонаам,

Хуршеду моҳ саҷда кунанд остони мо [2, с.31].

Дар мисоли боло объекти мурочиати шоири ориф «моҳи пуритоб» аст, ки он дар матлаи ғазали дигар дар шакли «моҳи хуштарона» зикр ёфтааст ва он дар истилоҳи аҳли тасаввуф мафҳуми «Худо»-ро ифода менамояд:

Агар ба хонаи ман ҷилвагар хиром орад,

Ба ариш ноз кунанд хоки остони мо [2, с.86].

Калимаи *хона* дар ашъори моҳияти тасаввуфидошта маҷозан мафҳуми дил ва ё олами ботиниро ифода мекунад, яъне: *Моҳ* (Худо) чун ба дили ориф роҳ ёбад, ба шарофати таҷаллии ҳусни Ё тамоми ашъу мавҷудот ба мақому дараҷаи воло соҳиб мешаванд. Тақвияти маънии боло дар ғазали дигар бо ширкати вожаҳои *ёр* ва *хона*, ки маъноҳои меҳварии байтро ифода мекунанд, низ мушоҳида карда мешавад:

Тоҷдорони ҷаҳон ҷумла ҳасад хоҳанд бурд,

Ёр агар ҷилвагар ояд ба дари хонаи мо [2, с.91].

Дар мисоли дигар калимаи *хона* хусусияти сермаъноӣ касб намуда, барои ифодаи маъноҳои *ҷо* ва *маъво* хизмат кардааст. Чунончи:

Оташи шиқи ту тодар синаи ман хона сохт,

Хотирамро аз ҳама кори ҷаҳон бегона сохт [2, с.221].

Дар ҷои дигар шоири ориф исми макони тоҷикии *хона* иқтибосии арабии *манзил*-ро чун муродифи луғавӣ истифода бурдааст, вале зикр кардан бамаврид аст, ки ҳадафи таҳқиқи мо таҳлили амиқ ва васеи истилоҳоти ирфонӣ набуда, балки нишон додани хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва мансубияти забонии исмҳои ифодакунандаи мафҳуми макон ба шумор меравад:

Ёбам хабари манзили ҷонаи худро,

Тороч кунам нақди дилу хонаи худро [2, с.123].

Муродифати калимаи *хона* бо вожаи *қошона*:

Хонаам саҷдағаҳи инсу малак хоҳад шуд,

Ёр аз ноз кунанд ҷилва ба қошонаи мо [2, с.46].

Масъалаҳои забоншиносӣ

Шудам Маҷнун ба ёди ҷилваи лайлинигоҳи худ,
Ба саҳро рафтаму отаи задам **кошонаи** худро [2, с.34].

Вожаҳои **остон** ва **ошён** дар байти зерин бо ҳамдигар ва умуман бо калимаҳои **хона, кошона, манзил** дар муносибати синонимӣ ва наздикмаъноӣ қарор гирифтаанд:

Хуршеду моҳ саҷда кунанд **остонаам**,
То хоки **ошён**и ту шуд ҷабҳасои мо [2, с.61].

Аз баррасии намунаҳо аён мегардад, ки калимаҳои исми ифодагари мафҳуми макон ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар доираи маводи фароҳамомада имкониятҳои зиёди сермаъноӣ, синонимӣ ва антонимӣ

б) Калимаҳои исми камистеъмоли ифодакунандаи мафҳуми макон дар ашъори Имлои Бухорӣ. Калимаҳои камистеъмол дар ҳолати луғавӣ ё решагии худ дар ашъори Имло аз 1-2 маротиба бештар мавриди истифода қарор нагирифтаанд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зеринро шомил намудан мумкин аст: **арса, беша, гардун, доман, кунҷ, кон, кох, фирдавс, хиёбон, хок, ҳомун, чоҳ.**

б) Калимаҳои исми камистеъмоли тоҷикиасли ифодагари мафҳуми макон

Ҷадвали 2.

№	Калимаҳои решагӣ	Миқдори истеъмол	Маънои луғавӣ ва маҷозӣ	Муродифоти луғавӣ
1	арса	1	майдон, саҳро; тахтаи шохмот	майдон, саҳро
2	беша	1	дарахтзори табиӣ ва худрӯ.	чангал, дарахтзор.
3	гардун	1	фалак, сипеҳр, осмон; рӯзгор, сарнавишт, тақдир	олам, дунё, даҳр, гетӣ
4	доман	1	қисми поёнии гирдогирди либос.	канор, канора, паҳноӣ
5	кунҷ	1	бурҷи хона ва ё бино, иморат	гӯша, зовия, бурҷак
6	кон	1	ҷое, ки канданиҳои фойданоки табиӣ зиёд воқеъ шудааст.	маъдан; манбаи чизе, фаровонии чизе
7	кох	1	сарой, кӯшк, қаср; иморат; маҷозан: дунё	қаср, кӯшк, бино, иморат
8	фирдавс	2	боғи хушу хуррам; биҳишти афсонавӣ	биҳишт, боғҳои зебои биҳишт; ҷаннат
9	хиёбон	1	роҳи кушода ва ҳамвор дар миёни шаҳр ва ё боғ; роҳи ду тарафаш гулгашт.	кӯча, кӯчаи калон;
10	хок	2	қабати болоии замин, ки дар он гиёҳу дарахт мерӯяд; маҷозан: қисми одам, чизи беқадру қимат; гӯр, қабр;	сарзамин, мамлакат, кишвар; чанг, ғубор, гард
11	ҳомун	1	замини ҳамвору холи аз баландию пастиҳо	саҳро, дашт, водӣ
12	чоҳ	1	чуқурии рострафта дар замин; маҷозан: бадбахтӣ, қасофат.	мағок; зиндон, маҳбас;

Калимаҳои **ин гурӯҳ** дар шакли луғавӣ истеъмоли маҳдуд дошта бошанд ҳам, вале ин ҷиҳат аз рӯи эҳтиёҷи муаллиф ё зарурат қорбасти ин ё он калима ба вуқӯъ омадааст ва бештарини онҳо дар забони адабии ҳозира ба услуби адабии китобӣ мансуб мебошад. Қайд кардан ҷои аст, ки бисёр калимаҳои камистеъмол дар матн ба сифати

муродифи луғавӣ, маъной ва ё услубии унсурҳои луғавии фаъолу серистеъмол бо мақсади роҳ надодан ба такрори барзиёд ва бемавқеи калимаҳо истифода шудаанд. Чунончи, калимаҳои **дашт**, **биёбон**, **сахро**, **бодия**, **ҳомун** аз чихати дараҷаи истеъмол ва мансубияти забонӣ якхела нестанд, вале якҷоя силсилаи синонимии бисёраъзоро ташкил додаанд:

*Дарди мо дар ҷанг шуд ҳар лаҳза бо дармони мо,
Гирдбоди дашт хандад бар сару сомони мо [2, с.47].
Рӯ ба сахро чун наорам ҳар нафас чун гирдбод,
Мезанад отаиш алам аз хонаи вайрони мо [2, с.93].
Шуд кабоб, Имло, дили Маҷнун зи барқи интизор,
Лайлӣ то маҳмил зи ҳай сӯйи биёбон бардошт [2, с.218].
Он ки Маҷнун гашта, дар бодия ҳайрон гашта,
Масту бебок ба ҳар кӯча давидаст, манам [2, с.569].
Ба ҷуз савдои Лайлӣ дигар аз Маҷнун чӣ менурсӣ?
Суроғи хонаи меъмор аз ҳомун чӣ менурсӣ? [2, с.884].*

Ҳамин гуна муносибати муродифӣ доштан ва ташкил намудани қатори калони синонимӣ ба гурӯҳи калимаҳои ҳаммаъно ва наздикмаънои тоҷикиасл ва баромади арабидоштаи зерин: **ҷаҳон**, **олам**, **дунё**, **гетӣ**, **гардун**, **дахр**, **кавн** ба назар мерасад, ки сарсилсилаи он вожаи **ҷаҳон** махсуб меёбад. Мисолҳо:

*Баски, Имло, хӯрдаам ханҷар ба дил аз дасти ёр,
Ғайри ҷонбозӣ надорам дар ҷаҳон ман чорае [2, с.753].
Тавфи дилҳои дилфигорон бикун ҳар субҳу шом,
Гар ҳамехоҳӣ, ки дар олам сулаймонӣ кунӣ [2, с.825].
Дил ба дунё манеҳ, Имло, ки хатарҳо дорад,
Тамаъи хайр аз ин хонаи вайрона маҳоҳ [2, с.781].
Ба дарси шиқ бикун гавру Каъбаро бигзор,
Зи кинаҳоҳии гардун дар ин хароба маранҷ [2, с.268].
Бигзар зи фикри ду гетию қадам дар раҳ бинеҳ,
Кори худро кардаӣ бар хештан мушкил чаро? [2, с.103].
Мастона боз кун нигоҳи оҳувонаро,
Ду кавн нашъабахии пири мугон шикан [2, с.692].
Илоҳӣ, аз алами шиқи гулрухон ҳаргиз,
Чу ман хазонзада дар даҳр шайху шоб мабод [2, с.330].
Зухуроти бо ҳамдигар муродиф гардидани калимаҳои **арса** ва **майдон**:
Дар баҳорон гузар, Имло, ба сӯи сахро кун,
Ҳама дар кор дар ин арсаву бекор туй [2, с.838].
Шаҳсаворам омада то маст дар майдони ноз,
Гӯйӣ дилҳои нақуномон зи майдон барнадошт [2, с.218].*

б) Калимаҳои иқтибосӣ (арабӣ). Гурӯҳи дуҷуми вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми маконро, ки дар забони ашъори Имлои Бухорой қорбаст шудаанд, калимаҳои иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд. Теъдоди чунин калимаҳо ба 30 адад баробар буда, онҳо 42,9%-и шумораи умумиро ташкил медиҳанд. Чунончи: **сахро**, **равза**, **дахр**, **водӣ**, **бино**, **қаср**, **олам**, **қибла**, **дунё**, **ватан**, **ҳарам**, **кавн**, **савмаа**, **ризвон**, **хайма**, **Каъба**, **даёр**, **бодия**, **арш**, **иморат**, Дар байни ин калимаҳо унсурҳои луғавие низ мавҷуданд, ки дар забони арабӣ онҳо шакли сохта доранд, вале дар натиҷаи ба қонунҳои забони тоҷикӣ дар давоми асрҳои зиёд мутобиқ гардидан шакли рехтаву яклухт пайдо кардаанд. **мактаб**, **манзил**, **мамлакат**, **масҷид**, **мадраса**, **мазраъ**, **мақом**, **маснад**, **макон**, **мазор**.

Бояд қайд кард, ки калимаҳои иқтибосии арабии мазкур ҳанӯз то замони Имло (асри XVIII) дар таркиби луғавии забони адабии китобиямон мақоми устувор пайдо карда, оммафаҳму серистеъмол мебошанд. Масалан, дар ашъори Имло бештарини калимаҳои номбаршуда худуди аз 3 то 50 маротиба гардиш хӯрдаанд. Калимаҳои

Масъалаҳои забоншиносӣ

иктибосии арабиро низ вобаста ба дараҷаи истеъмоли боз ба ду бахш тақсимбандӣ мекунем: 1) калимаҳои серистеъмоли арабӣ; 2) калимаҳои камистеъмоли арабӣ. Қисми зиёди ин калимаҳои гурӯҳи якум аз ҷиҳати фонетикӣ, маъноӣ, морфологию синтаксисӣ пурра ҳазм гардида, ба қонунҳои дохилии забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. Онҳо ҳам дар забони ашъори Имло ва ҳам дар забони адабии муосири тоҷик хусусияти серистеъмоли касб кардаанд. Чунончи: *саҳро, водӣ, олам, дунё, кавн, мадраса, манзил, масҷид, ватан, Каъба, хайма, иморат, даҳр, мазраъ*.

1) Калимаҳои серистеъмоли иктибосии арабӣ, ки мафҳуми маконро ифода мекунанд

Қадамал 3.

№	Калимаҳои решагӣ	Миқдори истеъмоли	Маъноӣ аслии луғавӣ ва маъноӣ маҷозӣ	Муродифоти луғавӣ
1	<i>олам</i>	50	ҷаҳон, дунё, гетӣ; махлуқот, мардумон; чизи бисёр.	ҷаҳон, дунё, гетӣ;
2	<i>саҳро</i>	25	дашти беобу алаф, биёбони бедолу дарахт, ҷул; атрофи шаҳр, боғу бӯстонҳои шаҳр.	дашт, биёбон, ҷул; боғу бӯстон.
2	<i>дунё</i>	19	1.ҷаҳон, гетӣ; 2.маҷ.: пулу мол, давлату сарват; 3.киноя: халқ, мардум	ҷаҳон, олам, дунё, гетӣ (ФЗТ, 399).
3	<i>манзил</i>	22	1.рабате, ки барои дамгирии қорвониён дар масофаи муайяни роҳ сохта мешуд; 2.фосилаи байни ду истгоҳ.	истгоҳ; таваққуфгоҳи қорвон ва қорвониён (ФЗТ, 632).
4	<i>масҷид</i>	11	ибодатхонаи мусулмонон	ибодатхона, сачдагоҳ (ФЗТ, 653).
5	<i>Каъба</i>	14	хонаи ҷорғӯша дар Макка, ки зиёратгоҳи мусулмонон аст ва дар вақти намоз ба он рӯ меоранд	зиёратгоҳ, Байт-ул-ҳаром, қиблачо (ФЗТ, 547).
6	<i>мадраса</i>	5	1.ҷои дарсхонӣ; 2.мактаби олии мусулмонон	дарсгоҳ, мактаб, таълимгоҳ (ФЗТ, 619).
7	<i>кавн</i>	14	1.вучуд, мавҷудият, ҳастӣ, зиндагӣ; 2.олам, дунё, охират	олам, дунё, охират (ФЗТ, 525).
8	<i>савмаа</i>	5	ибодатгоҳ, ҳучра барои ибодати насрониён	ибодатгоҳ, ибодатхонаи насрониён (ФЗТ, 170)
9	<i>иморат</i>	3	1.оодӣ, ободкорӣ; 2.бино, хона; 3. таъмир, бино сохтан	хона, бино (ФЗТ, 487)
10	<i>даҳр</i>	5	1.замон, давр, аср; 2.маҷозан: дунё, ҷаҳон; 3. маҷ.: рӯзгор, тақдир, қазову қадар; толеъ, бахт.	1. замон, давр; 2.дунё, олам (ФЗТ, 359).
11	<i>водӣ</i>	6	1.пасти, дара; 2.сарзамини фароҳу ободи байни силсилаи кӯҳсор ва ё қанори наҳр; 2.соҳили рӯд, наҳр.	.пасти, дара, соҳили рӯд, дарё; дашт, саҳро, биёбон (ФЗТ, 238).

12	<i>ватан</i>	6	1.зодгоҳ, чои таваллуд; деҳа, шаҳр, мамлакат; 2.чои истиқомат, маскан, манзил, макон; кишвар, сарзамин, диёр.	зодгоҳ, деҳа, шаҳр, мамлакат; маскан, манзил, макон; кишвар, сарзамин, диёр (ФЗТ, 228).
13	<i>хайма</i>	3	чодир, соябони калон; хиргоҳ, манзилгоҳи муваққатӣ	чодир, соябони калон; хиргоҳ (ФЗТ, 456).
14	<i>мазраъ</i>	3	замини корам, зироатгоҳ, киштзор	зироатгоҳ, киштзор, замини кишт (ФЗТ, 622)
15	<i>арш</i>	3	осмон; тахт	осмон; тахт (ФЗТ, 86).

Ба гурӯҳи дуҷум калимаҳои камистеъмолеро шомил мекунем, ки дараҷаи қорбасти онҳо дар шакли решагӣ дар ашъори Имло чандон сермаҳсул нест ва онҳо нисфи калимаҳои иқтибосии ин бахшро ташкил медиҳанд. Гарчанде ки истеъмоли онҳо дар лексикаи ашъори Имло кам бошад ҳам, мавқеи ақсарияти калимаҳои зерин дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик дар ҷодаи истилоҳоти илмӣ, фалсафӣ, динӣ ва нутқи адабии гуфтугӯӣ устувор мебошад. Масалан: *бино, қаср, мактаб, қибла, ҳарам, мамлакат, ризвон, дайр, арш, равза, бодия, мақом, маснад, макон, мазор.*

2) Калимаҳои камистеъмоли иқтибосии арабӣ, ки мафҳуми маконро ифода мекунанд.

Ҷадвали 4.

№	Калимаҳои решагӣ	Миқдори истеъмом	Маънои асли ва маҷозии калимаҳо	Муродифоти луғавӣ
1	<i>равза</i>	1	1.боғ, сабзор; 2.мақбара, марқади одамони бузург	боғ, чаман, марғзор (ФЗТ, 110).
2	<i>бино</i>	1	1. иморат, хона; 2. асос, бунёд; маҷ.: сар қардан, шуруъ намудан	иморат, бино (ФЗТ, 185)
3	<i>қаср</i>	1	бинои бошукӯҳ, иморати баланду зебо	коҳ, кӯшк, сарой. (ФЗТ, 678-679).
4	<i>мактаб</i>	1	чои омӯзиши бачагону наврасон; таълимгоҳ	дабистон, дарсгоҳ, таълимгоҳ (ФЗТ, 626)
5	<i>қибла</i>	1	1.сӯе, ки ба он рӯ меоваранд; парастигӯҳ, ки ба он сӯ нигоҳ карда намоз мехонанд.	самти намозгӯзорӣ; киноя аз шайх; маҷозан: маъшук, маъшука; пешво, сардор (ФЗТ, 685).
6	<i>ҳарам</i>	2	1.манъқардашуда, чои муқаддас, зиёратгоҳ; 2.гирдогирди хона; 3.гирдогирди хонаи Каъба; ҳавлии дарун; 5.маҷ.: зан, аёл, ҳамсар, каниз.	зиёратгоҳ; гирди хона; атрофи хонаи Каъба; ҳавлии дарун; маҷ.: зан, аёл, ҳамсар, каниз.
7	<i>мамлакат</i>	1	1.кишвар, сарзамин, диёр, бум; 2.хукмронӣ, мулкдорӣ, подшоҳӣ	кишвар, сарзамин, диёр, бум (ФЗТ, 630).
8	<i>ризвон</i>	2	1.хушнудӣ, хурсандӣ, ризомандӣ; маҷозан: бихишт	бихишт, чаннат (ФЗТ, 137)
9	<i>дайр</i>	2	ибодатхона ва хонақоҳи насронӣ ё оташпарастон	маҷозан: майхона, харобот (ФЗТ, 315).

Масъалаҳои забоншиносӣ

10	<i>маъво</i>	1	1.паноҳгоҳ; 2.чойгоҳ, макон; 3.лона; 4.мач.: хучра; савмаа, ибодатгоҳ	манзил, маскан, хона, истиқоматгоҳ, бошишгоҳ (ФЗТ, 663).
11	<i>бодия</i>	1	дашти беобу алаф, биёбон, сахро, ҷул.	дашт, биёбон, сахро, ҷул.(ФЗТ, 192).
12	<i>мақом</i>	1	чой ва маҳалли сукунат; хамчун шаҳр, деҳа; маврид, мавқеъ; дарача, рутба, поя	иқоматгоҳ, бошишгоҳ; чой, маҳал; номи оҳанги мусиқӣ (ФЗТ, 671).
13	<i>маснад</i>	1	чойгоҳ, нишастгоҳ; тақягоҳ; тахт, авранг; маком, мартаба, рутба.	чой, нишастгоҳ, тахт; мартаба, мақом (ФЗТ, 649).
14	<i>макон</i>	1	чой, чойи будан (ФЗТ, 625)	маскан, манзил, маъво, чой
15	<i>мазор</i>	1	1.қабр, гӯр; 2.қабри одамони бузург; зиёратгоҳ.	қабр, гӯр; зиёратгоҳ.(ФЗТ, 622).

Аз баррасии дарачаи истеъмоли исмҳои ифодагари мафҳуми макон дар ашъори Имлои Бухорой ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки бисёр калимаҳои иқтибосии арабии ифодакунандаи мафҳуми макон қаблан дар забони тоҷикӣ мақоми устувор пайдо намуда, аз ҷиҳати фонетикӣ, семантикӣ ва морфологию калимасозӣ ҳазм шудаанд ва сипас чун унсурҳои фаъоли луғавӣ дар таъмин намудани талаботи сабки ҳоси шоир мусоидат кардаанд. Хусусан, нақши чунин вожаҳо дар ба вучуд омадани синонимҳои нав басо қалон аст. Ин ҷиҳатро дар мисоли муносибати муродифӣ пайдо намудани калимаҳои тоҷикӣ бо арабӣ, ки мафҳуми маконро ба таври умумӣ ифода мекунанд, бармало мушоҳида кардан мумкин аст: *чой, макон, маскан, маснад, мақом, маъво, манзил; боз, чаман, фирдавс, ризвон; мактаб, мадраса; масҷид* (саҷдагоҳ); *савмаа, куншиит, дайр* (ибодатхонаи насронӣ), *дашт, сахро, биёбон, ҳомун, бодия; ҷаҳон, олам, дунё, гардун, гетӣ, кавн; хона, бино, иморат; кох, кӯшк, қаср; шаҳр, мамлакат, кишвар, ватан* ва амсоли инҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Чанд мисол:

Имло, ба хаёли ту фано гашта дар ин боз,

Аз абри қарам об бидеҳ нахли бақоро [2, с.49].

Дӯи рафтаи ба чаман наъразанон беҳушу маст,

Нест як барги гуле, дар ҳаваси хори ту нест [2, с.198].

Калимаҳои тоҷикию арабии *шаҳр, кишвар, мамлакат, ватан*, ки нисбат ба ҳамдигар дар муносибати синонимӣ ва наздикмаъноӣ қарор доранд, дар забони адабии ҳозира унсурҳои луғавии фаъол махсуб меёбанд:

Аз он вақте ки моҳи Миср оҳанги сафар карда,

Ба сони кунҷи мотамхона гашта шаҳри Канъонам [2, с.579].

Ба кӯҳу дашт чу Маҷнуни саргардон ватан кардам,

Кунам садпора аз доғи ҷунун ҷайби гиребонҳо [2, с.75].

Сар ниҳодан бар сари кӯи бутон ҳар субҳу шом,

Беҳ бувад аз кишвару тахти сулаймонӣ маро [2, с.139].

Афзун бувад аз мамлақати Хусраву Ҷамшед,

Чун гӯй ба майдони фарохи ту давидан [2, с.690].

Исмҳои содаи ифодакунандаи мафҳуми макон дар ташаккули антонимҳои маъноӣ низ ба қор рафтаанд: *биҳиит – дӯзах*. Чунончи:

Ошиқ талаби равзаи ризвон накунад,

Мақсуди вай аз биҳиит рӯйи ту бувад [2, с.378].

Бе рӯйи ёр сайри гули лола дӯзах аст,

Бе рӯйи гул ба булбули ман нуқду дон талх [2, с.276].

Чунин муқобилгузори исмҳои ифодагари мафҳуми маконро дар намунаҳои *масҷид* – *дайр*, *савмаа*, *куништ*; *боғ*, *чаман* – *биёбон*, *дашт* ва амсоли инҳо низ мушоҳида кардан мумкин аст:

*То дида кушудаам дар ин боғ,
Шуд фасли хазон баҳор рафта* [2, с.778].
*Шавад ҳам қомати сарви чаман, эй гулбадан, бе ту,
Бувад барги хазонгардидаи гул дар чаман бе ту* [2, с.725].
Гашти шаҳиди ишқ дар ин дашти пурхатар,
Аз ғайри васли дӯст дигар хунбаҳо маҷӯй [2, с.732].
*Дар талаб рӯзу шаб, Имло, ба биёбон бинишин,
То биёбӣ хабар аз ҷилваи лайлинигаҳон* [2, с.706].
*Рӯзу шаб дар талаби соқию саҳбо, Имло,
Гоҳ дар масҷиду гаҳ соқини майхона шуда* [2, с.758].
*Чаши масти ту маро карда хароботнишин,
Ба сари савмаа бо коқули пурчин манишин* [2, с.718].
*То бувад дайр, расад хокнишинӣ, Имло,
Умр зоеъ мақуну бар сари қолин манишин* [2, с.718].
*Кардем сайр хонақаҳу ҳам куништро,
Дидем рӯ ба ҷониби ӯ хубу зиштро* [2, с.99].

Ба ин тарика, аз баррасии вожаҳои содаи ифодагари мафҳуми макон бармеояд, ки онҳо дар лексикаи забони адабии замони шоир (асри 18) мақоми устувор дошта, дар ашъори Имлои Бухорой бо имкониятҳои фаровони сермаъношавӣ, хусусияти муродифию зидмаъноӣ касб кардан бо салоҳдиди шоир ва тақозои услуби пешгирифтаи ӯ ба кор рафтаанд.

Адабиёт:

1. Ансор М. Шарҳи 42 ғазали Ҳофиз. – Душанбе: Матбааи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1994. – 128 с.
2. Имлои Бухорой. Девон. – Хучанд: Ношир, 2021. – 956 с.
3. Исрофилниё Ш.Р. Фарҳанги таҳлили алфози хароботии ашъори Ҳоҷа Ҳофиз. – Душанбе: Адиб, 2003. – 179 с.
4. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳақим Карим. – Душанбе, 1967.
5. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод: Нашр.давл.Точ, 1959. – 296 с.
6. Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон. Бурҳони қотъ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
7. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1954.
8. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
9. Рустамов Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
10. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1972.
11. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 950 с.

ТДУ: + 2 809. 155. 0

**ЛУҒОТ ВА ИСТИЛОҲОТИ ДИНӢ
ДАР АШӢОРИ АБДУРАҲМОНИ
МУШФИҚӢ (ДАР ЗАМИНАИ
«МУНТАХАБОТ»)**

Назирова Маҳмадраҳим Миралиевич,
докторанти соли дуюми кафедраи
назария ва амлияи забоншиносии ДДОТ
ба номи Садриддин Айни.

**ЛЕКСИКА И РЕЛИГИОЗНЫЕ
ТЕРМИНЫ В СТИХОТВОРЕНИЯХ
АБДУРРАХМАНА МУШФИКИ (В
КОНТЕКСТЕ «МУНТАХАБОТ»)**

Назирова Маҳмадраҳим Миралиевич,
докторант второго курса кафедры
теория и практики языкознания ТГПУ
им. С. Айни.

**VOCABULARY AND RELIGIOUS
TERMS IN THE POEMS OF
ABDURRAHMAN MUSHFIQI (IN
THE CONTEXT OF
«MUNTAKHABOT»)**

Nazirov Mahmadrakhim Miralievich, PhD
of the second course, in the Department of
Tajik Philology of the Tajik State
Pedagogical University
named after Sadridin Ainy

Аннотатсия

Маълум аст, ки ворид гардидани забони арабӣ ба сарзамини Осиёи Миёна, ба хусус ба сарзамини эронитаборон, пеш аз ҳама, қорӣ намудани дини ислом будааст. Аз ин лиҳоз, бештари иқтибосоте, ки дар навбати аввал ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид гардидаанд, луғоту истилоҳоти марбут ба дину мазҳаб будаанд. Агар чӣ ин гуна луғот то имрӯз дар забони мо мавриди истифода қарор дошта, як ҷузъи таркибии забони тоҷикӣ шудаанд, аммо чанде аз онҳо дар забони мо муодил доштаанд. Вожаи Худо дар замони мо намунаи ин андеша шуда метавонад, ки аз калимаи Оллоҳ бештар истифода мешавад. Дар мақолаи мазкур баррасии луғот ва истилоҳоти динӣ дар мисоли «Мунтахабот»-и Абдураҳмони Мушфиқӣ ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст.

Каливожаҳо: *истилоҳ, дин, калима, забоншиносӣ, мунтахабот, забон, маъно, пайгамбар, шайх, бихишӣ.*

Аннотация

Известно, что внедрение арабского языка на землю Средней Азии, особенно на землю Ирана, было прежде всего связано с внедрением ислама. С этой точки зрения большинство цитат, впервые вошедших в словарный запас таджикского языка, представляли собой лексику и термины, связанные с религией и религией. Хотя такая лексика до сих пор используются в нашем языке, и стала составной частью таджикского языка, но некоторые из них имеют эквиваленты в нашем языке. Слово Бог в наше время может быть примером этой идеи, которая используется чаще, чем слово Аллах. В данной статье исследуется система лексики и религиозных терминов на примере произведения Абдурахмана Мушфики «Мунтахабот». В данной статье исследуется обзор лексики и религиозных терминов на примере произведения Абдурахмана Мушфики «Мунтахабот».

Ключевые слова: *термин, религия, слово, лингвистика, выбор, язык, смысл, пророк, шейх, рай.*

Annotation

It is known that the introduction of the Arabic language to the land of Central Asia, especially to the land of Iran, was primarily the introduction of Islam. From this point of view, most of the quotations that first entered the vocabulary of the Tajik language were vocabulary and terms related to religion and religion. Although such lexis is still used in our language, and has become an integral part of the Tajik language, but some of them have equivalents in our language. The word God in modern times may be an example of this idea, which is used more often than the word Allah. This article examines an overview of

vocabulary and religious terms using the example of Abdurrahman Mushfiqi's work «Muntahabot». This article examines an overview of vocabulary and religious terms using the example of Abdurrahman Mushfiqi's work «Muntahabot».

Keywords: term, religion, word, linguistics, choice, language, meaning, prophet, sheikh, paradise.

Таҳқику баррасии ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ аз нигоҳи илми забоншиносӣ собит месозад, ки шоир ҳамчун устои забардасти ғазал дар радифи ба хубӣ риоя намудани мавзӯ ва мундариҷаи анъанавии ин шакли шеърӣ ба масъалаҳои забонӣ низ даҳлат намудааст, ки ин ҷониби масъала низ барои муҳаққиқону пажӯҳишгарони риштаи забоншиносӣ қобили диққат мебошад. Яке аз ҳамин гуна масъалаҳои муҳим, ки дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ бо дигар масъалаҳои пешгузаштаи ӯ ба назар бар меҳӯрад, ташвиқи анъанаву дарунмои динӣ маҳсуб меёбад. Барои ин амал ба шоир луғот ва истилоҳоти динӣ яке аз воситаи асосӣ ба шумор меравад.

Истилоҳоти динӣ аввал ба забони адабӣ ворид гардида, сипас ба адабиёти бадеӣ роҳ ёфтанд, яъне ба шарофати забон шуури динӣ ташаккул ёфта, таъсирбахш гардид ва дар ҷомеа мақом пайдо кард, мафҳуму маълумот, нақлу ривоятҳо ва меъёру арзишҳои динӣ аз насл ба насл гузаштанд. Ба навиштаи муҳаққиқин, пас аз паҳн гардидани дини ислом дар сарзамини аҷдоии мо аз забони арабӣ, пеш аз ҳама, истилоҳоти динӣ ба забони мо ворид гардиданд, зеро табиист, ки бо ҷорӣ гардидани дини нав забон ба калимаву ибораҳои, ки мафҳумҳои ин динро ифода менамоянд, эҳтиёҷ дошт [2, с.76].

Дар маводи мавриди таҳқиқ луғот ва истилоҳоти динӣ ба таври фаровон қорбасти гардидааст. Аз қабилҳои **намоз** [3], **қиёмат** [4], **Худо** [16], **имом** [1], **дин** [5], **зоҳид** [8], **меҳроб** [6], **каъба** [11], **қибла** [6], **турбат** [4], **маҳрам** [8], **бут** [5], **вубол** [1], **ҳадис** [2], **зӯҳд** [4], **Масехо** [3], **дуо** [14], **масҷид** [1], **бихишт** [4], **мусулмон** [9], **куфр** [1], **сачда** [3], **мункир** [3], **парӣ** [14], **гуноҳ** [7], **қабр** [7], **чаннат** [2], **муршид** [1], **тарсо** [2], **муғ** [3], **бутпараст** [2], **гуноҳ** [7], **ҳарам** [4], **маҳшар** [1] ва ғайра.

Калима ва истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои динии «Мунтахабот»-и Абдурахмони Мушфиқиро аз рӯи мавзӯю муҳтавоияшон ба ҷунин гурӯҳҳои луғавӣ-маъноӣ тасниф менамоем:

1. Калима ва истилоҳоти динии ифодакунандаи маънии охират: калимаҳои **чаннат** (1), **бихишт** [4], **қабр**, **турбат** [6], **қиёмат**, **маҳшар** [4], **мизон** [1], **марг** [4], **руҳ** [2], **ризвон** [1] аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии марбут ба охирати мусалмонон мебошанд, ки дар маводи мавриди пажӯҳиш мо баръало дида мешаванд. Дар байни инҳо вожаҳои **чаннат**, **қабр**, **қиёмат**, **руҳ**, умумистеъмолу оммафаҳм ва маъноӣ онҳо ба тамоми мусалмонон, чи ому чи хос маълум бошад ҳам, дар луғатномаҳои зерӣ даст ҳар кадоми онҳо муфассал шарҳу тафсир карда шудаанд.

Масалан, вожаи **чаннат** дар «Фарҳанг» ҷунин маънидод шудааст: 1. ниг. бихишт. 2. маҷ. макони озодӣ ва хушбахтӣ [16, с.183]. Ҳамчун истилоҳи динӣ ба маъноӣ «бихишт, макони ҳузуру ҳаловат, макони абадӣ ва ҳузуру ҳаловати мусалмонони порсою тақводор, ки пас аз марг дар он дунё ба онҳо аз тарафи Аллоҳ бар ивази порсоиву парҳезгорӣ дар ҳаёти ин дунёӣ дода хоҳад шуд» қор фармуда мешавад [1, с.183-186]. Дар маводи мавриди таҳқиқ вожаи чаннат дар як ҳолат ба ҷашм расид:

Шундаам, ки Самарқанд чаннати дунёст,

Чи одамам, ки дар ӯ гандуме намеёбам [10, с.156].

Шоир дар байт вожаи «чаннат»-ро ба маъноӣ макони хушиву хуррамай ишора намудааст.

Вожаи **бихишт** хоси забони тоҷикӣ ва дар Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ (2008) «аз рӯи таълимоти ислом боғу бӯстони он дунё, ки мусулмонони неку беғуноҳ дар он ҷо зиндагиро давом медиҳанд, чаннат, фирдавс, худ; муқоб. дӯзах ва ҷаҳаннам;

бихишти рӯи замин маҷ. беҳтарин, ободтарин ҷои рӯи замин» истеъмом гардидааст [16, с.208].

*Муришиди дайр бувад соқиш фархундасиришист,
Метавон даст ба ӯ доду даромад ба бихишт [10, с.65].
Неъматӣ хони бихишт аст ин гами хубон, ки ман,
Кам намегардад аз ӯ ҳар чанд афзун мехӯрам [10, с.26].
Гар куштаним муроди ту, эй сарвқомат аст,
Имрӯз куш, ки ваъдаи фардо қиёмат аст [10, с.113].
Гар нагирам доманат имрӯз, чун фардо шавад,
Хок бар сар карда хоҳам домани маҳшар гирифт [10, с.133].
Гар куштаним муроди ту, эй сарвқомат аст,
Имрӯз куш, ки ваъдаи фардо қиёмат аст [10, с.113].
Ба марғи худ нахоҳам мурд ёрон,
Агар шӯхи ситамгори ман ин аст [10, с.29].
Хуштар аз хоки дарат дар равза гулзоре наёфт,
Гарчи ризвон сад тааммул беш дар хар боб кард [10, с.212].*

2.) Калима ва истилоҳи мансубияти инсон ба дину мазҳаб: мусулмон [8], тарсо [2], муғ [3], бутпараст [2].

Вожаи «**мусалмон**»- дар луғат ба маънои ислом омада [Деххудо, 1377, ҷ.13, с.20891], дар маводи мавриди таҳқиқ ҳамагӣ 8 маротиба ба кор рафтааст:

*Дурди май даврон ба мо з-ин маҷлиси фонӣ,
Давр охир гашту инсофу мусулмонӣ намонд [10, с.32].
Вафо кардам ҷафо дидам зи хубон,
Мусулмонон, сазовори ман ин аст [10, с.29].
Дини ман ишқ асту ҳар кас ошнои ишқ нест,
Ҳаст дар роҳи мусулмонӣ зи дин бегонае [10, с.85].*

Муғ. Зимни таҳқиқи маводи зерӣ даст корбурди вожаи **муғ** дар се маврид [10 с. 207, 221, 233] мушоҳида гардид. Вожаи «**муғ**» дар дар Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ «марди руҳонии оташпарастон (зардуштиён), ки ба дараҷаи поинтар аз мубадон меистад; оташпараст, зардуштӣ; муаллим, устоди зардуштӣ» маънидод шудааст [16, с.791].

*Аз қадаҳ пири муғон имшаб салои бода дод,
Ҳамдаме ку то ба майхорон барад пайгомо [10, с.207].
Шуд фасли баҳор, мавсими сайр омад,
Мадди назар алвони хароботи муғонро. [10, с.233].
Гул агар зи бутпарастон набувад ба даври хуснат,
Ба ҳудо нагӯям ӯро, ки худой офарида [10, с.119].
Худро ба ҳар касе манамо, худпарастӣ ман,
Баҳри ҳудо, дигар ҳама кас бутпараст шуд [10, с.161].*

3. Калимаҳои, ки номҳои Худовандро дар дини ислом ифода мекунанд: Худо [15], Раб [7], Яздон [1].

Чунон ки аз мушоҳида бармеояд, шоир ҳангоми зикри номҳои Худованд бештар калимаҳои тоҷикии Худо, Яздон истифода бурда, номи арабии он **Аллоҳ** дар «Мунтахабот»-и А. Мушфиқӣ ба ҷашм нарасид. Абдурахмони Мушфиқӣ ҳамчун шоири забардаст дар корбурди калимаҳои иқтибосӣ, ба хусус вожаҳои иқтибосии арабӣ ба зиёдаравӣ роҳ надодааст. Ва маҳз ба ҷойи вожаи арабии Аллоҳ истифодаи зиёди Худо далели гуфтаҳои болост.

Худо. Вожаи мазкур дар маводи рӯйи даст ҳамагӣ 13 маротиба истифода гардидааст. Калимаи «Худо» сирф тоҷикӣ буда, дар забонҳои форсии қадим ва миёна бо муродифҳои «Додор», «Яздон» ва ғайра дар истифода будааст. Дар калимаи худопараст ҷузъи параст, яъне парастидан ба Худо яқоя шуда, ба шахс далолат

мекунад. Вожаи «бог»-и русӣ низ аз ҳамин калима гирифта шудааст. Вага (форсии қадим- форсии миёна -форсии муосир) [1, с.25].

Муаллифи китоби «Ғиёсу-л-луғот» дар мавриди вожаи Худо менависад: «Чун лафзи худо мутлақ бошад, бар ғайри зоти борӣ таоло итлоқ нақунанд, магар дар сурате ки ба чизе музоф шавад, чун қадхудо ва деҳхудо» [3, с.295].

Дар маънои вожаи худованд бошад, муаллифи «Ғиёсу-л-луғот» чунин менависад: «Маънии таркибии ин лафз монанди соҳиб ва молик аст, чаро ки калимаи ванд ин ҷо ба маънии монанд аст ва барои нисбат низ меояд. Дар ин сурат бояд, ки бар худои таоло итлоқи лафзи худованд нақунанд, чаро ки тарки адаб аст...» [3, с.296].

*Чун Мушфиқӣ ҳамеша манзури ёр будам,
Аз чаими ӯ наҷфтам, дорад Худо нигоҳам [10, с.52].
Чаими ман бар остони қаба гар рӯзе фитад,
Аз ғами ҳичрон бадаргоҳи Худо хоҳам гирифт [10, с.97].
Пайғоми лаъли ёр набуд аз рақиб рост,
Ҳар ҷо дурӯғгӯӣ бувад, душмани Худост [10, с.78].*

Худой. Дар «Мунтахабот»-и Абдурахмони Мушфиқӣ гунаи дигари вожаи Худо, яъне Худой низ дар танҳои дар бештари ҳолатҳо дар таркиби ғазалиёти шоир мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар байни вожаҳои Худо, Худой ва Худованд ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми Аллоҳ ва Яздон вожаи Худой аз ҳама серистеъмол буда, ба ин маъно вожаи Худованд дар маводи мавриди таҳқиқ истифода нашудааст:

*Гуфтӣ, ки банди руҳи ман бош, Мушфиқӣ,
Ўро ҳам аз Худой ҳамин мултамас бувад [10, с.44].*

Дар маводи мавриди таҳқиқ вожаи **Яздон** ҳамагӣ як маротиба ва дар як ҳолат истифода гурӯҳидааст. Дар «Фарҳанг» муродифи Худо, Худованд, Парвардигор омадааст [15, с.680].

*Нагирад касе дасти азифтода,
Магар лутфи Яздону эҳсонӣ довар... [10, с.236].*

Аз мисолҳои дар боло овардашуда бармеояд, ки калимаҳои тоҷикии Худо ва Худованд ҳанӯз дар замони зиндагии шоир нисбат ба вожаи арабии Аллоҳ серистеъмол будаанд.

Дар радифи вожаи Худо Абдурахмони Мушфиқӣ вожаи арабии он Раб, ки яке аз 99 номи Худованд маҳсуб меёбад, 7 маротиба истифода намудааст:

*Ба дастам донае дил нест, дар зери замин ё Раб,
Чӣ созам тӯҳфа бо мӯре ки ман ҳамхона хоҳам шуд [10, с.77].
Ба он шамъи бутон, ё раб, кӣ гӯяд,
Ки аҳволи шаби тори ман ин аст [10, с.29].*

4) **Калимаҳое, ки номи пайғамбарон ва дӯстони содиқи Худоро ифода мекунанд:** **Исо** [1], **Сулаймон** [2], **Хизр** [4].

*Бе хати сабзу лаби лаълат нахоҳам зиндагӣ,
Хизр агар сӯи Масеҳо раҳнамун бошад маро [10, с.30].
Оби Хизр асту дами Исо лаби лаъли туро,
Ҳар касе парвардаи обу ҳавое будааст [10, с.134].
Қабои шиқу хоки фақр ҷой Мушфиқӣ беҳтар,
Бақои умру оби Хизр набвад мултамас моро [10, с.128].
Ба хубӣ шудӣ шуҳра монанди Юсуф,
Кӣ бошад, ки ин қисса наинида бошад? [10, с.117].
Ба зери замин мӯр агар ҷон супорад,
Сулаймон ба рӯй замин ҳам намонад [10, с.210].
Осаф, ки дев бошаду девон ба ҳукми ӯ.
Назми умури мулки Сулаймон чӣ сон диҳад? [10, с.232].*

5. **Калимаҳои ифодакунандаи тоату ибодати динӣ ва макони он: намоз [3], меҳроб [6], қибла [5], каъба [10], дуо [14], масҷид [1], сачда [3], тоат[1].**

Азбаски чунин калимаҳо дар фаъолияти ҳаррӯзаи мусалмонон ба кор бурда мешаванд, қисми зиёдашон оммафаҳму умумиистеъмоланд:

Қибла. Вожаи мазкур дар маводи мавриди таҳқиқ 5 маротиба корбаст гардида, дар фарҳангномаҳои рӯйи даст тарафи хонаи Каъба ё Масҷид-ул-ҳароми Макка, ки тамоми мусалмонон ҳангоми адои намоз ва дигар маросими сачда рӯй ба он самт меоранд. Дар аввали пачн гардидани ислом мусалмонон ба самти Байт-ул-муқаддас намоз мегузоштанд, аммо пас аз 17 мочи ҳичрати паёмбар дар моҳи шаъбони соли 2-юми ҳичрӣ дар бораи аз Байт-ул-муқаддас ба самти Каъба тағйир додани қибла ба паёмбар ваҳй омад [1, с.376-377]. Дар Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ (2008) вожаи фавқ чунин маънидод шудааст: ҚИБЛА а. **قبلة** 1. тарафе, ки мусулмонон ба он рӯ оварда, намоз мехонанд: хонаи Каъба, қиблаи хонақоҳ, хонаи рӯ ба қибла, ба қибла нигоҳ кардан, рӯ ба қибла овардан (истодан, нишастан). 2. умуман ҷои парастии, парастиигоҳ; ҷор тарафат қибла! ба кучое, ки хоҳӣ, рафтаи гир! [17, с.680].

*Шабҳо, ки қибла бошад кӯи ту Мушфиқиро,
Сармондаву сучуде бар остона карда [10, с.32].*

*Аз кӯи ту ба **Каъба** рафтаи, наку накардаам,
Ба гирди ӯ нагаштаи, парвои ӯ накардам [10, с.34].*

*Ба таманнои сари кӯи ту чун **Каъба** равам,
Ҳалқаи хона шавад доғи дилам рӯзи тавоф [10, с.38].*

*Бурдам ба **Каъба** узри гуноҳи худаз дарат,
Кардам ибодатеву гунаҳгортар шудам [10, с.111].*

*Ба раҳи ишқ рав, эй **зоҳиди** дурафтаи,
Ки гирифтаи сари роҳи туро **сачҷода** [10, с.45].*

*Кӯи ту **қибла**, каъбаи ман остони туст,
Ҳоҷат ба **Каъба** нест, ки баҳри **дуо** равам [10, с.61].*

*Машираби тоифае гир, ки аз ваҳдати ишқ,
Май зи соғар нашиносанду **ҳарамро** зи кунисти [10, с.65].*

*Меравӣ тунду **дуозӯён** зи дунболи туанд,
Ваҳ, ки меранҷи агар оҳиста мегӯем мо [10, с.25].*

6. **Калимаҳои ифодакунандаи баъзе ному дарачаҳои динӣ: шайх [4], зоҳид [8], муршид[1].**

Аз ин гурӯҳи калимаҳо дар маводи мавриди таҳқиқ вожаи **шайх** се маротиба истифода шудааст. Дар фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ (2008) вожаи шайх 1. марди пир, куҳансол; шайху шоб пиру ҷавон. 2. олим, донишманд; Шайх Саъдӣ, Шайх Аттот. 3. муршид, пешвои рӯҳонӣ, эшон, пир; обид, зоҳид [16, с.619]

Шайх // машойих (чамъ) – 1. марди пир; 2. муршид, пешвои рӯҳонӣ, эшон; лақаби табақаи обид, зоҳид [15, с.558]:

*Эй **шайх**, ба майхонаи тарсо нарасидӣ,
Фаҳми ту кучо шуд, ки ба ин ҷо нарасидӣ? [1, с.39].*

*Ид шуд, эй **шайх**, манъи бода аз тақсири туст,
Ҳар ки дарвбад туро имрӯз домангири туст [10, с.131].*

Ё ин ки:

Аҷаб дорам, ки **шайхонро** муридон.
 Зи ҳадди васфи инсон бигзаронанд.
 Чунин гӯянд, к-ин мургони қудсӣ,
 Напиндорӣ зи ҷинси дигаронанд.
 Ба вақти ваҷд ҳай-ҳай метавон гуфт,
 Ки **шайхонро** муридон мепаронанд [10, с.250].

Муршид. Донишманд, олим ё шахси зоҳиду порсо, ки аз тоату ибодати Аллоҳ ба натиҷае расида, дар ин ҷода шогирдонро тарбия менамояд. Дар тасаввуф роҳбари хонақоҳи суфиён ва муродифи вожаи шайх аст [1, с.496]: **МУРШИД** а. مرشيد¹. д. роҳнамо, пир, шайх. 2. тарбиятгар ва роҳбари суфиён (дар тасаввуф) [16, с.814]. Дар «Мунтахабот»-и Абдурахмони Мушфиқӣ вожаи **муршид** як маротиба қорбаст гардидааст:

*Муршиди дайр бувад соқии фархундасиришит,
 Метавон даст ба ӯ доду даромад ба биҳишит [1, с.65].*

7. **Луғот ва истилоҳоти гуногуни динӣ:** гуноҳ [7], зӯҳд[4], тавба [6], ҳичоб[1], тақдир[2], куфр [1], шаҳид [3], фаришта [1], вубол (вабол) [1], дин[2], истиқфор [1].

*Ману меҳри хатти хубон, ки дигаргун нашавад,
 Он чи дар рӯзи азал хомаи **тақдир** навишит [10, с.65].
 Бахшиад савоби он ба шаҳидони лолазор,
 Савсан чаро итоға набандад кунун, ки шуд [10, с.68].
 Мурги шикастабол ба санги маломатам,
 Озори ман маҷӯй, битарс аз **вуболи** ман [10, с.57].
 Дар дилам чун моҳ метобад, ки рӯзе он **парӣ**,
 Нури чашими ман ба рӯи ҳамчу маҳ хоҳад шудан [10, с.62].
 Зулфи ту ҳоили рухи чун офтоб чист?
 Чун тоқати назора надорам, **ҳичоб** чист? [10, с.95].
 Ҷони ҳар бедил, ки пок аз оташи шиқат бисӯхт,
 Дар кадом оташи дигар пок аз **гунаҳ** хоҳад шудан? [10, с.62].
 Соқӣ, ба зӯҳду **тавбаи** ман эътимод нест,
 Май оташ аст, ин ҳама хошоку хас бувад [10, с.44].
 Мушфиқӣ чун рафту омад боз аз гирдоби банд,
 Солҳо з-ин омаду шуд шукру **истиқфор** қард [10, с.102].*

Аз байни вожаҳои гуногуни динӣ вожаи **фаришта**, ки решаи он ба забони авастоию санскрит мерасад, дар «Мунтахабот»-и Абдурахмони Мушфиқӣ ҳамагӣ як маротиба истеъмол гаштааст:

*Ҷамъияти кишвари Бухоро,
 Берун зи каламрави хаёл аст.
 Аз болу пари **фаришта** дар вай
 Ҳар ҷо, ки надам ниҳӣ вабол аст [10, с.246].*

Вожаи **фаришта** дар «Фарҳанги Низом» чунин тавзеҳ ёфтааст: «Номи як қисм махлуқи нуронии мучаррад аз ҷисм аст, ки метавонад ба ашколи мухталифа, ғайр аз сағ ва хук, дарояд, ки лафзи арабияш малак аст» [12, с.32]. Муаллиф дар идома меафзояд, ки вожаи мазкур дар забони авастой (фаришта) ва санскрит (паришта) дар маънои бештарин, пештарин, азизтарин ва фиристода (-и худо) омадааст [12, с.32]. Вожаи мазкур дар фарҳанги Деххудо онро баргирифта аз забони санскрит медонад (прешита), ки аз ду вожа – pra ва esh, таркиб ёфта, маънои сафирро медиҳад [4, с.170].

Вожаи «**дин**» дар маводи мавриди таҳқиқ 5 маротиба қорбаст шудааст. Калимаи «дин» дар фарҳангҳо ба маънои эътиқод ба мавҷудияти қувваҳои фавқуттабиаи идоракунандаи олам, кеш, мазҳаб омадааст [3, с.352; 16 с.379; 18, с.453]. Вожаи дин дар забони паҳлавӣ ден буда, ба маънои кунуниаш истифода мегашт [13, с.184].

Муҳаққиқ Додихудо Саймиддинов дар мавриди вожаи *дин* ба чунин хулоса омада, менависад: «Дар дар форсии миёна аз он вожаҳоест, ки аз замони пайдоиш то баъд дар маънои он ҳеҷ гуна тағйирот ва ё таҳаввулот падида наомадааст» [15, с.184].

*Тороҷи маҳруён шудам, дил бартараф, дин бартараф,
Дигар чӣ монд аз баҳри ман, он бартараф, ин бартараф* [10, с.183].

*Дини ман шиқасту ҳар кас ошнои шиқ нест,
Ҳаст дар роҳи мусулмонӣ зи дин бегонае* [10, с.85].

Вожаи *дин* дар мисолҳои овардашуда, ҳам дар байти аввал ва ҳам дар байти дуюм ба маънои аслаш истифода гардидааст.

*Чашии шӯхат кешӣ туркон дораду тири ситам,
Сина созам чоқу қурбон гардам он бадкешро* [10, с.129].

Вожаи «*кеш*» дар Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ «дин, мазҳаб, оин; расму одат, атвор» [18, с.609] тафсир шудааст. Вожаи мазкур дар мисоли овардашуда на ҳамчун муродифи *дин*, балки дар мисраи якуми байт ба маънои «одат, расму оин» ва дар мисраи дуюми байт бошад, ба маънои «бадхӯ» корбаст гардидааст.

Ҳамин тариқ, таҳлилу баррасии лексикаи динии «Мунтахабот»-и Абдурахмони Мушфиқро чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки истилоҳот гурӯҳи бонуфузи таркиби луғавии ашъори шоирро ташкил медиҳад. Луғот ва истилоҳоти динии ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ калимаву ибораҳои мебошанд, ки қисми зиёдашон ба ҳамаи тоҷикзабонони имрӯза фаҳмоанд. Чунин содагӣ нишонаи муносибати дақиққоронаи Мушфиқӣ ба забон аст, ки ӯ барои доираи табақаи махсус не, балки барои ҳамаи соҳибзабонон навиштааст.

Адабиёт:

1. Ализаде А. Исламский энциклопедический словарь. – М.: Ансор, 2007. – 922 с.
2. Баҳор М. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Тахлиси Сайид Абутолиби Миробидинӣ; зери назари Салимов Н. Ю.; баргардони Исрофилниё Ш. Р., Сарқоров Н. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
3. Ғиёсиддин М. Ғиёс-ул-луғот // Иборат аз се чилд. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
4. Деххудо А. Луғатномаи Деххудо. Ҷ. 13. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. – С.19465-21119.
5. Деххудо А. Луғатномаи Деххудо. Ҷ. 13. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377. – С.19465-21119.
6. Каримов Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз. – Душанбе, 1993. – 147 с.
7. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тосик. – Душанбе, 2003. – 113 с.
8. Қосимова М.Н. Об дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ. – Душанбе, 2003. – 102 с.
9. Мачидов Ҳ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ // Маърифат, №7-8, 1999. – С.2-6.
10. Мунтахабот. Абдурахмони Мушфиқӣ. Сталинобод, 1956. – 286 с.
11. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
12. Муҳаммадалӣ С. Фарҳанги Низом. Форсӣ ба форсӣ бо решашиносӣ ва талаффузи вожаҳо ба хатти авастой. Ҷ. 4. – Техрон: Дониш, 1363. – 519 с.
13. Mackenzie, D.N. A concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford university press, 1986. – 236 p.
14. Сабзаев, С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. – Душанбе: Маориф, 1991. – 79 с.
15. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.

16. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. 2. – 948 с.
17. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 2. – 946 с.
18. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдиҳандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 1. – 950 с.
19. Халдун, Арян Халаф Эль-Мсафер. Исламизмы в русском языке / Арян Халаф Эль-Мсафер Халдун // Вестник Воронежского государственного университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2015. – № 1. – С. 86-90.
20. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ // Иборат аз панҷ чилд.– Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393. Ҷ.2. – 587-1410 с.

Тақриз ва китобиёт //Отзывы и библиография // Review and bibliography

ТДУ 001 : 809. 155. 0

**МУРУР БА САҲМИ
ДОТСЕНТ САИДМУРОД ҲОҶИЕВ
ДАР ОМУЌИШИ ЗАБОНИ «ТУҲАФИ
АҲЛИ БУХОРО»**

Олимҷонов Мӯсо,
дотсент, мудири кафедраи
забони тоҷикии ДДХ ба номи
академик Бобоҷон Гафуров

**МУРУРА О ВКЛАДЕ
ДОЦЕНТА САИДМУРАДА
ХОДЖИЕВА В ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА
«ТУХАФИ АХЛИ БУХАРА»**

Олимҷононов Мусо,
доцент, заведующий кафедрой
таджикский языкa ХГУ им.
академик Бабаджон Гафуров

**MURUR ABOUT THE
CONTRIBUTION OF ASSOCIATE
PROFESSOR SAIDMURAD KHOJIEV TO
THE STUDY OF THE LANGUAGE OF
«TUHAFI AHLI BUKHARA»**

Olimjonov Muso,
associate professor, head of
department Tajik language KhSU
named after academician Bobojon
Gafurov

Оғози садаи ХХ барои забони тоҷикӣ ва миллати тоҷик аз даврони муҳимму тақдирсоз ба шумор меравад. Аҳли тадқиқ ин марҳилаи забони тоҷикиро мавриди баррасӣ қарор дода, онро «ҳалқаи пайвандкунандаи ду давраи асосии тараққиёти таърихии забони адабии тоҷик ва аввалин пояи нави тақомулот ва инкишофоти забони миллии адабӣ – забони ҳозираи адабии тоҷик» номзад намудаанд [3, с.141].

Эмомалӣ Раҳмон – Пешвои миллат, дар асари мондагори «Забони миллат – ҳастии миллат» давраи мазкурро «марҳилаи нави инкишофи забони адабии тоҷикӣ» доништаанд: «...забони адабии ин давра назар ба забони маорифпарварони асри XIX хеле фасеҳу равонтар шуда, адабиёти бадеӣ як роҳи нав ва сабку услуби тозаеро соҳиб шуда буд, ки он аз марҳилаи нави инкишофи забони адабии тоҷикӣ шаҳодат меод» [5, с.369].

Академик М.Шакурӣ низ, ки доир ба вазъи забони тоҷикӣ дар садаи ХХ пажӯҳиши вижае доранд, ба ин андешаанд: «... садаи ХХ даврони дигаргуниҳои куллие дар забони форсии тоҷикии Фарорӯд буд» [9, с.5].

Аз ин дидгоҳ аз солҳои 50-уми садаи ХХ диққати муҳаққиқон ба вазъи забони тоҷикӣ дар оғози садаи ХХ равон шуда, дар ин маврид чанд таҳқиқоти алоҳидае таълиф намудаанд [2; 3; 4; 5; 6; 8; 9 ва ғ.]. Аз ҷумла донишманди зифунун Н.Маъсумӣ [3] дар заминаи маводи осори маъруфи ин марҳилаи рушди забон, мисли «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким ва «Таҳзиб-ус-сибён»-и устод Айнӣ вижагиҳои муҳимми луғавӣ (вуруди иқтибосоти русиву аврупоӣ, истифодаи муродифоти тоҷикии бархе аз онҳо бо мақсади равшантар баён кардан маънӣ (*лифт* – *мошини суудкунанда*, *театр* – *тамошохона* ва ғ.), ба забони адабӣ ворид гардидани унсурҳои забони зинда, мубориза ба муқобили суиистифода аз вожаҳои арабӣ [3, с.126-129] ва грамматикӣ (дар наср мавқеи асосиро ишғол кардани чамъсозии тоҷикӣ; бо муайяншаванда зикр гардидани артикли номуайянии *-e*; суф гардидани аҳаммияти ҷонишини *эшон*; ба меъёри забони адабӣ мувофиқат кардани ҷонишини чамъи *моён*, *шумоён*; ба қатори шаклҳои матрук ворид шудани шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо пасанди *-ӣ* (*хондандӣ*) ва бо пешванди *ме-* созмон ёфтани ин шакли феълӣ; бо таъсири забони умумихалқӣ ба меъёри забони адабӣ ворид гардидани сифати феълӣ бо пасванди *-гӣ* (*рафтагӣ*, *гуфтагӣ*); равону оммафаҳм шудани забону тарзи баён ва ғ.-ро [3, с.129-141] баррасӣ кардааст.

Дар воқеъ, дар осори таърихиву адабие, ки ибтидои садаи ХХ ба миён омадаанд, мисли «Наводири Зиёия»-и Садри Зиё, «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким, «Таҳзиб-ус-сибён»-и устод Айнӣ ва ғ. «форсии тоҷикии Фароруд ... хеле сода шуда асолати форсии дарӣ ва матонати сухани фасеҳро бо эҳтиёти тамом хифз кардааст» [9, с.14].

Яке аз ҳамин гуна асарҳои мондагори ибтидои садаи ХХ, ки ҳама тағйироти сифатии забони тоҷикиро дар худ ғунҷоиш додааст, «сафарномаи хонданиву ноёб» [1, с.5], ки «ба **лаҳҷаи ширини бухороӣ** (таъкид аз мо – М.О.) таҳрир ёфтааст...» [1, с.5], асари Мирзо Сирочиддин Ҳочӣ Мирзо Абдуррауф, машҳур ба «Дуктур Собир», «Туҳафи аҳли Бухоро» мебошад.

Муаллифи асар зодаву парвардаи хоки суханхези Бухорои шариф буда, соли 1877 дар оилаи тоҷир ба дунё омадааст. Аз синни панҷсолагӣ ба дабистон рафта, хатту савод мебарорад ва пасон баъд аз ду сол назди «муаллими босавод» (таъбир аз Мирзо Сироч) мутолиаи кутуби форсӣ, ахлоқӣ ва таърихиву ашъор ва нисобу луғати арабӣ менамояд. Пасон ба забонамӯзӣ майл намуда, дар кӯтоҳтарин фурсат забонҳои туркӣ, русӣ, англисӣ, арабӣ, фаронсавиро аз худ мекунад. Чун касби аҷдоии Мирзо Сироч саррофӣ будааст, ба кори тиҷорат мепардозад. Тавассути тиҷорат, хосатан пахта, ба давлатҳои мухталиф, мисли Осиёи Марказӣ, як қисми Аврупо, Туркия, Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон ва ғ. сафар менамояд, вале, ба қавли Муҳаммад Асадиён, Мирзо Сироч «назар ва таъби ҳассосу зудранҷе, ки дошт, натавонист фарозу нишебҳои майдони тиҷоратро пазиро бошад ва худбахову нобакориҳои ҳамкорону атрофиёно бар худ ҳамвор кунад. Бинобар ин мушоҳида мекунем, ки Мирзо Сироч аз тиҷорат рӯйгардон шуда ва рафта-рафта хилъати табобат пӯшидаву дар Эрон ба номи «дуктур Собир» ба давои дармони беморон пардохтааст» [1, с.9; 5, с.378-382].

Мирзо Сирочи Ҳаким – донишманди тавоно, шеър ҳам месурудааст, вале осори мондагори ӯ «Туҳафи аҳли Бухоро»-ст, ки хотироти сафарҳои муаллиф буда, «воқеан, хонданӣ ва ширин аст» [1, с.15] ва муаллиф дидаву бардоштҳои худро «ба содагӣ ва лутфи тамом ва бе ҳеҷ пирояе бозгӯ мекунад» [1, с.16].

Донишмандони тоҷик ба ин офаридаи Мирзо Сироч баҳои баланд додаанд. Аз ҷумла, академик М.Шакурӣ, менависанд: «Муносибати ӯ (Мирзо Сироч – М.О.) ба он чи дар Аврупо дид, аз ақли салим, аз кӯшиши донишандӯзӣ ва дороиафзоии ботинӣ сарчашма гирифтааст, муносибати кадршиносонаи як марди фарҳангӣ ба тамаддуни баландест» [8, с.96].

Мухимтарин нуктае, ки диққати муҳаққиқонро аз «Туҳафи аҳли Бухоро» ба худ ҷалб намудааст, забони равону тарзи баёни бепирояи асар аст. Чунонки болотар иброз гардид, Н.Маъсумӣ дар қатори чанд асари дигар дар заминаи маводи асари мазкур чанд вижагии забони тоҷикиро дар оғози садаи ХХ муаррифӣ намудааст [3].

««Туҳафи аҳли Бухоро» аз ҷиҳати забон ҳам назар ба намунаи насри адабиёти пешина ва нисбат ба бисёр асарҳои адабиёти анъанавии он давр, – омадааст дар «Забони миллат – ҳастии миллат», – қадами ҷиддие ба пеш буд» [5, с.381].

Ба таъбири доктор Муҳаммади Асадиён, ки нашри эронии асар бо муқаддимаи мавсуф рӯйи чоп омадааст, дар сафарномаи Мирзо Сироч ... он ҷӣ аз лиҳози забони форсии имрӯза шоистаи баррасӣ аст, пай бурдан ба ғӯшаву канорҳои лаҳҷаи ширини бухороӣ ва шеваи сохтани ҷумалот ва корбурди бархе аз нукоти дастуриест аст, ки, зоҳиран, аз оғози ривочи забони дарӣ то солҳои охир дар хавзаи Мовароуннаҳр мутадовил буда ва дар саросари сафарномаи Мирзо Сироч намунаҳои бисёре аз он, ки барои мо лутфу тозагии фаровоне дорад, омадааст» [1, с.22-23]. Пасон муҳаққиқ ин лутфу тозагии забони асарро дар се банд: 1) вожаҳо; 2) вожаҳои хориҷӣ; 3) корбурдҳои хос [1, с.23-29] нишон додааст.

Дар забоншиносии тоҷик дар таҳқиқи муқаммалу ҳамачонибаи «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким қурраи фол ба номи устод Саидмурод Ҳочиев афтодааст...

Саидмурод Ҳочиев соли 1957-ум ба факултети таъриху филологияи Донишкадаи давлатии омӯзгории Хучанд (алҳол ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров) дохил шуда, соли 1962-юм Донишкадаро сарбаландона хатм мекунад. Комиссияи тақсимооти Вазорати маориф аз байни 43 хатмкунандаи факултет ҳашт нафарро, ки нисбат ба ҳамсабақон дар дониш бартарӣ доштанд, барои кор дар Донишкада ва идомаи таҳсил дар аспирантура нигоҳ дошт. С.Ҳочиев бо ҳамсабақи худ Б.Шарифов (равонаш шод бод!) ихтиёри таҳсил дар аспирантура мекунад ва ба Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ фиристода мешаванд.

Дар аспирантура мавсуф таҳти раҳнамоии академик Б.Ниёзмуҳаммадов ба таҳқиқи забони «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзосироҷи Ҳаким оғоз мекунад. Саводи хатти арабӣ ва дониши комили устод раҳкушои ҳама мушқилҳо буданд ва илова бар ин камоли ҳамнишинӣ ва ҳамхонагиву ҳамзистӣ бо забоншиносии нуктадон Ш.Рустамов (минбаъд доктори илм, профессор, узви вобастаи АИ), ки ҳамчунин дар аспирантура таҳсил дошт, имкон дод, ки С.Ҳочиев дар муҳлати муқарраршуда рисолаи илмиро барои муҳокима пешниҳод намоянд.

Устод Саидмурод Ҳочиев кори илмии худро соли 1967 таҳти унвони «Хусусиятҳои забони насри ибтидоӣ асри XX (дар асоси маводи «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироҷи Ҳаким)» дар Шурои диссертатсионии Донишгоҳи Самарқанд ба дифоъ мерасонанд.

Таҳқиқоти мазкур, ки то ба имрӯз аз мукамалтарин пажӯҳишҳост, аз муқаддима, се боб ва хулоса иборат буда, дар муқаддима зарурати таҳқиқи «Тухафи аҳли Бухоро» ва рӯзгори муаллиф баррасӣ гардидааст. Муҳаққиқ Мирзо Сироҷро аз пайравони Дониш доништа, сафарномаи ӯро сарчашмаи муҳимми омӯзиши вазъи забони адабии тоҷикӣ дар ибтидоӣ садаи XX медонанд ва таъкид мешавад, ки дар таърихи забони адабӣ аввалин маротиба дар асари мазкур аломатҳои китобат истифода шудааст [6, с.3-5].

Боби якум «Вижагиҳои луғавии забони «Тухафи аҳли Бухоро»» унвон гирифта, муаллиф доир ба ҳафт гурӯҳи воҳидҳои забон баҳс меорад. Фасли якум «Калимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқӣ» номгузорӣ шудааст. Муҳаққиқ ин навъи воҳидҳои забонро ба се даста ҷудо мекунад: 1) унсурҳои гуфтугӯӣ-ҳалқии исмӣ: *шарик, касод, калла, ҷарҷӣ, лӯнғӣ, дӯғ, чорук, улфат* ва ғ. Муҳимтарин вижагии ин навъ унсурҳои забонро муаллиф дар фаҳмову дастрас буданашон ба ҳамаи табақоти ҷомеа медонанд [6, с.7]; 2) калимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқии сифатӣ, ки бо вижагиҳои маъноии худ ба забони асаробуранги махсус зам намудаанд; 3) вожаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқии феълӣ, мисли *гаиш кардан, дам додан, хунук кардан, ҳавола кардан, халос шудан, хомӣ кардан* ва ғ., ки дар ифодаи фикр нисбат ба муродифоти адабии китобии худ таъсири бештар доранд [6, с.7].

Фасли дуюми боби якум «Калимаҳои кӯҳнашуда» ном гирифтааст. Чун асари Мирзо Сироҷ панҷоҳ сол пеш аз таҳқиқи С.Ҳочиев рӯйи қоғаз омадааст, табиист, ки дар дарозии ин солҳо як қисм воҳидҳои луғавии асар ба гурӯҳи вожаҳои матрук ворид гардидаанд. Муҳаққиқ ин навъ унсурҳои луғавии сафарномаи Мирзо Сироҷро ба: 1) калимаҳои мафҳумҳои мансуб ба аморати Бухороро ифода менамоянд: *амир, вазир, султон, охунд* ва ғ.; 2) вожаҳои таърихӣ, ки мансабу унвони лашкариёни аморатро ифода мекарданд: *дахбоишӣ, мунишбоишӣ, навкар, сарбоз...* ва ҳамин тавр ба даҳ даста тасниф намудаанд [6, с.8-9].

Дар фасли сеюми пажӯҳиш – «Калимаҳои русӣ-байналмилалӣ», вижагиҳои ин навъ воҳидҳои забони «Тухафи аҳли Бухоро», ки тавассути забони гуфтугӯӣ ба забони асар ворид гардидаанд, баррасӣ шудааст. Таъкид мешавад, ки дар забони асар вожаҳои русиву аврупоӣ ба ҳамон шаклу талаффузи гуфтугӯӣ, ки роиҷ буданд, ба кор рафтаанд. Чун миқдори ин навъ воҳидҳои забон кам нест, муҳаққиқ онҳоро низ ба ҳашт даста ҷудо кардаанд [6, с.9-11].

Ба таъбири С.Ҳочиев, хизмати Мирзо Сироҷ дар корбурди унсурҳои русиву аврупоӣ дар он аст, ки: 1) муаллиф гоҳо дар дохили матн тафсиру шарҳи калимаҳои аврупоиро меорад ва дар 40-50 дарсади маврид ин усули корбурди вожаҳои аврупоӣ ба

назар мерасад: *Дар истанса (истгоҳ)-и бузург аз ду минут то панҷ минут (дақиқа) таваққуф менамуд* [6, с.10]; 2) Мирзо Сироч бо унсурҳои мавриди таҳлил ибораҳо ташаккул додааст, мисли *лампаи чароғи барқ, мошини ҳаётӣ, печи оҳанӣ* ва ғ.; 3) дар асари Мирзо Сироч аввалин мартиба бо пасвандҳои насабсози русии *-ов, -ев* (бо талаффузи *-уф, -юф*) дучор мешавем [6, с.11].

Аз рӯйи иттилои пажӯҳишгар, дар «Тухафи аҳли Бухоро» беш аз 160 унсурҳои луғавии русиву аврупоӣ ба кор рафта, захираи луғавии забони тоҷикиро ғановати тоза бахшидаанд. Ба таъкиди муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, дар истифодаи ин навъи вожаҳо Мирзо Сироч он солҳо хеле маҳорат ва часорату навоарӣ нишон додааст [5, с.381].

Забони тоҷикӣ бо забони ўзбекӣ муносибати пайваста дорад ва табиист, ки воҳидҳои луғавии ўзбекӣ дар асари Мирзо Сироч низ истифода шудаанд. Муҳаққиқ онҳоро дар фасли чоруми асар, ки «Калимаҳои ўзбекӣ» ном гирифтааст, таҳқиқ намудааст. Ин навъ воҳидҳои луғавии асар низ ба панҷ даста тақсим шудаанд: 1) калимаҳои ўзбекӣ, ки номҳои чуғрофиро ифода мекунанд: *майдони Тўртқул, деҳоти Хочалар* ва ғ.; 2) калимаҳои ўзбекӣ, ки мафҳумҳои аморатро ифода мекунанд: *оқсақол, мингбошӣ* ва ғ.; 3) вожаҳои ўзбекӣ, ки дар забони тоҷикӣ муродиф доранд: *қишлоқ – деҳа; қўшун – лашкар* ва ғ.; 4) вожаҳо, ки дар забони тоҷикӣ муродиф надоранд: *қимиз, овул* ва ғ.; 5) таъбир ва мақолҳои ўзбекӣ [6, с.11-12].

Фасли панҷуми боби якум «Калимаҳои адабии китобӣ» унвон гирифтааст. Ба таъкиди муҳаққиқ, бо корбурди вожаҳо, мисли *кўшк, ангубин, анбарсиришт, рабудан, чонгудоз* ва ғ. Мирзо Сироч пайванди забони асари худро бо забони адабиёти классикӣ таъмин намудааст [6, с.12].

Дар фасли шашум, ки «Калимаҳои арабӣ» номгузорӣ шудааст, вожаҳои иқтибосии арабӣ таҳлил шудаанд. Муҳаққиқ ин дастаи унсурҳои луғавии «Тухафи аҳли Бухоро»-ро ба се гурӯҳ ҷудо мекунанд: 1) калимаҳои арабӣ, ки барои тамоми соҳибзабонон фаҳмову дастрасанд, мисли *мактаб, муаллим, китоб, олим, таълим...*; 2) вожаҳои арабие, ки ба гурӯҳи муайяни соҳибзабонон мафҳуманд: *атфол, ҳаводис, махориҷ, иқомат* ва ғ.; 3) калимаҳои арабие, ки барои соҳибзабонон номафҳуманд: *мафлук, мусаввиди авроқ, тахтулҳифз* ва ғ. Дар маҷмӯъ, муҳаққиқ ба чунин бардоште дуруст мерасад, ки корбурди калимаву таъбирҳои арабӣ дар ибтидои садаи ХХ хеле кам гардидааст [6, с.12-13].

Забони «Тухафи аҳли Бухоро» аз ҳисоби корбури фаровони унсурҳои забони халқ, хосатан зарбулмасалу мақол, шириниву таровате хос пайдо намудааст, ки дар фасли ҳафтуми боби якум – «Зарбулмасалу мақол, панду насихат», таҳлилу баррасӣ шудааст. Мувофиқи иттилои муҳаққиқ, дар забони асари Мирзо Сироч 14 зарбулмасалу мақол, ки мавзӯҳои мухталифро ифода кардаанд, ба кор рафтаанд, мисли *некию бадӣ ҳеч аз хотир наравад, об – аз сар лой; хона аз пойбанд вайрон аст* ва ғ.

Боби дуюми таҳқиқоти С.Ҳочиев «Хусусиятҳои морфологии «Тухафи аҳли Бухоро»» ном гирифта, аз ҳашт фасл фароҳам омадааст. Фасли якум «Чамъбандии исм» унвон дорад. Муҳаққиқ дар рафти таҳлили маводи зеридаст ба чунин бардоште мерасад, ки аз оғози ташаккули забони адабӣ (садаҳои IX-X) то қарни XVIII (дар назму наср) дар чамъбандии ҳам исмҳои шахс ва ҳам ғайришахс пасванди *-он* бештар истифода мегардид, аммо аз оғози садаи XIX, махсусан асри ХХ, пасванди *-ҳо* мавқеи авалиндарача касб намудааст.

Дар забони «Тухафи аҳли Бухоро» 2313 исм бо пасванди *-ҳо* чамъ баста шудааст, ки аз ин миқдор 256 калима ифодагари исми шахс аст. Маҷмуан, бо пасванди *-ҳо* 68,1%-и исмҳо ва бо пасванди *-он* (*-гон, -вон, -ён*) 21,2%-и исмҳо чамъ баста шудаанд. Бо пасвандҳои арабӣ ва чамъи шикаста ҳамагӣ 10,7 дарсади исмҳо шакли чамъ гирифтаанд [6, с.15-16].

Як вижагии асари Мирзо Сирочи Ҳаким дар чамъбандии исмҳо дар он зоҳир шудааст, ки бархе аз исмҳо бо пасвандҳои мухталиф чамъ баста шудаанд, мисли *муаллимон – муаллимҳо – муаллимин* [6, с.15].

Фасли дуҷуми боби дуҷум – «Пасвандҳои исмсоз», вожаҳои пасвандҳои исмсозро ба риштаи таҳлил гирифтааст. Маълум шудааст, ки дар асар пасвандҳои *-ҷӣ, -гар, -вар, -вор, -бон, -дон, -сор* ва ғ. сермаҳсул буда, пасванди *-гӣ* – катмаҳсул ва пасванди *-ақак* умуман истифода нашудааст. Муҳаққиқ бар ин фикранд, ки пасвандҳои исмсоз аз рӯи вазифа ва маъно бо забони адабии тоҷикӣ мувофиқат мекунад [6, с.16].

Фасли сеюм «Ифодаи категорияи муайяниву номуайяни» унвон дорад. Дар «Туҳафи аҳли Бухоро» категорияи муайяниву ягонагӣ бо унсурҳои зерин: *артикли -е*, калимаҳои *як, ягон* ва *ҳеч* ифода гардидааст.

Таҳқиқи хусусиятҳои корбурди сифатҳо дар фасли чоруми боби дуҷум баррасӣ шудааст. Муҳаққиқ ду вижагии истифодаи ин гурӯҳи луғавӣ-грамматикӣ калимаҳоро таъйин намудаанд: 1) сифатҳои нисбӣ асосан тавассути пасвандҳои *-ӣ* ва *-гӣ* ташаккул ёфта (*ҳавзи сангӣ, масҷиди хиштӣ*), пасванди дувум дар асар катмаҳсул аст. Дар забони муосири тоҷикӣ сифати мазкур бо пасванди *-ин* сомонӣ меёбад: *ҳавзи сангин, иморати ойинагин*; 2) дар ифодаи дараҷаҳои сифат пасванди *-тар* нисбат ба пасванди *-тарин* катмаҳсул аст. Таъкид мешавад, ки дар Восифӣ пасванди *-тарин* умуман истифода нашуда, ифодаи дараҷаи сифат бо калимаҳои *бисёр, хеле, ниҳоят* сурат гирифтааст. Дар асари Мирзо Сироч бошад, дараҷаи сифат бо зарфҳои *ҷудо, хеле, бағоят, бениҳоят* ифода шудааст.

Ҳадафи фасли панҷуми боби дуҷум таҳқиқи вижагиҳои корбурди ҷонишинҳои «Туҳафи аҳли Бухоро» қарор гирифтааст. Маълум шудааст, ки дар асар дар корбурди ҷонишини шахси 1-ум ва 2-юми шумораи чамъ баробари унсурҳои луғавӣ *мо* ва *шумо* ҳамчунин шаклҳои *моён* ва *шумоён* низ роиҷ аст.

Дар фасли шашуми боби дуҷум муҳаққиқи борикбин дар заминаи маводи мавҷуда нух вижагии истифодаи феълро берун кашидаанд. Аз ҷумла: 1) матрук гардидани шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ бо йо-и ҳикоят (*хондандӣ, гуфтандӣ, омадандӣ*) ва ифодаи ин шакли замони бо пешванди *ме-*: *мехонданд, мегуфтанд, меомаданд* ва ғ. 2) ворид гардидани сифати феълӣ бо пасванди *-гӣ* ба забони асар, мисли *омадагӣ, мекардагӣ, намудагӣ* ва ғ.; 3) корбурди феълҳои нотаом бо пасванди *-а*: *Мегуфтанд, ки ба Ҳирот рафта* [6, с.18]; 4) дар «Туҳафи аҳли Бухоро» сермаҳсул гардидани феълҳои таркибӣ ва ғ. [6, с.18-20].

Фаслҳои ҳафтуму ҳаштуми боби дуҷуми таҳқиқоти С.Ҳочиев ба омӯзиши зарф ва пешояндҳои ихтисосдоранд [6, с.20-21]. Дар ин маврид як нуктаи ҷолиб он аст, ки дар «Туҳафи аҳли Бухоро» пешояндҳои ба ҷойи якдигар истифода шудаанд. Чунончи, пешоянди *ба* ба ҷойи пешоянди *дар*: *Савганд меҳӯрам, ки ба дунё бихишт нест – Савганд меҳӯрам, ки дар дунё бихишт нест* [6, с.20].

Боби сеюм «Бархе вижагиҳои наҳвии забони «Туҳафи аҳли Бухоро»» унвон дошта, фарогири се фасл аст. Муҳаққиқ ба ин бардоште мерасанд, ки: 1) Мирзо Сироч дар ҷараёни ифодаи афкор дар қолабҳои маъмули ҷумлаҳо бархе тағйирот ворид намудааст; 2) забони асари Мирзо Сироч ба забони адабии муосири тоҷикӣ наздик аст; 3) дар муқоисаи осори дигари классикӣ забони «Туҳафи аҳли Бухоро» бо забони халқ пайванди бештар дорад; 4) 75-80 дарсади матни асарро ҷумлаҳои сода ташкил мекунад; 5) қисми бештари ҷумлаҳои содаи асар ҷумлаҳои содаи ҳикоягӣ (хабарӣ)-анд; 6) дар ифодаи ҷойи аъзои ҷумла бархе вижагӣ ба назар мерасад, ки яке аз онҳо дар мобайни ҷумла, пеш аз аъзои пайрав ҷой гирифтани хабар аст: *Баъд аз сайри китобхона омадам ба тамошои боғи вуҳуш* [6, с.22]; 7) аз бархе хабарҳои номӣ бандаки хабарӣ фуруғузур шудааст: *Оби ҷорӣ – фаровон* [6, с.23]; 8) дар ифодаи ҷойи муайяншаванда ва муайянкунанда низ тағйирот мушоҳида мешавад, чунончи дар забони адабии муосир одатан муайянкунанда баъд аз муайяншаванда ҷой мегирад, вале дар асари Мирзо Сироч, баръакс: *хуб коре; бад ҷое* ва ғ. [6, с.23]; 9) як вижагии дигари наҳвии «Туҳафи аҳли Бухоро» дар он зоҳир шудааст, ки аксар пуркунанда пас аз хабар ҷой гирифтааст: *Се писар дошт, ки ҳар як аждаҳое буданд, ба ҷони раият* [6, с.23-24]; 10) нисбат ба дигар аъзои ҷумла дар забони «Туҳафи аҳли Бухоро» ҷойи ҳолшарҳкунанда озод аст: *Савори фойтун аз васати бозор ва чорсу сайркунон омадем музейхона* [6, с.24]; 11) ба таъкиди

муҳаққиқ, дар «Тухафи аҳли Бухоро» аввалин маротиба истифодаи ҳашт аломати китобат мушоҳида мешавад ва ҳарчанд бархе аз онҳо ночоя гузошта шудаанд, қорбурди онҳо аз аломатҳои муҳимми забони адаби дар оғози садаи ХХ маҳсуб меёбад [6, с.24-25].

Дар қисмати хулосаи таҳқиқот муҳимтарин бардоштҳои муҳаққиқ мухтасар, вале пурғунҷоииш иброс шудаанд [6, с.25-26].

Ҳамин тавр, ба таъбири мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, «Зиёиёни пешқадами ин давр, ки Мирзо Сирочи Ҳақим яке аз онҳост, аҳамият ва қимати забони содаи оммафаҳм, забонери, ки фикру мақсадро ба хонанда ба осонтарин роҳ интиқол медиҳад, хуб дарк карда буданд ва онро бо ҳама усулҳо ба забони мардум наздик мекарданд» [5, с.376].

Пажӯҳиши С.Ҳоҷиев, ки аз мукамалтарин таҳқиқот дар заминаи омӯзиши забони адабии тоҷикӣ дар оғози садаи ХХ маҳсуб меёбад, соли 1987-ум таҳти унвони «Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри ХХ» дар нашриёти «Дониш» ба чоп расида, мавриди истикболи гарми аҳли илм қарор мегирад [7].

Дар фароварди ин чанд сатри парешон ба камина он мемонад, ки устоди гиромӣ номзади илмҳои филологӣ, дорандаи ордени Шараф, дараҷаи II, Шаҳрванди фахрии шаҳри Хучанд дотсент ҳоҷӣ Саидмурод Ҳоҷиевро ба 85-умин баҳори умр сидқан таҳният намуда, ба устод саломатӣ ва саодати ҳамешагиро таманно намоям.

Адабиёт:

1. Асадиён М. Дар бораи сафарномаи «Тухафи аҳли Бухоро». / Мирзо Сирочиддин Ҳоҷӣ Мирзо Абдуллауф. Сафарномаи тухафи Бухоро. – Тоҳрон: Интишороти Буалӣ, 1329. – С.5-31.
2. Ғаффоров Р. Револютсияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 86 с.
3. Маъсумӣ Н. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри ХХ / Асарҳои мунтахаб. Ҷ.2. Забоншиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С.117-142.
4. Ниёзмӯхаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1970.
5. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби дуюм. Забон ва замон. – Душанбе: Эр-граф, 2020. – 520 с.
6. Ҳоджиев С. Языковые особенности прозы начала ХХ века (на материале «Тухфаи аҳли Бухоро» Мирзо Сироджа Ҳақима). Автореф. канд. филол. наук. – Душанбе, 1967. – 26 с.
7. Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри ХХ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 167 с.
8. Шакурӣ М. Хуросон аст ин ҷо. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 292 с.
9. Шакурии Бухорой М. Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи ХХ. – Душанбе: Адиб, 2003. – 98 с.

ТАЛАБОТ

барои чопи мақола дар маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ»

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ» пешниҳод мешаванд, бояд тибқи стандартҳои илмии байналмилалӣ таълиф гашта, ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (забони чопи мақолаҳо маҳдуд нест) дар ҳаҷми чопи стандартии компютери бо ҳуруфи Times New Roman (барои мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ) ё Times New Roman Tj (барои мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ), ҳаҷми ҳарфҳо - 14, фосилаи байни сатрҳо 1,5 см, аз боло 2см, аз поён 2см, ҳошия аз тарафи чап 3см, аз тарафи рост 1,5 см бояд пешниҳод гарданд.

2. Дар мақола матлаб бояд ба таври зайл баён гардад: 1) индекси УДК (индекси мазкурро аз ҳама намуди китобхонаҳои илмӣ дастрас намудан мумкин аст); 2) ному насаби муаллиф, вазифа, ҷойи қор; 3) унвони мақола; 4) матни мақола (ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [2, 40] яъне адабиёти 2-юм ва саҳифаи 40); 5) феҳристи адабиёт; 6) аннотатсия ва калидвожаҳои матни асл; 7) маълумот дар бораи муаллиф ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ.

3. Аннотатсияҳои мақолаҳо бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд на кам аз 100 ва на беш аз 150 калимаро дар бар гиранд.

4. Вожаҳои калидӣ бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ таҳия шуда, на кам аз 10 ва на зиёда аз 15 калима ё ибораро дар бар гирад.

5. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд нуктаҳои зеринро фаро гирад: ном, насаб ва номи падар (пурра), унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ, ҷойи қор, шумораи телефони ҳамроҳ, факс, суроға, e-mail.

6. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, ҷадвал, диаграмма, графика ва матни аннотатсия аз 10 то 12 саҳифаи чопӣ зиёд набошад.

7. Феҳристи адабиёт аз рӯйи тартиби алифбо мувофиқи низоми стандарти нав (ГОСТ Р7.01.11.-2011) бо зикри саҳифаҳои умумии сарчашмаҳои мавриди истифода таҳия гардад.

8. Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад, ки мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

9. Дастхати мақолаҳо баргардонида намешавад.

10. Дар сурати риоя нашудани талаботҳои мазкур мақолаҳо барои чоп қабул карда намешаванд.

ТРЕБОВАНИЕ

за публикацию статьи в журнале «Вопросы языкознания»

Статьи, подаваемые в журнал «Вопросы языкознания», должны быть написаны в соответствии с международными научными стандартами и отвечать следующим требованиям:

1. Статьи в редакцию журнала на таджикском, русском и английском языках (язык печати статей не ограничен) в размере стандартной компьютерной печати шрифтом Times New Roman (для статей на русском и английском языках) или Times New Roman Tj (для статей на таджикском языке) и узбекском языке), размер букв - 14, расстояние между строками 1,5 см, сверху 2 см, снизу 2 см, с левого поля 3 см, 1,5. см с правой стороны.

2. В статье содержание должно быть описано следующим образом: 1) указатель УДК (данный указатель можно получить из всех видов научных библиотек); 2) имя автора, должность, место работы; 3) название статьи; 4) текст статьи (при цитировании в квадратных скобках [] указывается использованная литература и конкретная ее страница. Пример: [2, 40] т.е. 2-я литература и стр. 40); 5) список литературы; 6) аннотация и ключевые слова исходного текста; 7) сведения об авторе на таджикском, русском и английском языках.

3. Тезисы статей должны быть написаны на таджикском, русском и английском языках и содержать не менее 100 и не более 150 слов.

4. Ключевые слова должны быть подготовлены на таджикском, русском и английском языках и содержать не менее 10 и не более 15 слов или фраз.

5. Информация об авторе (им) пишется на таджикском, русском и английском языках и должна включать следующие пункты: имя, фамилия и отчество (полное), ученое звание, ученая степень, место работы, номер мобильного телефона, факс, адрес, электронная почта.

6. Объем статьи вместе с рисунками, таблицами, диаграммами, графиками и текстом аннотации не должен превышать 10-12 печатных страниц.

7. Список литературы должен быть составлен в алфавитном порядке по системе нового стандарта (ГОСТ Р7.01.11.-2011) с указанием общих страниц используемых источников.

8. В необходимых случаях редакция имеет право сократить, отредактировать и исправить статью либо вернуть ее авторам на доработку.

9. Подписи статей не возвращаются.

10. При несоблюдении данных требований статьи к публикации не принимаются.

REQUIREMENT

for publishing an article in the journal «Problems of linguistic»

The articles submitted to the journal «Problems of linguistic» must be written according to international scientific standards and meet the following requirements:

1. Articles to the magazine office in Tajik, Russian and English languages (the language of printing of articles is not limited) in the size of standard computer printing in Times New Roman font (for articles in Russian and English languages) or Times New Roman Tj (for articles in Tajik languages) and Uzbek), the size of the letters - 14, the space between the lines 1.5 cm, 2 cm from the top, 2 cm from the bottom, 3 cm from the left margin, 1.5 cm from the right side should be provided.

2. In the article, the content should be described as follows: 1) UDC index (this index can be obtained from all types of scientific libraries); 2) author's name, position, place of work; 3) title of the article; 4) the text of the article (when quoting, the used literature and its specific page should be indicated in square brackets []. Example: [2, 40] i.e. the 2nd literature and page 40); 5) list of literature; 6) annotation and keywords of the original text; 7) information about the author in Tajik, Russian and English languages.

3. Abstracts of articles should be written in Tajik, Russian and English languages and should contain no less than 100 and no more than 150 words.

4. Keywords should be prepared in Tajik, Russian and English languages and contain not less than 10 and not more than 15 words or phrases.

5. Information about the author (it) is written in Tajik, Russian and English languages and should include the following points: name, surname and patronymic (full), scientific title, scientific degree, place of work, mobile phone number, fax, address, e-mail.

6. The volume of the article together with pictures, tables, diagrams, graphics and annotation text should not exceed 10 to 12 printed pages.

7. The list of literature should be prepared in alphabetical order according to the system of the new standard (GOST P7.01.11.-2011) with mention of the general pages of the sources in use.

8. In necessary cases, the editorial board has the right to shorten, edit and correct the article or return it to the authors for correction.

9. Signatures of articles are not returned.

10. If these requirements are not met, the articles will not be accepted for publication.

Ба чопаш 17.12.2023 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 1/8. Қоғаз офсетӣ.
Ќузъи чопӣ 18,75. Адади нашр 50 нусха.
Супориши № 317.

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ
ҳиёбони Рӯдакӣ, 121.